

Əziz Mirəhmədov

**ƏHMƏD BƏY
AĞAOĞLU**

- 14262 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTAPXANASI
Bakı-2014

Nəşrə hazırlayan və redaktoru: **Dilarə Əziz qızı Mirəhmədova – Əlizadə**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Əziz Mirəhmədov. **“Əhməd bəy Ağaoğlu”**.
Bakı, “Ərgünəş”, 2014, 264 səh.

Bu elmi tədqiqat əsəri yeni dövr Azərbaycan tarixinin qeyri-adi taleli böyük şəxsiyyətlərindən biri olan professor Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) ömür yoluna həsr edilmişdir. Monoqrafiyada Ə. Ağaoğlunun jurnalistika, siyasət, ictimai fikir, tənqid, bədii ədəbiyyat, elm sahələrində göstərdiyi çoxcəhətli, mürəkkəb, səmərəli fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Bu kitab Əziz Mirəhmədovun yazdığı monoqrafiyanın tam mətni deyildir, onun «itmiş» nüsxəsinin əlimizə keçən səhifələridir. Əsər natamam olsa da, elmə əhəmiyyətli töhfə sayıla bilər.

ISBN 978-9952-8239-0-5

© Ə. Mirəhmədov, 2014

Əhməd bəy Ağaoğlu

İLK SÖZ¹

Son iki əsrdə yazıb-yaratmış bir çox qələm yoldaşları kimi, bu gecikmiş kitabçanın «qəhrəmanı» da acı taleli Azərbaycan ziyalıları sırasına daxildir: tənqidçi, alim, publisist, ictimai xadim, pedaqoq, yazıçı, mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu².135

Onun aşkarca bəxti gətirməmişdi. Ta son onilliklərə qədər bizdə çox vaxt Ə.Ağaoğlunun hətta sadəcə adını çəkmək də qadağan və «xatalı» olduğuna görə onu əsasən bir neçə tədqiqatçı alim tanıyırdı ki, bunların da çoxu ya onun haqqında ötəri, səthi qeydlərlə kifayətlənir, ya da portretini istər-istəməz əyri güzgüdə göstərməyi rəva görürdülər. Bəzən bilik, mərifət və istedadca, xalqa xidmətinin ölçüsünə görə böyük mütəfəkkir-ədibdən çox aşağı pillədə duranlar belə onun qarasına olmanın ittihamları yağdırırdılar.

Açıq: nə etmək ki, belə xətdən bir müddət bu sətirlərin müəllifi də yaxa qurtara bilməmişdir. Getsin o günlər gəlməsin!

Bir çox müasirləri kimi, Ağaoğluna münasibətdə də tarixi və elmi həqiqətlərin bərpa olunub aşkarlanmasına son onilliklərdən başlanmışdır ki, bu yolda atılan ilk addımlardan biri K.Talıbzadənin «XX əsr Azərbaycan tənqidi» (1965) əsərində onun ədəbi-tənqidi görüşlərinə həsr olunmuş bölmə, digəri isə «Fikrin karvanı» məcmuəsində (Bakı, «Yazıçı», 1984) onun haqqında mənim çap etdirdiyim bioqrafik очерkdir (hərçənd burada da bəzi əsassız hökmlər yox deyildir).

O biri məxəzlərin çoxu kütləvi yazılar, bəziləri elmi cəhətdən saxta tədqiqatlar, bəziləri də kiçik, ötəri bioqrafik qeydlərdir.

Əlbəttə, münasibətin bu cür mürəkkəb, çalpaşlıq olmasının səbəbkarı təkcə Ağaoğlunun tədqiqatçıları deyildi. Onun özü də dövrünün mühüm problemlərinə münasibətində vahid, yüksələn xətlə inkişaf edib tam düzgün, aydın yol tutmuş şəxsiyyətlərdən xeyli fərqlənir. Həmin problemlərin işıqlandırılmasında, nəzəri və əməli həllində o gah C.Məmmədquluzadə,

¹ Ə.Mirəhmədov bu müqəddiməni 1990-cı ildə çap etdirmək istədiyi «Əhməd bəy Ağaoğlu - ömür yolu» monoqrafiyası üçün yazmışdır. Sonralar təkmilləşdirdiyi həmin monoqrafiya üçün yazdığı bir çap vərəqi həcmində «Müqəddimə»nin mətni tapılmadığına görə müəllifin «İlk söz»ü bu kitab üçün də əsas götürülmüşdür.- Red.)

² Ədib ömrünün ilk qırx ilində doğma yurdu Azərbaycanda, habelə Rusiya və Qərb mətbuatında «Ə.Ağayev» adı ilə tanınsa da, biz onun Türkiyədə və bir çox başqa ölkələrdə «Əhməd bəy Ağaoğlu» adı ilə geniş şöhrət tapdığını əsas götürürük.

M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq kimi klassiklərlə çiyin-çiyinə addımlayan, gah da Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Rəsulzadə kimi keşməkeşli yol keçmiş yazıçı, alim və publisistlərlə birləşən xadimlərdən olmuşdur.

Gizlətmək lazım deyil ki, doğma Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi müasir, avropavari tərəqqi yoluna düşməsi naminə – nə az, nə çox, - tam əlli il qələm çalıb qızgın fəaliyyət göstərən, bir çox əsərləri bu gün, bizim mübarizələrlə dolu gərgin zamanımızda da faydalı olan Ağaoğlu ayrı-ayrı vaxtlarda fikrən büdrəyib demokratiyaya zidd mövqelərdən çıxış etmişdir. Bunu görməmək, yaxud nəzərdən qaçırmaq da ümumiyyətlə belə şəxsiyyətləri büsbütün inkar etməyi dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırmaq qədər pisdir.

Deməli ki, Şərqdə məşhur aforizmlərdən olan «Xəsərdünya və axirə» («Bu dünyada da, axirətdə də ağır dolanan») sözləri eynilə ona da aid edilə bilər. Çünki, azərbaycanlı ədibə, mütəfəkkirə və xadimə ömrünün otuz ilini keçirdiyi Türkiyə ictimaiyyətində də müxtəlif dövrlərdə bir – birindən fərqli münasibət bəslənmişdir. Sağlığında o, bir müddət böyük vəzifə, nüfuz sahibi olub, sonralar hətta şübhəli, etibarsız bir mühacir kimi cürbəcür sıxıntı və əzablar çəkmişdir ki, bütün bunların daha müfəssəl şərh kitabçanın müvafiq bölməsində verilir.

Bizdə Ağaoğluna yanlış münasibətin sırf praktik səbəbi də vardı. Onun keçən əsrin doxsanıncı illərindən başlayaraq əvvəlcə fransız və rus dillərində bu gün nadir nüsxəyə çevrilmiş məxəzlərdə, sonra habelə Azərbaycan, İran və türk mətbuatında çap etdirmiş olduğu elmi və publisist əsərlər pərakəndə halda, bədii-fəlsəfi traktatları və epistolyar irsi isə əsasən əlyazma şəklində qaldığına görə həyat və fəaliyyətinin bir sıra çox mühüm cəhətləri dumanlara bürünmüşdü (xatirələr də onun belə bir atmacası misal gətirilir: bütün yazdıqlarımı yığıb səhifəbəsəhifə bənd eləsəniz, İstanbuldan Şuşaya qədər uzanıb gedər).

Mətbu əsərlərindən bir çoxunun Bakı, Moskva və Leninqradın mərkəzi kitabxana və arxivlərində də olmaması sovet mütəxəssislərinin tədqiqat dairəsini məhdudlaşdırır, onların Ağaoğlunu əsasən bir publisist, tənqidçi və ictimai xadim kimi təqdim etmələrinə səbəb olurdu.

Müəllifin sağlığında Bakı, Kazan və İstanbulda kitab halında çap olunmuş əsərləri bunlardır: Axund və islam (rusca)¹; Türk hüquq tarixi; İslamda qadın (rusca ilk nəşrdə adı: Jənsinə po islamu i v islame); Türk mədəniyyəti tarixi; Hüquqi-əsaslı; Dövlət və fərd; Sərbəst insanlar ölkəsində; Üç mədəniyyət; İngiltərə və Hindistan; Etika (Kropotkindən tərcümə).

Ölümündən sonra Türkiyədə çıxanlar: Mən nəyim? İran və inqilabı; həyatının kəndisi tərəfindən yazılan bir parçası (C.Ağaoğlunun «Babamdan xatirələr» kitabında); Könülsüz olmaz! İxtilalı, inqilabı? Sərbəst firqə xatirələri;

Hələ nəşr edilməmiş əsərlər: Pəyami Səfayə axirətdən məktublar; Yakutlar (ruscadan tərcümə); Malta xatirələri.

Aydındır ki, Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatında və mədəni yüksəlişində görkəmli xidməti olmuş xadimlərdən birinin müasir oxucudan gizlədilməsi həmin tarixi hadisələr haqqında təsəvvürlərin tamlığına mane olur, yeni dövr Azərbaycan intellektual-ədəbi həyatının ümumi mənzərəsini süni surətdə kasıblaşdırır, nəhayət, mənəvi mədəniyyətimizin bütün rəngarəngliyi, daxili dialektikası ilə qavranılmasını çətinləşdirirdi. Bu qısa oçerk Ə.Ağaoğlu barədə yığcam məlumat vermək, XX əsr Azərbaycan fikrini öyrənənlərə, az da olsa, kömək etmək məqsədi izləyir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda eyni zamanda Ə.Ağaoğlunun azərbaycanca və rusca külliyyatlarının elmi nəşri hazırlanır.

Həcmi bir o qədər böyük olmasa da, çox qısa bir müddətdə yazılmış monoqrafiyada Ağaoğlunun yarıməsrlilik çoxcəhətli, çoxproblemlili fəaliyyəti barədə müntəzəm, aydın təsəvvür vermək, şübhəsiz, asan başa gəlməmişdir. Buna nail olmaq, mütəfəkkir-xadimi tarixi inkişafda öyrənib səciyyələndirmək üçün xronoloji prinsiplə yanaşı, problemlər bölgüsü də tətbiq olunmuşdur. Nəinki bir il, bir ay, hətta bir həftə ərzində, eyni zamanda bir neçə sahədə, bir neçə mühüm məsələ ilə məşğul olması da Ağaoğlunun fikir dünyasını açıb şərh etməkdə az mürəkkəblik törətmir.

Müəllif bir az həsbə-hal, bir az da acı xatirələrlə qarışıq bu müqəddimənin axırında onu da deməlidir ki, oxucuya təqdim olunan kitabda bilavasitə Ə.Ağaoğlunun bu yaxınlarda dünyaya göz yummuş 86 yaşlı qızı məşhur hüquqşünas Sürəyyə xanımın lütfkarlıqla göndərdiyi çoxlu məxəzdən (kitab,

¹ Ə.Ağaoğlunun «Sərbəst firqə xatirələri»ndə (II nəşr. İstanbul, 1969) bu kitabın «rusca Qafqazda çap olunduğu» göstərilir. Halbuki Qafqazda o azərbaycanca çıxmışdır: Bakı, «Kaspi» mətbəəsi. 1903.

jurnal, şəkil, rəsmi sənəd və s.) də istifadə etmişdir. Bunların arasında tədqiqatə ilk dəfə cəlb olunanlar çoxdur.

Oxucunu Ağaoğlunun yaradıcılıq inkişafı, təfəkkür tərzı, üslubu, dili və digər xüsusiyyətləri ilə əyani surətdə tanış etmək məqsədilə onun öz sözlərinə kitabda geniş yer verilmişdir. Lakin bu əsərlərin azərbaycancadan əlavə rus, türk, fransız dillərində də yazılması, hətta ana dilində olanların xeyli hissəsində çoxlu ərəb-fars söz və tərkiblərinin işlənməsi bir sıra çətinliklər ortaya çıxarmışdır: orijinalda rusca və fransızca, habelə XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlindəki mürəkkəb osmanlı dilində olan əsərlər müasir dilimizə tərcümə və ya adaptasiya edilmiş, qalan əsərlərdəki çətin anlaşılan dil vahidləri isə səhifələrin altındaca izah olunmuşdur.

Nəhayət, möhtərəm oxucunun nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, bu kitab cəmiyyətimiz və filologiyamız üçün xeyli mürəkkəb, qeyri-adi, gərgin şəraitdə yazılmışdır.

ƏZİZ MİRƏHMƏDOV

*AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi.
Bakı, 05.03.90.*

I. ŞUŞA, TİFLİS, PETERBURQ, PARİS

Ömrünün cavan, ahıl və qoca çağlarında, nə vaxt, harada olursa-olsun, onun ürəyi daim Azərbaycanla, doğma «Şuşa qalası» ilə həmahəng döyünürdü. Məqalə və məktublarında bu barədə nə qədər şirin sözlər var!..

...1892-ci ildə gənc azərbaycanlı alim beynəlxalq şərqsünaslıq konqresində iştirak etmək üçün Londona gəlmişdi. Elə birinci gün dünyanın ən gözəl, səfalı istirahət ocaqlarından olan məşhur Hayd Parka yolu düşəndə artıq üç ildən bəri həsrətini çəkdiyi Vətən torpağını xatırlayır: «Budur, bu da Hayd Park...Özünü doğma Şuşada, Topxana ya da köhnə dustaqxananın yanındakı bulvarda hiss edirsən. Budur, dəstə-dəstə... adamlar Tuman xanın fantastik sərgüzəştlərindən dastanlar ya da Əlinin şərəfinə qəsidələr oxuyan bir aşığın və dərvişin dövrəsinə yığışblar».¹

29 il sonra. Malta adası. Eyni xəyal, eyni həsrət: «Bu gün tam bir ilk bahar günü idi! Günəş o qədər parlaq, hava o qədər saf və təmizdi ki, insan nəfəs aldıqca özünün təzələndiyini zənn edir. Axşamçağı qarşımızdakı bir təciciyə doğru getdim: hər tərəf yaşıllıqdı. Hətta bəzi yerlərdə sarı çiçəklər açmışdı. Təciciyin tam başında bilirsinizmi nə gördüm? Mənim kimi əsir olan digər arkadaşlar oraya çay gətiriblər, çəmənlikdə oturub içirlər. Sözsüz, məni də dəvət elədilər. Bilsəydiniz o bir bardaq çay mənə nə qədər ləzzət verdi! Xəyalən çox uzaqlara, gənclik zamanına, Qarabağa, Qalanın (Şuşa Qalasının - Ə.M.) o gözəl dağlarına, «Başuca»ya, «Daşaltı»ya, «Heydər düzü»nə, «Şahnişin»ə və «Dəlindəş»ə, o yerlərdəki seyrəngahlara uçub getdi! Bütün keçmişlər, bütün əqrəbalar, dostlar, evimiz, küçələrimiz, bağçalarımız birər-birər gözlərim önündən gəlib keçdi».²

1869-cu ildə* bu tarixi şəhərdə Həsən bəyin ailəsində dünyaya gəlmiş Əhmədin gənclik illəri yaşadlarından çoxunun həyatından fərqli keçmişdi. Qayğısız, ailə güzəranı, atasının bir çox bəylər kimi kefdə

¹ Şərqsünaslar konqresində. Kavkaz. 1892. 15-16 dekabr.

² Babamın arkadaşları. Anqara. 1939.

* Məxəzlərdə Ağaoğlunun doğulma və ölüm tarixləri müxtəlif variantlardadır: 1869-1939 (Səməd Ağaoğlu), 1865-1939 (A.Benniqsen), 1870-1938 (T.Svitoçovski), 1868-1939 (K.Talıbzadə), 1863-1939 (Şamil Qurbanov) və s. Bunlardan ən doğrusu oğlu Səmədin göstərdiyidir.

maqla keçən günləri, anasının öz oğlunu mehribanlıqla elmə, maarifə, mədəniyyətə təşviq etməsi öz yerində, istedadlı cavanın mənən meyillərinə qol-qanad verən başqa amillər də az deyildi.

Lirik şairə Xurşidbanu Natəvanın, tarixçi alim Əhməd bəy Cavanşirin, müəllim, musiqişünas, rəssam Mir Möhsün Nəvvabın şöhrəti Qarabağa, bütün Azərbaycana, habelə dünyanın bir çox başqa diyar və ölkələrinə yayılmışdı. Qasım bəy Zakir Sarıcaluyi və Mirzə Fətəli Axundzadənin Ağdam, Şuşa, Xankəndi dağlarındakı ayaq izləri hələ silinib getməmiş, onların dostluğu, birgə yaradıcılıq söyləri haqqında xalq rəvayətləri hələ yaddan çıxmamışdı.

Bütün bunlar, söz yox, savadlı, həssas bir zadəgan oğlu üçün təşviqedici, ilhamverici amillər idi.

Zaman, yaşlıları kimi, onu da sabaha, tərəqqiyə ciddi hazırlaşmağa ruhlandırır. Bakı və Tiflisdən, Peterburq və Moskvadan gələn qəzetlərdə tez-tez təkid və həyəcanla yazılmış suallara təsadüf olunurdu: «Nə etməli?», «Necə yaşmalı?», «Necə və harada oxumalı?», «Xalqa necə ədəbiyyat lazımdır?», «Bu günün məktəbi nələr öyrətməlidir?» və h.b. və i.a.

Gənc Əhməd bəyi əhatə edən şərait haqqında ən mötəbər məlumat onun otuzuncu illərdə yazmağa başladığı yarımçıq xatirətdə verilir. Çox savadlı olmasa da, zövq əhli olan Həsən bəy xalq musiqisi və şifahi ədəbiyyatını çox sevdinə görə ara-sıra ailə şənliklərinə məşhur xanəndə və aşiq dəstələri dəvət elərdi. Bu məclislərin ədəbi-musiqili repertuarında əsas yeri “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, muğamlar tuturdu.

Xatirətində Əhməd bəy Sarıcalı elindən Rəfəbəyin qızı olan anası Nairə xanımı xüsusi səmimiyyətlə yad edərək yazır ki, onun oxuduğu o «hüznü ələmlə mahnılar» indi də qulağında səslənib «könlümü titrədir».

Ağıllı bəyzadənin ilk təlim-tərbiyəsi ortodoks müsəlman ziyalılardan olan əmisi Mirzə Məhəmmədlə açıqfikirli Nairə xanımın nəzarəti altında keçmişdi. Əhmədə xüsusi müəllimlər ərəb və fars dillərini, o vaxtın ənənəsinə uyğun olaraq «Quranı», Fizulinin «Leyli və Məcnun», Sədinin «Gülüstən» və «Bustan» əsərlərini öyrətmişdilər. O, əmisinin Məkkə ziyarətindən qayıdanda gətirdiyi kitabları da həvəslə oxuduğunu yazır.

Anasının dəvətilə Əhmədə evdə dərs deyən rus müəllimləri isə ona, əsasən, tarix, coğrafiya, riyaziyyat elmlərini öyrədirdilər.

Orta təhsilini Şuşa litsey-gimnaziyasında alan gəncin zehni inkişafına, özünün iqrarına görə, tarix müəllimi Şineyevski ilə riyaziyyat müəllimi Polikarpov daha qüvvətli təsir göstərirdilər. Əhməd bəy xatirətində onların hər ikisinin dekabrist hərəkatına böyük rəğbət bəslədiklərini ayrıca qeyd edərək ümumiyyətlə müəllimlərinin gimnaziyada inqilabi təbliğat apardıqları barədə söhbət açır. Halbuki, o vaxtlar «inqilablardan bəhs etmək, inqilaba aid əsərlər oxumaq yasaqdı. Fəqət müəllimlər özləri belə inqilab təbliğatçısı olduqlarından «bu yasağın heç bir təsiri yoxdu. «Həqiqətdə Rusiyada cərəyan edən fikri axınlar, inqilabçı fikirlər, müxtəlif inqilab nəzəriyyələri Qarabağ dağlarına qədər (...) gəlirdi. (...) Beşinci və altıncı siniflərdə artıq məndən saklı və gizli bir şey yoxdu. Yoldaşlarla, müəllimlərimdən bəziləri ilə açıq-açıq söhbətlər edirdik. Yasaq edilmiş olan Çernişevskinin məşhur inqilabçı romanı «Çto delat?» - «Nə etməli?» əsərini hamımız onlar vasitəsilə əldə edərdik.

Tarixi materializm nəzəriyyəsinə aid təbliğatın broşürləri bizlərə gəlib çatır, yastıqlarımızın altında yer tapır və bizə siyasi cəhətdən qadağan olunmuş yazıları oxumaq zövqü nəşib olurdu».

Belə sürətli və səmərəli inkişaf yoluna düşən gimnazistin irəliyə, daha dərin zehniyyət aləminə can atacağı təbii idi. Odur ki, çox çəkmədən Əhməd Tiflisə gedib, təhsilini buradakı gimnaziyada davam etdirir.

Səksəninci illərdə inqilabi ab-havası olan Tiflis həyatı, xüsusilə buradakı xalqçı ziyalılar N.Nikoladze, İ.Şahtaxtinski, H.Zərdabi, E.Sultanovun iştirak etdikləri demokratik mətbuat çox ibrətverici, təsirli idi. Təbiəti, mənəviyyəti işığa doğru yönəlmiş bir gimnazist bu ümumi siyasi-fikri cərəyanlardan kənardə qala bilməzdi, qalmadı da. Tiflis Aleksandr Pedaqoji İnstitutunda oxuyan C.Qənizadə, M.Mahmudbəyov və başqa tələbə həmvətənləri kimi, o da xalqçı dərnəklərdə ideoloji hazırlıq keçməkdə idi. Zəngin Tiflis kitabxanaları yaşlıları kimi onun da qiraət dairəsinin genişlənməsinə böyük kömək etmişdi. Xalqın maariflənməsi, tərəqqi və səadəti uğrunda mübarizlərin həyatı, fəaliyyəti, əsərləri ilə tanışlığı dərinləşdikcə əqidəsi də müəyyənləşib möhkəmlənirdi.

1884-cü ildə gimnaziyanı əla qiymətlərlə qurtarıb, 300 manat pulla mükafatlandırılmış və Şuşaya, ailəsinə qayıtmışdı.

O illərə aid mühakimələri göstərir ki, mənəvi cəhətdən ən çox bağlı olduğu sahələr ədliyyə, ədəbiyyat, fəlsəfə və incəsənət imiş. Rusiyanın

böyük təhsil ocağı Peterburq universitetinə can atması da bununla əlaqədardır. «Rus yazıçılarından oxuduğum Peterburqu, onun küçələrini, teatrlarını, operasını, xəyalımda bəslədiyim və Peterburqda yaşadıklarını bildiyim şairləri, romançıları, alimləri, mühərrirləri, bir çox yüksək təhsil müəssisələrini öz gözlərimlə görə biləcəyimi düşünərək yerə-göyə sığmayırdım. Üstəlik nihilist mühitlərə girərək zalımlara qarşı qurulan qəsdlərdə (II Aleksandr və başqa yüksək rütbəli çar hakimlərinə qəsd nəzərdə tutulur.-Ə.M.) iştirak etmək zövqünü indidən duyurdum».

Bunlar hələ XIX əsrin birinci yarısındakı Azərbaycan zadəgan gəncələri üçün səciyyəvi düşüncələr idi. Abbasqulu ağa Bakıxanovda, İsmayıl bəy Qutqaşınılıda, Mirzə Fətəli Axundzadədə – hamısında belə meyillər olmuşdu. Əhməd bəyin də ürəyindən Axundzadənin «Dərviş Məstəlişah və Müsyö Jordan» komediyasındakı Şahbazbəyin tərəqqi arzuları¹ keçirdi: «İçində böyümüş olduğum mühit mənə ağır gəlməyə başlamışdı. Artıq onu bəyənməyir və kiçik görürdüm. Yeknəsək yaşayan, saat 9-da yatan, bütünlüklə imamdan, şəriətdən bəhs edən bu mühit mənə sıxırdı. Mənimlə mənimkilər arasında bir uçurumun açılaraq getdikcə böyüdüyünü (...) hiss edirdim».

O vaxta qədərki həyatının bütün ciddi, həlledici anlarında olduğu kimi, yenə ona dayaq olub yol göstərən anası oldu. Düzdür, nə Nairə xanımın, nə də onun ağıllı, gimnazist oğlunun gələcək haqqında aydın niyyətləri yoxdu. Aydın olan bu idi ki, Əhməd oxuyub ərsəyə çatmaq üçün harasa uzaqlara, mədəni tərəqqi cəhətdən Vətəninə görə xeyli irəliləmiş bir yerə getməli idi. Doğulub böyümüş olduğu yerlərdən, ona «can» və ruh vermiş olan insanlardan uzaqlarda!.. «Kimə və nəyə yaxınlaşmaq üçün?». Bu hələ ona da, anasına da tam «məchul» bir məsələ idi. Yenə sözü faytonla doğma yurdundan ayrılan gənc mütəfəkkirə verib, o günkü mühakimələri ilə tanış olaq: «Təkərlərin hər dönməsi ilə (...) mənə can və ruh vermiş olan insanlardan bir az daha uzaqlaşırıdım. Yalnız müddətən deyil, mənən də...» Ayrılıq əzabı bu sözlərdən daha da aydınlaşır: «Mən tarixin və təbiətin verdiyi bütünlüyü qeyb edəcəyəm, fəqət yeni bir bütünlük də almış olmayacağam. Yarım-yapalaq bir şey olacağam!».

¹ Təhsil almaq məqsədilə Parisə getmək həsrətində olan Şahbazbəy deyir: «Mənim tay-tuşları tam mərifət sahibi olub. qulluq edib, hörmət-izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız-sansız».

«Axırın fikir etməyən – aqıl deyil, divanədir» - deyiblər. Bizim ağıllı gənc həmvətənimiz, sən demə, ömür boyu hədsiz keşməkeşlərlə rastlaşacağını intuisiya ilə, fəhmlə hiss etmişdi!...

O, bir şeydə haqlı deyildi: başibəlalı olmuş, amma «yarım-yapalaq» olmamışdı.

«Peterburq xatirələrində» o, 1888-ci ildə paytaxta gəlişini təsvir edərək yazırdı ki, mömin bir şəxs müqəddəs ziyarətgaha hansı hisslərlə gedirsə, mən də oraya o hisslərlə getmişdim. «Mənim, xəyalı yerə-göyə sığmayan on səkkiz yaşlı gəncin təsəvvüründə Pyotr şəhəri füsunkar bir məbəd idi; elə bir yer ki, orada insanlar və şeylər nə isə xariqilədə, səmavi, əlçatmaz varlıqdır». ¹ Öyrənmiş olduğum rus tarixi əsasında mən onu «Avropanın pəncərəsi», elmlər akademiyası, universitet, başqa ali məktəblər məskəni kimi tanıyır və sevirdim. Mənə elə gəlirdi ki, orada «yalnız daim pərilər qanadında cövlan edib «əbədi həqiqət» axtaran insanlar, şairlər, alimlər yaşayırlar». Bir az aşağıda «Ürəyim məşuqəsi ilə ilk görüşə çıxmış aşiqin ürəyi kimi döyünüb az qala sinəmə sığmırdı. O, «müqəddəs torpağa» necə də pərəstişlə qədəm basmışdım!»

O, Vladimirskaya küçəsindəki 10 nömrəli evdə yaşayan bir qohumunun evinə düşmüşdü. Elə gəldiyi gün şəhərin bir çox küçələrini, Neva prospektini, Sahil küçələrini gəzərək özünü «Min bir gecə» nağıllarında kimi ecazkar bir dünyada hiss eləmişdi.

Ertəsi gün paytaxtın mərkəzi kütləvi kitabxanasına gedəndən sonra artıq bütün aləm sanki onun üçün öz əhəmiyyət və cazibəsini itirir; bütün vaxtını texnologiya institutuna imtahan vermək üçün hazırlaşmağa sərf edir.

Xatirəti o günlərdən tam on beş il sonra qələmə alınsa da, başdan-ayağa gənclik ehtirası və canlı təəssüratla doludur. Məllif instituta qədəm basmasını da, professorlarla görüşlərini də, ilk iki imtahanı da şirin-şirin təsvir etdikdən sonra bütün bu təəssüratları alt-üst edən bir hadisədən – triqonometriyadan verdiyi imtahandan söhbət açır.

İlk uğurlu imtahanlardan sonra yoldaşları onu artıq instituta girmiş kimi sayıb təbrik etmişdilər; çünki Əhmədin triqonometriyanı əla bildiyindən xəbərdar idilər. Özü yazır ki, bu mənim ən çox sevdiyim fənn idi;

¹ «Kaspi», 14 may 1903. №104.

amma işə bax ki, ömrüm boyu ən böyük zərbə almağıma da məhz o bais oldu. Triqonometriyadan imtahanı gənc bir professor götürürdü. Onun rəsmi libası elə ilk baxışdan məni anlaşılmaz bir xofa saldı. Verilən məsələni orta məktəb kursuna daxil olmayan bir formuldan istifadə yolu ilə dərhal həll etdim. Professor bundan bərk acıqlanıb mənə «3» yazdı. Özümdən asılı olmayaraq hönkür-hönkür ağlayıb yalvardım mənə əlavə suallar versin. O, daşürəkli bir zalım kimi ağızucu dedi: «olmaz, çıxın gedin!».

Hiddətindən bütün gecəni ovunmayıb ağlayan gənc artıq belə bir ali məktəbdə heç cür oxuya bilməyəcəyini qət edib ertəsi gün Parisə yola düşür. O vaxtdan Peterburq buraya 1900-cü ildəki ikinci səfərinə qədər onun təsəvvüründə iki məfhumla bağlı idi: «çinovnik-professor», bir də «sinus-kosinus».

Bu uğursuzluq elə təsirli olmuşdu ki, Ağaoğlu onu 1906-cı ildə «Həyat» qəzetindəki başqa bir məqaləsində də təəssüflə yad etmişdi. Eyni zamanda, bütün gələcək həyat yolunu başqa səmtə yönəldən həmin hadisə onun üçün iki cəhətdən nadir və gözlənilməz olmuşdu: birincisi, doğma yurdu Azərbaycandan da, mənəvi tellərlə bağlı olduğu Rusiyadan da uzaqlaşmış, ikincisi, onda Puşkin və Lermontovun, Belinski və Çernişevskinin vətəninə o qaragüruhçu professor kimilərin də yaşadığına hədsiz təəccüb və təəssüf oyanmışdı.

1888-ci il. Əhməd bəy Parisə gedərkən qatarda tanış olduğu bir fransız xanımla danışa-danışa onun ana dilini öyrənməyə başlamışdı. Parisdə altı aylıq ciddi, davamlı səyi nəticəsində bu dili mükəmməl öyrənir. Ən çox oxuduğu «dərslük» məşhur fransız şairi, poemalarında tənhalıq və kədər motivlərini tərənnüm edən Alfred de Müssenin (1810-1857) kitabı olur.

1888-1889-cu illərdə hüquq məktəbində oxumaqla bərabər Sorbonnadakı «Əməli yüksək tədqiqat məktəbi»nin («Ecole des hautes Etudes pratiques») və «Şərq xalqları tarixi və dilləri məktəbi»ndə («Ecol des Canques Orientales vivantes») bəzi dərslərinə də gedir. 1891-ci ildə hüquq məktəbini Lisan an Durda diplomu ilə qurtarır. «Əməli yüksək tədqiqat məktəbi»ndə müəllimi məşhur şərqşünas professor Ceys Darmsteter, «Şərq xalqları tarixi və dilləri məktəbi»ndə müəllimləri görkəmli şərqşünaslardan Şefer və 1878-ci ildən Fransa Akademiyasının

üzvü Barbye de Meynar (1827-1908) olur. Bu pedaqoqların ərəbcə, farsca və türkcə dərsləri çox maraqlı keçir. Azərbaycanlı gənc özünün elmə, tarixə, dillərə həvəsi ilə professorların diqqətini cəlb edib rəğbətini qazınır. O, filosof E.Renanın (1820-1892) tarixə və milli münasibətlərə, C.Darmsteterin (1849-1894) Şərq xalqlarının dil, məzhəb və etnoqrafiyasına dair leksiyyalarını xüsusi maraqla dinləyir.

Gənc Əhməd bəyin jurnalistika sahəsində ilk təcrübəsi də universitet illərində başlanır. Müəllimi Renanın təşviqi ilə o, fransız qəzetlərində şərqşünaslığa dair məqalələr çap etdirir. Birinci mətbu əsəri «Jurnal de Deba»da (Paris, 1890) Darmsteterin öz tələbəsi və onun tədqiqatı haqqında giriş sözü ilə çıxmış məqalədir. Əsər Parisə gəlmiş əfqanlı dərvişlə müəllifin mübahisəsi şəklində yazılmışdı.

Parisin ictimai-mədəni həyatında Əhməd bəy üçün son dərəcə maraqlı və ibrətamiz olan hadisələr baş verirdi. 1879-cu il Böyük Fransa inqilabının yüz illiyi münasibətilə təşkil olunmuş beynəlxalq sərgi o hadisələrdən biri idi. Sərgiyə dünyanın bir çox ölkələrinin nümayəndələri – məşhur dövlət xadimləri, alim və yazıçılar qonaq gəlmişdi. Onlardan ikisinin –Fransa prezidenti Sadn Karno (1837-1894) ilə İran hökmdarı Nəsrəddin Şahın geyimi və davranışı arasındakı fərq Əhməd bəyi çox təəccübləndirmişdi. Prezident nə qədər sadə geyimli, rəftarlı idisə, şah bir o qədər dəbdəbəli, təmtəraqlı və əcaib idi. Şahın tacındakı və geyimindəki brilliantların parıltısı ətrafdakıların gözünü qamaşdırırdı. Nəsrəddin Şahla əlaqədar başqa bir hadisə də yaddaqalan idi: gecə vaxtı küçədən keçərkən mantosunu çiynindən yerə atıb arxasınca gedən sədri-əzəm hökmlə «götür!»-deyir. Sədri-əzəm dərhal uşaq kimi əyilib mantonu götürür və qolu üstə salıb Şahın dalınca gedir.

Dünyagörüşünün inkişafı üçün əhəmiyyətli ideya qaynaqlarından biri Qərbin azad fikirliliyinin təzahürlərindən olan farmasyonluq idi. Şekspir, Volter, Monteskyö, Bethoven, Qriq, Mendelson, Puşkin, Lermontov kimi klassikləri də cəlb edib təsiri altında olan bu uzun ömürlü, çoxşaxəli siyasi, fəlsəfi, estetik fikir cərəyanı XIX əsrin axırlarının Fransasında hələ də qüvvədə idi.¹

¹ Mikele Moramarko. Masonetvo v proşlom i nastoyaşşem M.1990

Parisdəki bəzi ədəbi salonlarda farmasyonluğun ədəbi-estetik meylləri özünü göstərirdi. Belə salonlardan birini də Paris ziyalılarının çox hörmət etdikləri Mari Robinson təşkil etmişdi ki, onun daimi iştirakçıları arasında Fransanın tanınmış alim və ədiblərindən E.Renan, İ.Ten (1828-1893), Qaston Pari (1839-1903), Z.Oppert (1825-1905), Madam və Müsyö Diyolafya vardı. Professor Darmsteter tələbəsi Əhməd bəyi də Mari Robinsona təqdim edib onun bu salonda müntəzəm iştirak etməsini məsləhət görmüşdü.

1890-cı ildə Ağaoğlu Parisdə türkcə-fransızca «Məşrutyyə» adlı siyasi qəzet çıxaran, az sonra «İttihad və tərəqqi» cəmiyyətinin liderlərindən biri, Türkiyə Millət Məclisinin üzvü kimi geniş fəaliyyət göstərən Əhməd Rza bəylə (1859-1930) tanış olur. Sonralar bu tanışlıq ümumiyyətlə Əhməd Rza bəyin başçılıq etdiyi ittihadçılarla sıx əməkdaşlığa çevrilir. Həmin əməkdaşlığın dərin ideoloji kökləri vardı. Təhsil illərində Ağaoğlunda belə bir qənaət yaranmışdı ki, islam özünün çoxəsrlik tarixinin yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. Yenidən doğulmaqda olan islam renessansında İran Fransanın Avropada oynadığı rolu oynayacaqdır, «özünü yeniləşdirmək üçün fəvqəladə səy göstərən Türkiyə (Osmanlı) məqsədinə çatmayacaqdır. Çünki orada fərd zəif, süstdür».¹

1894-1895-ci illərdə, Vətənə qayıdandan az sonra onun bu qənaəti dəyişir. 1893-cü ildə «Mən ingilis siyasətbazlarına məsləhət görürəm ki, İrana toxunmasınlar, İran bir bombadır» deyirdisə, indi artıq o, ən böyük islam dövləti İrani deyil, Türkiyəni sayır və belə hesab edirdi ki, müsəlmanlara dünya miqyasında dayaq ola biləcək ölkə də məhz Türkiyədir. Beləliklə, o, T.Svitoçovskinin yazdığı kimi, yavaş-yavaş «türkcülüyə doğru gedən dolambac bir yola düşməyə başladı».

Dərin zəka, geniş mütaliə, elmi-tədqiqat həvəsi, Paris ədəbi-ictimai mühiti ilə əlaqələr az zaman ərzində 20-22 yaşlı tələbəni şərqşünaslıq sahəsində ümidverən cavanlar cərgəsinə keçirir. «Revü blö», «Lya Nuve Revü», «Jurnal de Deba», «Revü Politik» kimi Paris mətbuat orqanlarında şərqşünaslıq mövzularında, «Müsəlman dünyası» və islam tarixinə dair tədqiqatları, tənqidi biblioqrafik məqalələri mütəxəssislər tərəfindən yaxşı qarşılanır. Şarl Mismərin «Müsəlman aləmi haqqında xatirələri»

¹ La Nouvelle Revue. Paris. 1893, №526. Sital T.Svitoçovskinin «Rusiya Azərbaycanı (1905-1920)» kitabının türkcə tərcüməsindən (Anqara, 1988) götürülmüşdür. s.54.

(Paris, 1892), «İran və ingilislər» (Paris, 1893), Gürzonun «İran və İran məsələsi» (London, 1892) kitabları barədə resenziyalarında həmin müəlliflərin bir sıra müddəaları elmi əsaslarla tənqid olunurdu.

Şərqşünas tədqiqatçılardan Jorj Fransuanın bu yaxınlarda Ağaoğlu haqqında çap etdirdiyi xüsusi elmi məqalədə¹ deyildiyi kimi, azərbaycanlı alimin əsas məqsədi İran xalqı kimi böyük bir xalq haqqında təsəvvürləri yanlış olan bir cəmiyyətə həqiqəti anlatmaq idi. Həmin məqsədlə o, öz fikirlərini üç əsas mövzu ətrafında şərh edirdi: ümum müsəlman aləmi; İran cəmiyyəti; şiəlik. Belə əsərlərdən biri 1890-cu ildə Parisdə «İran cəmiyyəti» adı ilə fransızca çap olunmağa başlamış oçerklər silsiləsidir. Ağaoğlu ən əvvəl özünü oxuculara bir müsəlman kimi təqdim edərək Qərbə nisbətən Şərqə, Şərq sivilizasiyasına üstünlük verir və bunu sübuta yetirməyə çalışırdı.

«İran cəmiyyəti»nin üç hissəsi (I. İranda qadın, II. Ruhanilər, III. Din və dini təriqətlər) təxminən eyni vaxtda iki padval məqalə şəklində «Kavkaz» qəzetində çap olunmuşdu.² İmza sadəcə «Əhməd bəy» idi. Nəşrin başlanğıcında verilmiş redaksiya qeydində göstərilirdi ki, ilk dəfə «Lya Nouvel Revü» jurnalında çap olunmuş bu oçerklər bir-birindən ayrı etüdlər təsiri bağışlasa da, «İran cəmiyyəti» adlı vahid əsərin ümumi qayə və fikrini ifadə edir. Müəllifin müqəddimədəki etirafından görünür ki, o, «şiə icmasının üzvü olub, İran cəmiyyət həyatının bütün başlıca amilləri ilə tanışdır». Bununla bərabər, redaksiyanın qeydində bu «maraqlı tədqiqat» haqqında bir irad vardır: redaksiyanın fikrincə, gənc müəllif müasir İrana dair faktları islamdan əvvəlki İran etiqadları, adət və vərdisləri ilə müqayisə edərkən daha ehtiyatlı və tələbkar olmalı idi.

Söz yox ki, bu iradın nə dərəcədə ədalətli olduğu oçerklərin xüsusi, dərin müqayisəli tədqiqi yolu ilə meydana çıxarıla bilər. Oçerklərin tam mətni³ barədə danışmadan əvvəl nəzərə alınmalı ilk vacib məsələ budur ki, ümumiyyətlə Ağaoğlunun o dövrdə yazılmış əsərlərinin əsas qayəsi İslam Şərqinin keçmiş tarixini xatırladaraq onun son əsrlərdəki tənəzzülü

¹ Francois Georgeon. Le debuts et un intellectuel Azerbaïdjanais: Ahmed Ağaoğlu en France. 1888-1894. Passe Turco-tatar Present Sovietique. Paris, 1986, s. 377-379. Məni bu əsərlə tam tanış edən dosent Əziz Gözəlova təşəkkürümü bildirirəm –Ə.M.

² «Kavkaz» qəzeti, Tiflis, 31 mart, 1892, №86.

³ La Nouvelle Revue. Paris. 1891-1893. NN LXV, LXIX, LXXIX, LXXXIV, LXXXV.

səbəblərini araşdırmaq, Şərqi yeni intibaha aparan yolu və vasitəni axtarıb tapmaq idi.

«İran cəmiyyəti» əsərinin adındakı «İran» məfhumu Qərb və rus məxəzlərinin çoxunda olduğu kimi, geniş mənada işlənib, eyni zamanda, Azərbaycanı əhatə edir. Bunun xüsusilə müəllifin icmal boyu İranla bərabər Cənubi və Şimali Azərbaycan haqqında da eyni ciddiyətlə danışmasından, Bakı, Təbriz, Naxçıvan, Urmu, Ərdəbillə əlaqədar məsələləri, hadisələri yad etməsindən, tez-tez «biz», «bizim ölkəmizdə», «bizdə» kimi sözləri işlətməsindən də aydın görmək olur. Məsələn, əsərin bir yerində o məşhur təbrizli həkim Molla Zeynalabdinin tələbəsi olmuş bir yəhudi həkimin Şuşada xəstələri (o cümlədən Əhməd bəyin bacısını) məharətlə müalicə etməsindən söz açır. Nəhayət, o illərdən Ağaoğlu nəinki Avropa şərqsünaslığının Azərbaycan və İran haqqında bəzi yanlış müddəalarının təsirlərindən də azad deyildi, o, özünü həm də İran mədəniyyətinin nümayəndəsi, şiəliyin ardıcıl tərəfdarı kimi təqdim edir, hətta bu islam məzhəbini müstəqil, ayrıca bir din kimi alırdı.

80 səhifəlik əsər bu oçerklərdən ibarətdir: I. İran qadını, II. Ruhanilər, III. Din və dini təriqətlər, IV. Teatr və bayramlar, V. Ədəbiyyat və təhsil, VI. Ruslar və ingilislər.

Müsəlman həyatında, o cümlədən, İran və Azərbaycan cəmiyyətində qadının rolundan bəhs edən oçerkdə qadının islamaqədərki və sonrakı vəziyyəti təhlil olunur. Müəllif yazır ki, «Məhəmmədə qədər qadına ərəblər arasında xeyli az hörmət olunurdu: qız uşağının doğulması bədbəxtlik sayılırdı. Qızı çox olan ata onları diri-diri torpağa basdırır və yaxud dəvə ilə dəyişdirirdi».¹ Sonra qadının İslamda geniş hüquqlara malik olduğu və bu cəhətdən Avropa qadınlarından heç də geri qalmadığı göstərilir. Burada habelə bilavasitə qadınlarla bağlı bir sıra adət və ənənələrdən, müsəlman ailə quruluşundan və uşaq tərbiyəsi məsələlərindən danışılır.

Ruhanilərin statusu, onların cəmiyyətdə mövqeyi və rolu barədə hissədə mollaların necə təhsil alıb hazırlandığına, onların hüquq və vəzifələrinin şərhinə geniş yer verilir. Ruhanilik institutunun demokratik mahiyyətdə olduğunu, söylə nəzərə çatdıran müəllif iddia edir ki, bizdə

əhalinin bütün təbəqələrinin ruhani təhsil-tərbiyə almaq və molla olmaq imkanı vardır. Burada ruhanilərin mənfi keyfiyyətləri də qeyd edilir və onların öz vəzifələrini ifa edərkən yol verdikləri çoxlu mənfi hallar həyatı misallarla tənqid olunur.

İranda islamı qəbul etməsinin qısa tarixçəsi verildəndən sonra yeni dini təfəkkürün qədim İran məzhəb və etiqadları ilə varislik əlaqəsinin səciyyəsi müəyyənləşdirilir və şiəliyin yayılması məhz bu aspektdə tədqiq edilir. Müəllif ölkənin tarixindən və xalqın mənəvi-əxlaqi aləmindən çıxış edərək ortodoks islamla şiəlik arasındakı özünəməxsus qarşıdurmanın qanunauyğunluğunu sübuta çalışır.

Oçerkdə toxunulan mövzulardan biri Azərbaycandakı protestantların vəziyyətidir. Məsələn, müəllif göstərir ki, ən gözəl şəhərlərdən olan Urmiyə əhli başqa məzhəbdən olanlarla yaxşı münasibətdədir. Protestantlara münasibət isə yaxşı deyildir. Bunun başlıca səbəbi odur ki, onlar Urmiyədə nəşr etdikləri «Şüayi-Şəms» qəzeti vasitəsilə öz məzhəblərini yayır və təbliğ edirlər. Bu, yerli əhalinin milli duyğularına və etiqadına qəsd kimi bir şeydir.¹

Əsərin bölmələrindən biri İran və Azərbaycanda teatrın mənşəyi, tamaşaların mahiyyəti, təşkili haqqındadır. Müəllifin fikrincə, dini şəbihlər milli teatrın qiymətli qollarından biridir. Onun əsl qaynaqları imam Əli və onun ailəsinin qətl olunması tarixidir. Həmin faciəyə həsr olunmuş şəbih tamaşaları açıq havada, yaxud şəxsi evlərdə və məscidlərdə keçirilir. Tamaşanın xərcini varlılar, ya da şəhərin mömin əhalisi çəkir. «Şəbih-gərdan» adlanan ifaçılar adətən həvəskarlar – müxtəlif peşə sahibləri, tacirlər, seyidlər, mollalar olur. Bunların ən istedadlılarına xalq böyük hörmət edir. «Yaxşı səsi, aydın tələffüzü olan bu artistlər» ərəbfars dillərinə də bələd adamlardır.

Bu hissədə Ağaoğluna aid qısa avtobiografik məlumat da çox maraqlıdır. Müəllif ilk cavanlıq çağlarında özünün də şəbihlərdə ifaçı kimi iştirak etdiyini xatırladır.

Mərkəzində Firdovsinin «Şahnamə» epopeyası dayanan qısa ədəbi icmalda qeyd olunur ki, İranda hətta avropalılar da təhsil və ədəbiyyat cəhətdən dünyanın ən irəlində gedən ölkələrindən biri sayırlar.

¹ I. «Lya Novel Revü». 15 mart 1891, cild XIX, s.377.

¹ Orada, 1 dekabr 1891, cild XXIX, s.540.

Əsərdə keçən əsrin axırında İran və Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə nəzər salınır, bu ölkələri öz nüfuz dairəsinə daxil etmək üstündə İngiltərə ilə Rusiyanın mübarizəsindən danışılır. Müəllif göstərir ki, Nadir Şah Rusiyadakı qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edərək vaxtilə I Pyotr-un tutduğu əyalətləri onun ölümündən sonra, XVIII əsrin ikinci yarısında geri qaytarmışdır. II Yekaterina taxta çıxandan sonra ruslar yenə İranla müharibələr aparmışlar. Sonralar çariçanın xələfləri Qarabağ, Şirvan və İrəvan xanlıqlarını bir-bir ələ keçirmişlər.

İcmalda Rusiya və İngiltərə dövlətlərindən hər birinin İran və Azərbaycan xalqlarını öz tərəfinə çəkməyə nə dərəcədə qadir olduğu barədə mühakimə yürüdülmür. Bununla əlaqədar Rusiya-Azərbaycan münasibətlərinin bəzi mühüm aspektlərinə toxunulub qeyd olunur ki, ümumiyyətlə, hər iki tərəfin sadə adamları arasında qarşılıqlı hörmət müşahidə olunur. Məsələn, Rusiyanın içərilərində xristianlığın molokanlar, duxoborlar, subbotniklər adlı təriqətləri siyasi və dini baxımdan etibarsız sayılıb təqib və sürgün olunduqları halda ucqarlarda onlar azərbaycanlı əhali ilə daha yaxşı dil tapırlar, nəinki çar məmurları ilə.

«İran cəmiyyəti» oçerklər silsiləsi Ağaoğlunun ilk sanballı, çoxproblemlı, dolğun məzmunlu əsəri olub, onun on illər boyu davam etmiş elmi maraq və tədqiqatının başlanğıc mərhələsi haqqında geniş təsəvvür verir. Əsərin mündəricəsi ilə qısa tanışlıqdan* da göründüyü kimi, onun diqqəti cəlb edən cəhəti çoxdur. Gənc Azərbaycan aliminin öz oçerklərini ümumiyyətlə şərqşünaslığın, o cümlədən islamşünaslığın çox inkişaf etdiyi bir elmi mühitdə – Sorbonnada yazması onun üçün məxəzlərlə tanışlıq baxımından, sözsüz ki, çox əlverişli idi. Digər tərəfdən, Renan və Darmsteter kimi şərqşünasların tələbəsi öhdəsinə çox məsuliyyətli bir iş götürmüşdü: onun oçerkləri professor Mirzə Kazım bəyin, habelə Avropa və Rusiya şərqşünaslarının tədqiqatlarından sonra müsbət nəticə vermiş yeni, cəsarətli addımlardan biri idi. Əsərin mütənasib və aydın konsepsiyası da onun diqqətli, məsuliyyətli bir müəllifin qələmindən çıxdığını göstərir.

Mütəxəssislər bu oçerklərdə istər konsepsiya, istərsə də tədqiqat materialı cəhətdən müəyyən əgər-əskik tapa bilərlər və çox guman ki,

* Bu xülasə filologiya elmləri namizəd Aytən Kazımovanın yaxından köməyi ilə tərtib olunmuşdur.

onların bir hissəsi istifadə olunmuş elmi ədəbiyyatdan, şərqşünaslığın o zamankı ümumi vəziyyətindən irəli gəlmişdir.

XX əsrin qırxıncı illərində akademik İ.Y. Kraçkovski özünün Rusiyada ərəbşünaslığın tarixinə dair çox qiymətli əsərində yazırdı ki, mənim qarşıya qoyduğum vəzifə «əsasən mümkün qədər çoxlu faktı zahiri əlamətlərinə görə birləşdirmək və təsnif etmək» olmuşdur.¹ Ondan təxminən altmış il əvvələ aid olan «İran cəmiyyəti» əsəri də eyni prinsip əsasında qələmə alınmışdı.

Ağaoğlu yeni dövrdə şərqşünaslığa dair əsərləri, xüsusən islama dair tədqiqatları ilə təkcə Azərbaycanın yox, bəlkə bütün Rusiya müsəlmanlarının Mirzə Kazım bəy və Mirzə Cəfər Topçubaşovdan sonra üçüncü tanınmış alimi idi. Bu əsərin fransız dilində yazılıb çap olunması onun beynəlxalq əhəmiyyətini daha da artırmışdı.

Əsərlə tanışlıq göstərir ki, Qərbdə təhsil almasına, «İran cəmiyyəti»ni orada yazıb çap etdirməsinə, tez-tez Qərb məxəzlərinə də müraciət etməsinə baxmayaraq, Ağaoğlu Şərqi öyrənib tanımaqda avropasentrist şərqşünasların yolu ilə getməmiş, elmi obyektivliyi gözləyib, həqiqi vəziyyəti təsvir etmişdir. Bunu qadın probleminin, ruhanilik statusunun, İran maarif və mədəniyyətinə qərblilərin münasibətinin şərhində aşkar duymaq olur. Təhsil, tərbiyə, etnoqrafiya, etiqad, incəsənət məsələlərinə üstünlük verən müəllif bəzi hallarda İranın sırf siyasi həyatına da nəzər salır. İranı öz nüfuz dairəsinə daxil etmək üstündə İngiltərə və Rusiya arasında gedən mübarizəyə dair fikirlər bu cümlədəndir.

Oçerklərdə müsəlman təriqətləri, şiəlik, onun tarixi, Əli, nəslı və s. haqqında da xeyli bəhs edən müəllif sonralar, 1890-1920-ci illər arasında həmin mövzulara dönə-dönə qayıtmış, burada tezis şəklinə qoyulan bir çox məsələlər ətrafında daha geniş mülahizələr yeritmişdir.

«İran cəmiyyəti» əsərinin mündəricəti müəllifin sonrakı çoxillik fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri barədə canlı təsəvvür verir. Bu istiqamət ümumiyyətlə İran və Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində indi də davam etməkdədir.

Sorbonna illərinin mətbu yadigarlarından biri onun Darmsteterlə bərabər farscadan tərcümə etdiyi Zərdüşt «Avesta»sıdır (sonralar bu böyük

¹M.Y. Kraçkovskiy. Oçerki po istorii ruskoy arabistiki. M.-L., 1950, s.9.

abidədən dəfələrlə bəhs etmiş və onun haqqında xüsusi məqalələr yazmışdır).

Qızı Sürəyya xanımın xatirələrindən öyrənirik ki, atası kolleci qurtardığı zaman Renan ona demişdir: «Sən dünya miqyaslı bir alim olmaq keyfiyyətlərinə malik insansan. Ölkənə getmə, Şərqi səni yeyər». O cavab vermişdir: «Şərqdə oxumuş adama ehtiyac var. Sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimin vətəndaşlarına öyrədəcəyəm».

Bu, gənc Ağaoğlu üçün ömrünün sonuna qədər səciyyəvi olan nəcib bir qənaətdir.

Elə o arada Şuşadan qara xəbər gəlir: Həsən bəy dünyadan köçmüşdür.

Ailəsinə dayaq olmaq məqsədilə Vətənə qayıdan Ağaoğlu yolüstü bir neçə gün İstanbulda qalıb Türkiyənin Parisdən tanıdığı məşhur adamları ilə görüşür. Parisli tanışları arasında ən görkəmli şəxsiyyətlərdən olan Cəmaləddin Əfğanı da o zaman İstanbulda idi. Onunla Parisdə «həftələrlə bərabər qalmışdılar».¹

C.Əfğanı (1838-1898) müsəlman Şərqi ziyalılarının ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında çox mühüm xidməti olan xadim, siyasi islahatçı, müstəmləkəçilik əleyhinə mübariz idi.² Onun ictimai-siyasi görüşlərini bi iki nöqtədə səciyyələndirmək olar: 1. Müsəlmanların məskun olduqları bütün ərəzilər müstəmləkə zülmündən azad edilməlidir; müsəlmanlar Avropa müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizədə birləşməlidirlər. 2. Bütün müsəlman ölkələrində konstitusiyalı idarə üsulu yaradılmalıdır.

Asiya və Avropanın bir çox ölkələrində, o cümlədən doqquz il Misirdə yaşayan Əfğanı görüşdüyü bütün müsəlman dövlət başçıları, alim və yazıçılar, din xadimləri kimi, Ağaoğluna da belə bir ideya təlqin etməyə çalışmışdı ki, Şərqi gələcəyi, tərəqqisi Quran əhkamına əməl etməkdən asılıdır. Çünki, onun fikrincə, Quran siyasi təsisatın, müxtəlif elmi biliklərin, ideal əxlaq əsaslarının qaynağı olub, eyni zamanda müsəlmanlar üçün davranış kodeksidir.

Beləliklə, Əfğanı bir tərəfdən tərəqqi, müasirləşmə tələbini irəli sürür, ictimai həyatın yenidən qurulmasında insan aqlının, fərdiyyətin müstəsna rol oynadığını iddia edir, ikinci tərəfdən də bütün mürəkkəb islahat və inkişaf tədbirlərini islam çərçivəsində həyata keçirməyi mümkün sayırdı. O, islamı müsəlman Şərqi'nin müstəmləkə zülmündən xilas olması üçün xariqülədə bir vasitə, məzlum xalqları birləşdirməyə qadir bir qüvvə kimi qiymətləndirirdi. Odur ki, Şərqi'nin bir çox ölkələrində milli-azadlıq hərəkatına təkan verməsi, xüsusilə həmin ölkələrin ideoloji həyatına müsbət, oyadıcı təsir göstərməsi bu təlimin mütərəqqi cəhəti idisə, onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin tarixi inkişafda rolunu lazımcına qiymətləndirməməsi məhdudluğu idi. Bu, həqiqəti Əfğanı ancaq ömrünün axırlarında dərk və etiraf etmişdi.

Cəmaləddin Əfğanını «şöhrəti islam aləmində geniş yayılmış» xadim adlandıran Ağaoğluna onunla görüşü uzun zaman unudulmayan qüvvətli təəssürat bağışlamışdı. Parisdə islam təliminin əsasən fəlsəfi, etik, mədəni və etnoqrafik aspektləri ilə məşğul olan gənc mütəfəkkir az sonra öz elmi-publisist fəaliyyətində həmçinin «islam və siyasət» problemi ilə də maraqlanmağa başlamışdı. Bu çalışmaları onu hansı nəticələrə gətirdiyi bir az aşağıda şərh olunacaqdır.

¹M.Emin Erişirgil. Türkcülük devri. Milliyyətçilik devri. İnsanlık devri. Ankara. 1958. s.33.

²Z.İ.Levin. Arabskie stranı. Zarojdenie ideologii natsionalno -osvoboditelnoqo dvijeniya (XIX- naçalo XX v.). M., 1973. s. 73-74.

RUS JURNALİSTİKASINA İLK ADDIMLAR*

Ailəsi ilə qısa görüşdən sonra Ağaoğlu Bakıya gəlib Bakı qubernatorunun yanında xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsində işləyir və gimnaziyada fransız dilindən dərs deyirdi. Lakin maddi cəhətdən təmin olunsa da, onun fikri-zikri jurnalistikada idi. «Kaspi»də çap etdirdiyi məqalələr bu arzunu ancaq qismən ödəyirdi. Nə qədər cürətli, ağır olsa da, onda müstəqil qəzet nəşr etmək ideyası yaranırdı. Bu məsələnin izahından əvvəl həmin ideyanın rüşeymlərini müəyyənləşdirək.

«Müxtəlif inqilab nəzəriyyələrinin» hələ 70-80-ci illərdə «Qarabağ dağlarına qədər gəldiyi» barədə onun sözləri bizə tanışdır. Bu nəzəriyyələr hansı yollara gəlmişdir? Onların bəziləri yuxarıda göstərilmişdi. O yollardan biri də, heç şübhəsiz, dövrü mətbuatdı; Azərbaycan, rus və fars dillərində nəşr olunan qəzet-jurnallar: «Kəşkül», «Həblül-mətin», «Kavkaz», «Kaspi», «Novoye obozreniye»...

O zaman Ağaoğlunun bunlardan konkret olaraq hansını, yaxud hansıları oxuduğunu demək çətindir. Lakin bir həqiqət aydındır: rusca yazdığı ilk məqalələri Parisdən məhz «Kavkaz»a göndərməsi təsadüfi olmayıb, çox güman ki, Qafqazın rus mətbuatı ilə köhnə tanışlıqla bağlı idi.

Tiflisin təhsil ocaqlarında oxuyan gənclərin mətbuatla tanışlıq və əlaqəsinin səciyyəsi, yolları, bu işin rast gəldiyi maniələr gürcü jurnalistika mütəxəssisləri tərəfindən yaxşı öyrənilmişdir.¹ Həmin tədqiqatlardan Ağaoğlunun təhsil aldığı gimnaziyanın tələbələri arasında gizli, ya açıq şəkildə yayılan mətbuat orqanları haqqında da məlumat almaq mümkündür. Belə görünür ki, bu zəngin, rəngarəng mətbuat dünyasından iki qəzet gəncdə daha artıq maraq və rəğbət oyatmışdır: «Kavkaz» və «Kaspi».

Rusiyanın bir çox qəzetlərinə nisbətən, təbii ki, bunlar Şərqi mövzularına daha artıq diqqət yetirirdi. Odur ki, «Kaspi» üçün M.Şahtaxtinski, H.Zərdabi, S.Mehmandarov, E.Sultanov, T.Bayraməlibəyov kimi müəl-

liflərdən əlavə, Ağaoğlu ilə, ruscanı mükəmməl bilməkdən savayı Qərb şərqşünaslığı və jurnalistikasının ən son nailiyyətlərinə də vəqif olan bu itiqətlə cavanla əməkdaşlıq etmək çox əlverişli idi. O birilərin çoxundan fərqli olaraq subay sərbəstliyi və Bakıda yaşayıb işləmək imkanı da redaksiyaya sərəfəli idi.

«Kavkaz»da çıxmış ilk əsərləri ilə ətraflı tanışlıq bizə onun sosial, elmi və mədəni maraq dairəsi haqqında təsəvvür verir: qədim Şərqi, onun orta əsrlər və yeni dövr tarixi, dini etiqadlar, mədəni-ədəbi abidələr, şərqşünaslıq problemləri...

1892-ci ildə İngiltərə kraliçası Viktoriya adına elmi cəmiyyətin dəvəti ilə və müəllimi C.Darmsteterlə birlikdə Londonda keçirilən Beynəlxalq şərqşünaslar konqresində iştirakı onun elmi və jurnalistik həyatının çox əlamətdar hadisəsi olur. Həmin ilin oktyabr ayında «Kavkaz» qəzetində rus mətbuatında ilk çıxışlarından biri olan «Şərqişünaslıq konqresində» adlı dərin məzmunlu səfər təəssüratı nəşr edilir. O, bizi gənc alim və publisistin dünyagörüşü, maraq dairəsi, elmi əlaqələri, ən başlıcası isə şərqşünaslıq tədqiqatları haqqında təsəvvür və mühakirələri ilə tanış edir.

Məqələnin lap başlanğıcında İngiltərə paytaxtında ilk müşahidələrin çoxcəhətliliyindən danışılır: «Hayd Park»da «səliqə ilə geyinmiş sivil paltarlı bir natiq İncili oxuyur və camaata izah edir; ondan bir neçə addım aralı başqa bir dəstə arasında cavan bir oğlan Maltus nəzəriyyəsi barəsində qoca kişi ilə mülahizə yürüdür; üçüncü bir dəstədə Uayt-Canelli yəhudisinə oxşayan arıq bir kişi xırıltılı səs ilə fəhlələrə cəmiyyətdə onların məruz qaldıqları bütün sosial ədalətsizlikləri hirsli-hirsli, təfərrüatı ilə təsvir edir; bir az daha uzaqda isə qadınlardan, kişilərdən və uşaqlardan ibarət bir dəstə adam uca səslə İncil mahnılarını oxuyur. Tələsik bu ziddiyyətlər labirintindən çıxmaq istədim və parkdan çıxarkən yeni bir mənzərənin şahidi oldum. Xeyli adam əllərində üstündə «Are you saved» («Siz azadsınız mı?») və «The society of abstinence» («İçməyənlər cəmiyyəti») yazılmış dalğalanan bayraqlarla parka tərəf gedirdi».

London universiteti binasında başlanan konqresin açılışında prezident, sanskrit dili üzrə tanınmış professor Maks Müller dörd saatlıq giriş nitqində bir sıra Qərb ölkələrinin şərqşünasları arasındakı ixtilaflardan danışandan sonra «Şərqlə Qərbi əvvəlcə elmi-zehni yolla, ancaq bundan sonra əməli-maddi yolla yaxınlaşdırmaq» lüzumunu əsaslandırır. Bunun-

* İlk dəfə Ə.Mirəhmədovun ömür – gün dostu, tanınmış sənətşünas alim Əminə xanım Eldarovanın icazəsi ilə bu mənbədə çap olunmuşdur: «Mədəniyyət dünyası» elmi-nəzəri məcmuə. Baş redaktor: Mübariz Süleymanlı. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəşri. Bakı, XIII buraxılış, 2006. s.45-46. – Red.

¹ Q.Meqrşavili Qruzinskaya obşestvenno-ekonomičeska misl vtoroy polovini XIX-naçala XX vv., Tbilisi, 1960; P.Ququşvili. K.Marks v qruzinskoy publisistike i obşestvennosti. Tbilisi, 1963 və s.

la əlaqədar Ağaoğlu qeyd edir ki, «cənab Maks Müllərin ideali mənim «Kavkaz» qəzetindəki sonuncu məqaləmdə ifadə etdiyim ideala tamamən uyğun gəlir». Yəni, madam ki, «günəş Şərqdən doğur və aramsız hərəkətlə Qərbə doğru gedir», o halda «bəşər irqinin Şərqdən Qərbə doğru hərəkətində hər hansı bir fasilə ola bilərmi və ola bilərdimi?».

Məqalə müəllifi bu fikirdədir ki, bir yandan Aralıq dənizi ilə Qara dənizi və Xəzər dənizi, bir yandan da Ural dağları arasındakı sahə «bölməz bir vahid yaradır». Ümumiyyətlə, «Bizim Darvin dövründə bəşər irqinin vəhdətinə, onun mənşəyinin eyniliyinə kim şübhə edə bilər? Homerin vaxtında yunanlar öz milli qürurları üzündən və sanki təsəlli tapmaq üçün iranlıları «barbar» adlandırırdılar, halbuki Müllərin fikrinə görə, «iranlılar o zaman yunan dilinə çox oxşayan bir dildə (zənd dilində) danışır və yunanların dinindən xeyli təmiz və ülvi bir dinə etiqad edirdilər». Yunanların varisləri olan romalıları bu zehniyyəti onlardan qəbul etmişdilər; romalıların varisləri olan avropalıları da öz növbələrində həmin etiqadı davam etdirirlər.

Bu mühakimələr üzərində Ağaoğlu nahaq yerə dayanmır. Müllər kimi, o da bu yolla «tarixə qədərki dövrdə Şərqlə Qərb arasında heç bir ədavət olmadığını, zəmanəmizdə iki qitəni bir-birindən ayıran ünsürlərin o dövrdə, əksinə, onları bir-birinə bağladığını» göstərmək istəyir. O yazır ki, dilin mənşəyi və tarixinə dair ən yeni kəşflərə görə, «qədim dövrün yunanlar və iranlılar kimi böyük xalqların nəinki tarixdən əvvəlki dövrlərdə, hətta qədim tarix dövründə də bir-birlərini başa düşürdülər və çox yaxın qarşılıqlı əlaqədə idilər». Bu fikri bir sıra başqa xalqlar barədə də deyə bilərik.

Məqalədən məlum olur ki, əvvələn, Müllər nitqinin mühüm bir hissəsini Hind-Avropa dilləri deyilən dillər qrupu haqqında o zaman çox yayılıb sonralar qeyri-elmiliyi sübut olunmuş təlimin şərhinə həsr etmişdir. İkincisi, arilər və semitlər haqqında Müllər, Şpringer, Güdi, Şmidt və başqa alimlərin antropoloji-filoloji təlimlərini Ağaoğlu da «nüfuzlu şəhadət» saymışdır. Onun Hindistandakı sanskrit dilini və Midiyadakı zənd dilini «arilərin ümumi tipik dilindən törəmiş ilk dillər» sayması isə sonralar büsbütün təkzib olunmuş elmi fərziyyədir (məqalədə bu dillərin hər ikisinin «öz qəti soy şəkillərini eramızdan 2000 il əvvəlki dövrdən aldığı» qeyd olunur).

Dünya dillərinin təsnifatı, mənşəyi, müxtəlif xalqların iqlim və topoqrafik vəziyyəti haqqında nəzəriyyələrə öləri nəzər salandan sonra Müllər ölkələr arasındakı mədəni, texniki əlaqələrdən danışmışdır. Məsələn, o, Vikent de Rujenin tədqiqatlarına, qədim yazıçıların, Platon, Plutarx və Qallinin bəzi mülahizələrinə əsaslanaraq əlifbanın ixtirası tarixinə nəzər salıb qeyd etmişdir ki, bu ixtiranı «finikiyalılara isnad edən çoxdankı əfsanədən imtina etmək və bu çox böyük ixtiranın ilk şərafəti misirlilərə aid etmək lazımdır». Əlifba Misirdən Finikiyaya, Yunanıstana, Hindistana yayılmışdır. Ayrı-ayrı xalqlar tərəfindən onda dəyişikliklər edilməsi «onların dillərinin fonetik xüsusiyyətlərindən, habelə surət-xıxardan katiblərin buraxdıqları səhvlərdən asılıdır».

İcmalın axırında göstərilir ki, dördsaatlıq nitqin son hissəsi Mixi xəttinə, onun lap binadan «şumerlər yaxud akkadlar adı ilə tanınmış mənşəyi mübahisəli olan» bir xalqa aid edilməsinə, bu əlifbanın müxtəlif variasiyada İran, Babilistan, Assuriya və s. ölkələrə yayılmasına, Misir fironlarının onun vasitəsilə məktublaşmalarına, habelə hind əlifbasına, qədim xalqların incəsənət, ədəbiyyat, dil sahəsində qarşılıqlı əlaqələrinə, buddizmin meydana çıxmasına, Zənd-Avestaya, «Selevkidlər dövrü»nü və digər məsələlərə aid idi.

Müllərin Ağaoğlu tərəfindən icmalı verilən geniş vüsətli nitqi, bir çox cəhətdən mübahisəli, hətta köhnəlmiş, sonralar düzəldilmiş müddəalarına baxmayaraq, X.D.Fren, Mirzə Kazım bəy, Şpringer, B.A.Dorn, A.V.Boldirev və başqa alimlərin bu sahədəki işinə kömək edən tədqiqatlardan biri olmuşdur. İcmal böyük şərqşünasın elmi sanbalı ilə bərabər konqresin gənc azərbaycanlı iştirakçısının filoloji təfəkkürünün toxunulan mövzulara girişmək qüvvəsini də aşkar göstərir. Bunu məqalə müəllifinin gəldiyi ümumi nəticə bir daha sübut edir: «Cənab Müllərin nitqi elə bir sehrli kaleydoskop təsiri bağışladı ki, burada tərkib-cə çox rəngarəng bəşəriyyət sanki gözəgörünməyən əllərin təhriki ilə gah əcələ dalgalarla Şərqdən Qərbə doğru axır, gah da qarşısızalmaz bir qüvvə ilə Qərbdən Şərqlə doğru geri çəkilir. Lakin bu əbədi hərəkətə baxmayaraq, məqsəd birliyi və dəyişməzliyi sayəsində, məhz bu əbədi təkmilləşmə, sonsuz tərəqqi sayəsində daxili harmoniya və vəhdət mühafizə olunur.(...). Bizim zəmanəmizdə isə bəşəriyyət və amalca birliyini getdikcə daha çox dərk edir. Onun bir ideala doğru can atan bütöv vahid halında birləşməsi praktik olaraq gündən-günə daha çox imkanlı olur.

Bu yüksək amala nail olmağa hamıdan çox kömək etdiklərinə görə şərqsünaslar öz müasirlərinin şüurlu təşəkkülərinə layiqdirlər».

Elə bilirik, oçerk müəllifi Ağaoğlunun özü də xüsusilə son cümlələrdə ifadə olunmuş nəcib amalına görə müasir həmvətənlərinin təşəkkülərinə layiqdir.

Prezidentin nitqindən sonrakı bölmə məşğələləri, görüşlər və söhbətlər haqqında verilən məlumatda eyni ciddiyyət və elmilikdən əlavə, təsvir gözəlliyi, canlılığı, həyatiliyi vardır. Lord Nortbrukun verdiyi təntənəli ziyafət, salonu bəzəyən rəsmlər, qonaqların milliyyəti, görkəmi, geyimi, dərisinin rəngi haqqında bir-birindən maraqlı xarakteristika, onların bir-birindən seçilən «cürbəcür dillərdə, müxtəlif intonasiyalarda ucadan danışmaları» barədə sözlər elmi cəhətdən samballı, yaddaqalandır. «Bunları seyr edən istər-istəməz (...) qonşusunun belə həyəcanla nə dediyini başa düşməyi o qədər çox arzu edir ki, ləhcələrin bir-birindən ayrılması kimi dilxorçu hal üçün ürəkdən təəssüf edir».

Gecə yarıyadək davam etmiş ziyafətdən sonra zahirən laübalı adamlarla mehmanxanaya qayıdan gənc, çox maraqlıdır ki, Londonun tənha küçələrində də «sükunət və ətalət diyarı» saydığı Şərqi, doğma Şuşanın «sakit gecələri»ni xatırlayır. Lakin bu sentimental ruh çox çəkmədən sırf canlı həyati düşüncələrlə birləşir: «İngiltərədə (...) yeknəsək, sakit həyat hər kəsin öz şəxsi məsuliyyətini dərk etməsindən və həyata ciddi yanaşmasından irəli gəlir. İngilis üçün həyatın mərkəzi ailədir və ailədə qadın elə üstün bir rol oynayır ki, məsələn, fransızların bu barədə heç təsəvvürləri belə yoxdur».

Bu, oçerkdəki, necə deyərlər, lirik haşiyələrdən biridir. Sonra yenə konqresə dair elmi təsvir və mülahizələr davam etdirilir. Müəllif müxtəlif bölmələrdə eşitdiyi məruzə və nitqlərin xülasəsini verir. Hind bölməsində Klarkın hind astronomiyasının tarixinə və dövrlərinə aid çıxışına böyük diqqət yetirən Ağaoğlu alimin mistik 4.320.000.000 rəqəmi, «gecə-gündüzün bərabərliyini hesablamada» onun rolu, habelə, «səma cisimləri, onların hərəkətləri, indiki vəziyyəti, yer kürəsinin diametri, ayın üfüqi parallası» və s. məsələlərə dair maraqlı mülahizələrindən bəhs edir. Burada ən diqqətəlayiq yerlərdən biri «Hindistanda astronomiyanın orijinal olub, xaricilərin yardımı olmadan hindlilərin özləri tərəfindən işlənilib hazırlandığı barədə» məlumatdır. Bu məlumat bir də ona görə

maraqlıdır ki, müzakirə zamanı həmin fikrin əleyhinə çıxmış professor Burgesin dediyinə görə, «eramızın beşinci əsrinə kimi astronomiya haqqında hindlilərin heç bir anlayışı olmamışdır və ancaq beşinci əsrdən sonra onlar bu anlayışı yunanlardan, xüsusilə Ptolomeyin Almagestindən əxz etmişlər».

Semit bölməsində professor Volfun ərəb fonetikasi, Karabasekin Məhəmməd və ilk xəlifələr dövrünə aid rəsmi perqamentlər, professor Plunketin «Ərəb dilinin avropalılar tərəfindən öyrənilməsi üsulu», fars bölməsində ser Qoldsmitin fars dilinin xüsusiyyətləri və bu dildən Avropa dillərinə düzgün, dəqiq tərcümə üsulları haqqında məruzə etdiklərini göstərən Ağaoğlu bunlardan, xüsusilə, üçüncüsünə yüksək qiymət verib yazır ki, məruzəçi «Qahirədə yerlilərdən avropalılara ərəb dilini öyrətmək sənətinə yiyələnmiş adamlar hazırlamaq məqsədilə bir müəllimlər institutu açmaq barəsində öz möhkəm arzusunu bildirdi. Ser Qrenfeld bu arzunu müdafiə elədi...».

Fars dilinin müfəssəl tarixi oçerkini verən ser Qoldsmitin «dərin elmi məruzəsinin» əsas qayəsi yeni fars dilinin bünövrəsinin «Şahnamə» müəllifi Firdovsi tərəfindən qoyulduğunu sübut etməkdən ibarət olmuşdur. Məruzəçi, eyni zamanda, o vaxtdan bu dilin əsas xüsusiyyətlərinin heç bir mühüm dəyişikliyə uğramadığı barədə danışmışdır.

Məqaləsinin bu yerində Ağaoğlu özünün konqresdə «Şiəliyin mənşəyi və yayılması» mövzusunda məruzəsi barədə çox müxtəsər, bir neçə xətlilik məlumat verir. Burada ancaq bir faktı ayrıca qeyd edək ki, gənc azərbaycanlı alimin çıxışı prezidentin bir az yuxarıda tanış olduğumuz giriş nitqindən sonra ilk məruzə idi.

«Böyük qoca» Qladstonun «Şərqi və qədim Yunanıstan» mövzusunda mühazirəsində «Aqamemnon, Axilles və digər yunan qəhrəmanlarının adlarının Şərqi mənşəli olduqlarına» dair etimoloji təhlilini «yorucu» adlandırıb sonra Kasatellinin «İrənlilərin Hindistanda ədəbi fəaliyyəti» barədə mühazirəsinə keçən Ağaoğlu bu ikinciye yüksək qiymət verir. O yazır ki, «sən demə, hindlilərlə farslar arasında Yedalçi-Kança və başqaları kimi çox ləyaqətli alimlər varmış, onlar zərdüştilik və qədim İrana dair Avropada nə nəşr olunursa, hamısını fars dilinə tərcümə edirlər.

İrənlı xanım Zorabçinin farslar və farsizm haqqında məruzəsində Hindistandakı farsların qısa tarixçəsindən, onların ictimai həyatı və ev

güzəranından, qızların və qadınların cəmiyyətdəki mövqeyindən, həmçinin Zərdüşt təliminin bütün bunlara təsirindən danışıldığı qeyd edilir. Məqalə müəllifinin özünün də uzun illər boyu bu məsələlərlə məşğul olduğunu və onlara bir neçə əsər həsr etdiyini nəzərə alsaq, xanım Zorabçının məruzəsini «son dərəcə maraqlı» hesab etməsinin subyektiv bir sirri də aydınlaşmış olar. Antropologiya bölməsinin işində ən diqqətəlayiq məruzə doktor V.V.Teylorun Avstraliyanın cənubundakı Tasmaniya ölkəsinə aid məruzəsidir. Adada yerləşmiş bu ölkədə tapılan daş alətlərin «o vaxta qədər Avropa və ya Asiya ərazisində tapılanların ən qədimi olduqları məlum olmuşdur». Məruzəçinin dediyinə görə, «kobud şəkildə və ən ibtidai üsulda yonulmuş bu alətlər indi də yerli əhali tərəfindən işlədilir», bu isə «paleolit dövrü adamının zamanəmizdə mövcud olduğunu» göstərir. «Tasmanlı indiyə kimi tapılmış bütün bədəvilərdən daha ibtidaidir. Onun oxu və yayı da yoxdur. O, özünü ancaq yarpaqlarla örtür və hava pis olanda özünə ağacların oyuğunda sığınacaq axtarır».

Qraf de - Qubernatis «Xalq nağıllarında əsatirlərin rolu» məruzəsində çox mühüm bir təklif irəli sürür: Şərq folklorunu, yəni xalq poeziyasını, nağıllarını, atalar sözlərini və sairəni toplamaq üçün xüsusi komissiya yaradılsın. Elmi və praktik əhəmiyyəti olan bu təklif yekdilliklə qəbul olunur.

Məqalənin ardı Ağaoğlunun məşhur Britaniya muzeyi ilə, ən çox Şərq filologiyası və tarixinə dair son dərəcə zəngin məxəzlərlə tanışlığına dairdir. O, doktor Qarnet və şərqşünas Riyönün lütfkar köməyi sayəsində tam bir həftə buraya gələrək toplanmış çox qiymətli sənət xəzinəsi ilə ətraflı tanış ola bilir. Kitabxananın Şərq şöbəsindəki nadir əlyazmalarının Türkiyə, Hindistan, Misir və İrandan gətirildiyini yazırkən, təəssüf ki, cavanlığı üzündən bunların xeyli hissəsinin Azərbaycana aid olduğunu və Azərbaycanda toplandığını qeyd etmir.

Britaniya muzeyinə dair qeydlərdən onun buradakı qanun-qayda, zəngin, səliqəli kataloqa, ümumi xidmətə heyranlığı və bütün bu gördüklərini işlərinə yaxşı bələd olduğu Paris Milli Kitabxanası ilə müqayisə edib, üstünlüyü ingilislərə verdiyi aydınlaşır.

Məqalənin sonu adi səyahət qeydləri təsiri bağışlasa da, Kembriç və Oksford universitetlərinin, xüsusilə bunlardan ikincisinin «müqəddəs elm məbədi» kimi təriflənməsindən müəllifin bütün gördüklərini ən çox elmi

tərəqqi baxımından qiymətləndirdiyi məlum olur. O, hətta Kembriç universiteti rektorunun verdiyi ziyafətdə də vaxtilə burada Bekon və Stüart Millin qonaq olduqlarını xatırlamaya bilmir.

London təəssüratı «nadir memarlıq kolleksiyaları və bütün Şərqdən toplanmış xəttatlıq nümunələri»nə dair sətirlərlə bitir.¹

Konqres gənc Azərbaycan şərqşünasının elmi-nəzəri biliyini artırmaqla bərabər onun beynəlxalq miqyasda çıxmasına kömək etdi. Müxtəlif millətlərin alimləri gördülər ki, əvvəllər az-çox tanıdıqları A.Bakıxanov, M.C.Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundzadə, M.Şahtaxtinskiyin ardınca onların layiqli bir xələfi gəlir.

Nəhayət, diqqətəlayiq başqa bir təfərrüat: konqresin qərarına müvafiq olaraq Kembriç universiteti Ağaoğlunun «Şiə məzhəbinin mənbələri» mövzusunda məruzəsinin mətnini ingilis və fransız dillərinə tərcümə etdirərək çapdan buraxmışdı. Bu əsər mütəxəssislər tərəfindən maraqla qarşılanmış və İran şahı həmin tədqiqatına görə müəllifə ailəsinin uzun illər «uğur üzüyü» kimi əzizlədiyi zümrüd üzük bağışlamışdı.

* * *

Fəslin son bölməsi Ağaoğlunun hələ mətbuatda fəaliyyətinin ilk onilliyindən formalaşmağa başlayan jurnalist görüşlərinin əsas cəhətlərini əhatə edir. Dövri orqanlar və kitab nəşri, jurnalistika nəzəriyyəsi, poliqrafiya tarixi kimi müxtəlif sahələri əhatə edən bu mühakimələr ümumiyyətlə Şərq jurnalizmi tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi məxəzlərdən biri sayıla bilər.

Azərbaycan mütəfəkkir-publisisti əsərlərində mətbu sözün mənşəyi, təkamülü, təzahür formaları, qayəsi, yayılma yolları, bu sahənin fəal xadimləri, publisistika dil və üslubu, mətbuat janrları, senzura və s.b.k. məsələlər ətrafında fikir yürütmüşdür. Özü də bu mühakimələr arasında epizodik qeydlər olduğu kimi, geniş, əsaslı, dərin elmi fikirlər də az deyildir.

Publisist Ağaoğlu ümumiyyətlə mətbu sözün qüvvəsinə dərin inam bəsləyir, yüksək qiymət verirdi. Dəfələrlə qələmə aldığı bu qənaətini o, kitab nəşrinin banisi İohan Qutenberqin anadan olmasının 500 illiyi mü-

¹ Məqalədən parçalar Ə. Ağaoğlunun çapa hazırlanan «Seçilmiş əsərləri»nin əlyazmasından götürülmüşdür. Tərcümə qocaman şərqşünas Kərim Axundovundur.

nasibətilə yazdığı məqalədə aydın etiraf etmişdi: «Bəşəriyyətin taleyi, keçmişi və gələcəyi üçün çox gözəl, çox faydalı olan bu ixtiranın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. (...) Qutenberqin ixtirasına qədər bəşərin fikri qapalı, məhbəsə salınmış halda olub, ancaq, fikir hökmranlığını əlində saxlayan kiçik bir dəstə adama məxsus idi. Onlar fikri əlçatmaz bir hala salaraq onu xalq kütlələrinin həsrəti müqabilində qısqançlıqla qoruyurdular».¹

Təəssüf ki, Qutenberqin ixtirası uzun müddət Qərbə aid olub Şərqi geniş yol tapa bilmədi, buraya ləng daxil oldu və olmaqdadır. Bu işdə ancaq Türkiyə, Misir və Yaponiya istisna təşkil etdilər. Bütövlükdə Şərqi də fikir yenə də əvvəlki kimi «azsayılı, yüksək rütbəli məmurlar silkinə məxsus olaraq qalır, bilik sxolastik səciyyə daşıyır, xalq kütlələri ondan kənar qalırlar. Bu hal xüsusilə müsəlmanlar arasında daha aşkar gözə çarpır. (...) kitab nəşri işi onlarda hələ də başlanğıc vəziyyətindədir və ağır tərəqqi edir». Bu sözlərdə publisistin mətbu sözə maksimum geniş demokratik meydan açmaq arzusu aşkar ifadə olunmuşdur.

Ağaoğlunda belə möhkəm bir qənaət vardı ki, bu sahədə geriliyin başlıca səbəbi müsəlmanların əlifbasıdır. Öz fikrini ərəb qrafikasının təhlili və nöqsanlarını göstərmək yolu ilə sübuta çalışan publisist bunun «hər cür tərəqqi üçün əngəl» olduğunu, müsəlmanları «həyat meydanında mübarizə»də əliboş, aciz qoyduğunu iddia edir ki, söz yox, bu fikrə tənqidi yanaşmaq gərəkdir. Məqalə «bizim Zaqafqaziya da daxil olmaqla» müasirlərin «yeni, az-çox ağıllı hürufat düzəltmək» yolunda çalışdıqları barədə qısaca məlumatla qurtarır. «Lakin, heyf olsun ki, əlifbanı dəyişdirmək zərurəti müsəlman cəmiyyətləri tərəfindən hələ dərk edilməmişdir. Odur ki, tamamilə kənar, müxtəlif siyasi və dini mülahizələr bu işə girişməyə imkan verməmişdir. Halbuki, müsəlmanların bütün gələcəyi məhz bu təxirəsalınmaz islahatdan asılıdır; çünki mətbuat həyatı təmsil edir, mətbuat olmayan yerdə həyat da imkansızdır».

Milli dildə mətbuatın inkişafı məsələlərinə gəldikdə Ağaoğlunun bu sahədə ilk ciddi addımı «Şərqi mətbuatı bizim üçün maraqlı deyilmə?» adı ilə çap olunmuş icmalı idi. O, həcmə çox da geniş deyildi; amma müəllifin həmin mövzuda düşüncələrinin vüsətli olduğu lap ilk cümlələrindən görünürdü.

¹ Şərqi mətbuat işi. «Kaspi». 1900. № 128.

Ən əvvəl xatırladaq ki, Ağaoğlu mətbuat icmalına bənzəyən məqaləsinin başlığını eynilə «SPb vedomosti» qəzetindən götürüb təkrar etmişdi. Elə bünün özü onun öz məqaləsini paytaxt qəzeti ilə fikir mübadiləsi məqsədilə yazdığını bildirirdi. Zahirən elə güman edilə bilərdi ki, onu düşündürən dövrü mətbuatın cazibəli, «maraqlı» olub-olmaması məsələləridir. Halbuki, belə deyildi. Başlığın təkrarı ancaq mübahisəyə girişmək üçün ədəbi vasitə idi.

«Bir çoxları Şərqi mətbuatına etinasız baxır, onu gərəksiz sayır, ona maraqlı göstərməyi isə artıq hesab edirlər». Məqalə oxucunu mübahisəyə, düşünməyə yönəldən belə bir qeydlə başlanır. Ağaoğlunun əqidəsincə, «Qərbin nəinki siyasi, həmçinin ictimai-iqtisadi həyatı da Şərqi həyatı ilə (...) sıx əlaqədədir» və oxucuya bu əlaqələr barədə dürüst məlumat vermək, şübhəsiz, mətbuatın borcudur. «Bizə belə gəlir ki, müstəmləkələri düzgün və məqsədyönlü idarə etməkdən ötrü, habelə, bu müstəmləkələri ələ keçirərkən adətən bəhanə olaraq deyilən «mədəniyyət yaymaq məqsədlərini» tezliklə yerinə yetirməkdən ötrü yeganə vasitə həmin müstəmləkələrin həyatı ilə əsaslı surətdə tanış olmaqdan ibarətdir».¹

Təəssüf ki, başqa məziyyətləri ilə bərabər, bu məqsədlərə də xidmət edən Şərqi mətbuatına qarşı çox vaxt laqeyd yanaşılır. «SPb vedomosti» bu «lovğa etinasızlığın» səbəbini iki şeydə – kütləvi oxucuda Şərqi marağın kifayət qədər olmaması və yerli dilləri bilməməklə izah etməkdə haqlıdır. Digər tərəfdən, Şərqi mətbuatının həqiqəti bilərəkdən təhrif etdiyini, ağır üslubda yazıldığını və mədhiyyələrlə dolu olduğunu zənn edənlər də az deyillər. Onlar yaddan çıxarırlar ki, əvvələn, belə nöqsanlar Qərb mətbuat orqanlarının çoxunda da vardır; ikincisi, Şərqi «maraqsız» qəzet və jurnallarla yanaşı, «çoxlu ciddi və doğru yazan orqanlar» da nəşr olunur ki, onların rəyi ilə hesablaşmaq düz deyil. «Hətta az nüfuzu olan yerli mətbuat orqanlarına belə, - əgər onlar həqiqəti yazırlarsa, etinasız münasibət bəsləmək olmaz».

Ağaoğluna görə «SPb vedomosti»nin diqqətəlayiq müddəələrindən biri də beynəlxalq hadisələr, xüsusilə Avropa sənaye və ticarətinin «Şərqi doğru hərəkəti» barəsində geniş, hərtərəfli təsəvvür almaq üçün həm Avropa, həm də Şərqi mətbuatını öyrənməyin zərurəti haqqındadır. «Av-

¹ «Kaspi», 1900, №4.

ropa dövlətlərinin hər biri öz hərəkətləri barəsində başqalarının ictimai rəyini bilir. Lakin öz gözləri qarşısında avropalıların hərəkətlərini görən Şərq xalqlarının özlərinin buna necə münasibət bəslədiyindən, onların bu hərəkətə necə baxdıqlarından, hadisələri necə müzakirə etdiklərindən, nə kimi nəticələr gözlədiklərindən, nəhayət, avropalıların təsirinin Şərqi inkişafında necə təzahür etdiyindən az adamın xəbəri vardır. Şərq mətbuat orqanları Şərqdə fikrin hansı istiqamətdə irəlilədiyinin ən yaxşı güzgüsidir, çünki onlar Şərqdə düşüncəli və hadisələrə tənqidi münasibət bəsləyən ictimaiyyətin xeyli hissəsini öz ətrafında birləşdirirlər.

Biz Şərqə o qədər yaxınıq, bizim mənafeyimiz Şərqi ilə o qədər sıx birləşmişdir ki, biz onun səsinə, onun rəyinə, onun arzularına diqqətsiz yanaşa bilmərik».

Bu mühakimələr dünyaca məşhur olan rus paytaxt qəzetinin Şərq haqqında çox vaxt Avropasentrist mövqedən yazdığı sözlərdən ciddi fərqlənən obyektiv qiymət olduğuna görə «SPb vedomosti» ilə illər boyu mübahisədə olmuş Ağaoğlunun rəğbətini qazanmışdı. Əlbəttə, onun məqaləsi yalnız Avropa mətbuatına yox, eyni zamanda, nöqsansız saymadığı Şərq mətbuatına da – hər ikisinə dözümlü tənqidi münasibətinin yaranmasına kömək etməkdə. Bununla bərabər, öz doğma dilində qəzet nəşr etmək arzusu ürəyində qalan məqalə müəllifi Rusiya müsəlmanlarını milli mətbuatdan məhrum etməyə çalışan və bir müddət buna nail olan çar hakim dairələrinə haqsız olduqlarını, dolaylı olsa da, bildirir.

Şərq haqqında düzgün məlumatı ilk növbədə onun öz yerli mətbuatından almaq olar – müddəası məqalənin leytmotivi idi. Orada açıq deyilirdi ki, «Görünür, «Sankt-Peterburqskiye vedomosti» ümumiyyətlə Şərqi nəzərdə tutur, onun Avropa dövlətləri tərkibinə və xüsusilə Rusiyanın tərkibinə daxil olan hissələrəni nəzərdən qaçırır. Qonşu Şərq ölkələrində təfəkkürün və həyatın axını izləmək maraqsız deyilsə, onda bəs ölkənin ucqarlarında yaşayan yerli əhalinin fikir və həyatını həmin ucqarlarda çıxan yerli mətbuat orqanları vasitəsilə izləmək daha faydalı deyilmi? Bir çox yanlışlıqlar, anlaşılmazlıqlar və səhv hərəkətlər məhz bu həyatla az tanışlıq üzündən olmurmu?»

Xalqın milli mətbuat arzusu barədə daha əsaslı, inandırıcı rəy yaratmaq üçün Ağaoğlu məqaləsini bir giley-güzar kimi səslənən mühakimələrlə qurtarır: «Bu həqiqəti etiraf etməmək olmaz ki, yeni həyat

cərəyanını onların arasına axıda biləcək öz mətbuat orqanları olmadığı üçün yerli əhalinin bir çoxu sanki öz qınlarına çəkilərək həm ətrafdakı həyatdan xəbərsiz qalmış, həm də onların məişətini yaxşılaşdırmaq tədbirləri görməyə qadir olan adamlara özləri haqda xəbər verə bilməmişlər. Bu, bir tərəfdən, onların geri qalmalarında və biganə münasibətlərində, bir tərəfdən də həyatdan uzaq kabinələrdə hazırlanmış milli tədbirlərin gücsüzlüyündə özünü göstərir».

Beləliklə, məqalədə, xüsusilə onun son abzaslarında mətbuatın proqram səciyyəli bir sıra mühüm məsələlərə toxunulur. Güman ki, bir neçə il əvvəl «Məşriq» üçün icazə ala bilsəydi, Ağaoğlu öz qəzetində bu məsələlərin çoxunu qoyub işıqlandıracaqdı.

Həmin məsələlər hansılardır?

1. Şəqlə Qərbin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrini işıqlandırmaq, bu əlaqələrin möhkəmlənməsinə kömək etmək mətbuatın baş vəzifələrindən biri olmalıdır;

2. Şərqdə mədəniyyətin yayılmasına real və vaxtında xidmət edə biləcək «yeganə vasitə» yerli mətbuatdır;

3. Şərq və Qərbin hazırkı mətbuatında həqiqətin bilərəkdən təhrif olunmasına yol verilməməlidir;

4. Şərqdə «maraqsız» qəzet və jurnallarla bərabər çoxlu ciddi və doğruçu orqanlar olduğunu nəzərə alıb, «onların rəyi ilə hesablaşmaq» lazımdır;

5. Mətbuatın dil və üslubu canlı, təbii, sadə olmalıdır; bu onun «marafı» olmasını təmin edən əsas şərtlərdəndir;

6. Beynəlxalq hadisələr haqqında dürüst, hərtərəfli məlumat almaq üçün həm Şərq, həm də Qərb mətbuatını izləyib oxumaq vacibdir; amma şərqilər avropalıların Şərqdəki hərəkətlərinin əsl mahiyyətini və özlərinin bu hərəkətlərə necə münasibət bəslədiklərini, onlardan «nə kimi nəticələr gözlədiklərini» ilk növbədə öz milli mətbuatından öyrənə bilərlər;

7. Şərq mətbuat orqanları Şərqdə ictimai fikrin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini göstərməklə bərabər, ictimaiyyətin hadisələrə tənqidi gözlə baxan hissəsini öz ətrafında birləşdirməlidir;

8. Şərqdə mətbuata böyük ehtiyacı olanlardan biri də Rusiyanın ucqarlarında yaşayan, yerli, milli mətbuat orqanlarından məhrum xalqlardır; bir çox xoşagəlməz hallar və «səhv hərəkətlər məhz bu həyatla az

tanışlıq üzündən» baş verir ki, bu halı yerli mətbuat daha artıq uğurla aradan qaldıra bilər.

Bütün bu mülahizə və tələblərin Ağaoğlu üçün ən əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz olanı Şərqi başqa xalqları kimi, Rusiya imperiyasına daxil olan xalqların da «öz mətbuat orqanları» olması barədə müddədir. Buna isə, publisistin fikrincə, «həyatdan uzaq kabinələrdə hazırlanmış» gücsüz tədbirlər» deyil, yalnız «onların məişətini yaxşılaşdırmağa (...) qadir olan adamların səyi» ilə nail olmaq mümkündür!

Beləliklə, əsrin axırında onun ümumiyyətlə jurnalistika haqqında, o cümlədən mətbuat ehtiyacın sürətlə artdığı, ana dilində qəzetin necə olmalı olduğu barədə formalaşmağa başlamış təsəvvür və qənaətləri belə idi.

1905-ci il ərəfəsindəki sosial intibah, xüsusilə birinci rus inqilabı bu təsəvvür və qənaətləri bir sıra yeni, demokratik, döyüşkən keyfiyyətlərlə zənginləşdirib onları nəzəri cəhətdən daha samballı etmişdi.

Bu sahədə atdığı yeni uğurlu addım yenə «Kaspi»də nəşr etdirdiyi «Azərbaycanca qəzetin zəruriliyinə dair» məqaləsi idi. Düzdür, mövzu eyni, dərd eyni idi; hətta başlıqlar da mahiyyətə bir-birinə yaxın idi. Amma artıq indicə tanış olduğumuz məqalənin yazıldığı zamandan bir ilə yaxın müddət keçmişdi ki, ictimai hadisələrin böyük sürətlə inkişaf edib mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə bu heç də az vaxt deyildi. Yeni əsrin astanasında, dünyanın bir çox ölkələri kimi, bizim publisistin doğma yurdunu da ciddi imtahanlar gözləyirdi. Özünü həmin imtahanda məsul, cavabdeh adamlardan biri sayan Ağaoğlu milli ehtiyaclar haqqında düşünərkən qəzetsizliyin acısını aşkarca duymuşdu.

Adından da göründüyü kimi, yeni məqalə hər şeydən əvvəl azərbaycanca mətbuatın zəruriliyini dərinlən dərk edib onun xiffətini çəkən bir şəxsin qələmindən çıxmışdı. O zaman bu zərurət haqqında yazmağın özü, demək olar, işin başlanğıcı, təməl daşlarından biri idi.

Zərurət nədən ibarət idi?

Məqalə müəllifi bu suala cavab verid deyirdi ki, «Azərbaycan dilində qəzet məsələsi mətbuatda dəfələrlə müzakirə olunmuşdur»* (hər dəfə bu təşəbbüslərin Baş senzura idarəsi tərəfindən boğulduğu barədə

bir az aşağıda ayrıca danışılacaqdır). İndi artıq bu tələbin yerinə yetirilməsi tam mənada təxirəsalınmaz olmuşdur.

Bu barədə mülahizələrini Ağaoğlu çox təbii olaraq oxucu problemindən başlayır. Bunun səbəbi təkcə o deyil ki, hər hansı milli mətbuatın yaranıb yaşaması oxucu problemi ilə sıx bağlıdır. Daha ciddi mətləb budur ki, sələfləri kimi, onun da qəzet çıxarmaq üçün ərizəsinə **müsəlmanlar arasında guya kifayət qədər savadlı adamın olmadığı** barədə yanlış, qərəzli mülahizə ilə rədd cavabı verilmişdi. Bir neçə il sonra təşəbbüsünü təzələyən zaman o öz ideyasını lazımınca əsaslandırmağı zəruri bilib yazırdı ki, **indi artıq bizim diyarın müsəlmanları iyirmi-otuz il bundan qabaqki adamlar deyillər**, inkişaf etmişlər. Onların arasında ticarət və sənaye yüksəlmiş kimi, hökmən təmin olunmasını tələb edən yeni zehni ehtiyaclar meydana çıxmışdır. «Hazırkı Zaqafqaziya müsəlmanı artıq doğma şəhər və ya kəndinin mənafeyinin dar çərçivəsi ilə kifayətlənə bilməz. O, tədricən cəmiyyətin ailə üzvünə çevrilir, bütün ictimai həyat axınına qoşulmağa çalışır. Onu işlərin gedişindən, həyatın, tərəkür və incəsənətin yeniliklərindən xəbərdar etmək, ona bu barədə «cəld məlumat» çatdırmaq üçün, yerli əhalinin dilində hamının oxuya biləcəyi qəzətdən daha yaxşı və daha rahat nə ola bilər?»¹

Məqalədə deyildiyi kimi, bu hələ məsələnin «ancaq nəzəri-ideal tərəfi» idi. Publisist belə hesab edirdi ki, müsəlmanlar üçün qəzetin adı, gündəlik həyatın tələbləri baxımından əhəmiyyəti daha artıqdır. Diyarın həyatı «hələ öz lazımı yoluna düşməmişdir, onun hələ də bir çox çatışmazlıqları, qüsurları, nöqsanları və qaranlıq güşələri vardır ki, bunların da başlıca səbəbi bizim müsəlmanların arasında (...) mədəniyyət amillərinin və ünsürlərinin olmamasıdır». Belə amillər xalq məktəbləri, mədrəsə, qadın təhsil ocaqları və s. mədəni-maarif müəssisələrindən ibarətdir.

Qafqaz müsəlmanları «yaradılışda» başqa millətlərdən heç də az istedadlı olmadıqları halda» yeni həyatın ruhu, onun əsas qanunları, məhkəmə və inzibati idarələr» haqqında lazımınca təsəvvür almaq imkanından məhrumdurlar. **«Onlar bir həyatdan ayrılmaqla başqa, yeni həyatı da başa düşmədikləri üçün ona qovuşmamış və beləliklə, azıb uçurum kənarına çatmış səyyah kimi özlərini itirib çaş-baş qalmışlar.**

* F.Köçərli, N.Nərimanov və M.Şahmurovun, habelə özünün XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində rus mətbuatında bu mövzuda nəşr etdikləri məqalələr nəzərdə tutulur.

¹ «Kaspi». 1900, №262.

Belə səyyaha bircə təkan bəsdir ki, uçuruma yuvarlansın». Vəcdansız advokat və tərcüməçilər, canfəşanlıq edən cürbəcür adamlar, ara qarışdırıb qazanc götürmək həvəskarları olanlar məhz bu cür rol oynayırlar. Əhali arasında «şeytançılıq, şantaj, oğurluq, yalandan şahidlik etmək, qarət kimi ictimai azarların inkişafı üçün bu tüfeylilər günahkardırlar».

«İctimai azarı» və onu törədən şərtləri düzgün izah etməklə yanaşı Ağaoğlu bu vəziyyəti düzəltməkdən ötrü öz konkret vəzifəsi barədə də xüsusi düşünürdü. Bu vəzifə qəzet nəşri idi. O yazırdı ki, indiki şəraitdə «əsəla etiraz qəbul etməyən şübhəsiz bir həqiqət var. O da budur ki, hamının oxuya bildiyi, yerli dildə nəşr edilən mətbuat» yaratmaq!

Nəhayət, onun fikrincə milli mətbuat bütün başqa vəzifələrini yerinə yetirməkdən əlavə rus və Avropa ədəbiyyatından tərcümələr verməklə əhalini ümumbəşəri ideallarla tədrisən tanış etməlidir.

Beləliklə, XX əsrin ilk ili Ağaoğlu üçün milli Azərbaycan mətbuatı və nəşriyyat işinin inkişafı, ana dilində qəzet nəşri kimi böyük sosial arzu ilə başlanmışdı. Amma bu arzunu həqiqətə çevirmək üçün hələ çox çalışmaq lazım gəlirdi. Onun bu istiqamətdə ilk təşəbbüsü 1894-cü ilə aiddir. Nəşr etmək istədiyi qəzetin adını «Məşriq» qoymuşdu. Onun həftədə iki dəfə dörd səhifədə buraxılması nəzərdə tutulurdu. Proqramı belə idi: 1. Rəsmi xəbərlər; 2. Teleqramlar; 3. Ədəbi şöbə; 4. Siyasət; 5. Yerli xəbərlər; 6. Rus salnaməsi; 7. Yerli salnamə; 8. Əcnəbi salnamə; 9. Məhkəmə xronikası; 10. Ticarət və neft şöbəsi; 11. Məktublar; 12. Şəxsi və hökumət elanları.¹

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Peterburq senzura komitəsi xahişi rədd etmişdi. 3 yanvar 1894-cü il tarixli qərarın mənhus mahiyyəti xüsusilə ondan ibarət idi ki, komitə ümumiyyətlə Azərbaycan dilində qəzet və jurnal nəşrini «büsbütün arzuolunmaz sayıb cənab Ağayevin ərizəsini rədd etməyi» də lazım bilmişdi.²

«Məşriq»in ümumiyyətlə, adı görünən bu proqramında çar senzurası üçün ən çox «arzuolunmaz» maddələr, yəqin ki, «siyasət», «yerli ehtiyaclarla aid məsələlər» idi. Lakin, görünür, ərizəçinin şəxsiyyəti, onun o zamankı rəsmi, təhqiredici münasibətdən əmələ gələn «tatar»lığı, xaricdə

təhsil alması, nəhayət, rəsmi dairələrdə hələ lazımınca tanınmaması daha ciddi şübhə və etimadsızlıq doğurmuşdu.

Hələ onu demirik ki, elə həmin doxsanıncı illərdə ana dilində qəzet çıxarmaq üçün icazə istəyən və nəinki Qafqaz, habelə Mərkəzi Rusiya və Qərbi Avropada tanınmış jurnalistlərdən olan M.Şahtaxtinski də Peterburq senzura komitəsinin sədri Solovyovdan təhqiredici rədd cavabı almışdı. O illərdə ərizəsi rədd olunan Azərbaycan xadimləri sırasında N.Nərimanov, C.Qənizadə və başqaları da vardı.¹

Qəzet çıxarmaq məsələsi baş tutmayandan sonra Bakıda çox qala bilməydiyi üçün Ağaoğlu Şuşaya, ailəsinə qayıdıb üç ilə qədər yerli real məktəbdə fransız dili müəllimi işləyir.

Pedaqoji işlə bərabər jurnalistikadan da ayrılmamışdı. Bakı və Tiflis qəzetlərindən əlavə İstanbulda çıxan «Əxtər», Kəlküttədə çıxan «Həblül-mətin» qəzetlərinə də arabir məqalə göndərirdi.

Haşiyə çıxıb deyək ki, Ağaoğlunun xalqa xidmətlərindən biri tavanalı həmvətənlərinin və tərəqqipərvər ziyalıların köməyi ilə Şuşada kitabxana-qiraətxana açması idi. Şuşa kitabxanası dövrünə görə zəngin kitab fonduna malikdi; onun əsas hissəsi azərbaycanca və rusca bədii ədəbiyyatdan, habelə dövrü mətbuat orqanlarından ibarət idi.² Bu, N.Nərimanovun elə o zaman Bakıda təşkil etdiyi məşhur kitabxanadan sonra eyni tipdə ikinci mədəniyyət ocağı idi. Ağaoğlu təkcə xalq mütaliəsinə köməklə kifayətlənmirdi. Onun kitabxanası həm də dövrün aktual problemləri ətrafında mübahisələr gedən auditoriyanı xatırladırdı. Mübahisələr bəzən son dərəcə kəskin xarakter alırdı. Məsələ ondadır ki, maarifpərvər fəaliyyəti Ağaoğlunun sadə, xeyirxah, nəci b yurddaşlarını nə qədər sevindirirdisə, qaragüruhçu, mühafizəkar müsəlmanları, xüsusilə erməni millətçilərini bir o qədər qəzəbləndirib haldan çıxarırdı. Müasiri və qohumu Y.V.Çəmənzəminli o illəri xatırlayıb yazır ki, Əhməd bəy «islam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vaqif idi. (...) Məclisdə danışıqda heç bir molla cəsarət edib onun fikirlərinə qarşı çıxma bilmirdi. Əhməd bəy sərt və əsəbi bir adamdı, bilxassə bəylərin qudurğanlıqlarına dözə bilməzdi, onlarla bir məclisdə qarşı-qarşıya gəldimi, həmişə dalaşardı, həmişə də tapançasını hazırda saxlardı».³

¹ Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1981.

² Ətraflı bax: A.Xələfov. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Bakı, 1974.

³ Y.V.Çəmənzəminli. Həyatımın 20 ili. Bir cavanın dəftəri. Bakı, Azərbaycan. 1966. s.90.

¹ Leningrad Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivini. F.776, siyahı 12, qovluq 65, vərəq 1-3.

² Orada, vərəq 3a.

Bu zamankı halını aydın təsəvvür etmək üçün onun çox illər sonra, 1907-ci ildə məşhur alim, yazıçı, «Həyat məsələləri», «Yaxşı adamların məsləkləri», «Kitab yüklü eşşək» adlı əsərlərin müəllifi, İran inqilabının ideoloqlarından M.Ə.Talıbovun (1834-1911) başına gətirilənlərə dair sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi. Ağaoğlu yazırdı ki, yenilik tərəfdarı olan ziyalılara qarşı mübarizədə köhnəpərəstlərin ən əsas silahı təkfidir. «Fəqət bu bəsdir ki, bir məclisdə bir kəs desin: filan adam dindən, məzhəbdən, Qurandan xaricdir». Əvamünnasın nə vaxtı var və nə o qədər fəhm və dərrakəsi var ki, bu deyilən sözü təhqir edib künhünə yetişsin. Fövrən* cümlə məxluq bir-birinə qarışar ki, filan adam kafir olub, filankəs zındıqdır.** Əvamünnas bu hərəkətlə öz hamilərini, öz qeydkeşlərini, öz təbii dostlarını xar və zəlil edirlər»; «avamların nəzərində növbənöv iftiralarla müttəhim edilən» bu şəxslər daim qorxu və təhlükə içində yaşayırlar, avamlar isə öz düşmənlərinin əllərində dəstəvüz, vasitə olub, öz-özlərinin evlərini yıxırlar».¹

Bu sözləri o, elə bil, Talıbov barədə yox, özü barədə yazmışdı.

Çar hakimlərinin, mühafizəkar, mürtəcə ünsürlərin arasıkəsilməz təqib və hücumları nəticəsində kitabxana-qiraətxananın bağlanması Ağaoğlunu ruhdan sala bilmədi. O, «Kaspi»yə yazılar göndərməklə bərabər, yeni, daha samballı elmi və publisist əsərlər üzərində işləməyə başladı.

Əsrin son ili gəlib çatmışdı. O daha ciddi və geniş ədəbi-elmi fəaliyyət göstərmək məqsədilə yenə Bakıya gəlib real məktəbdə fransız dilində dərs deməyə başladı, «İslam və tərəqqi» mövzuları üzərində işini davam etdirdi.

* Fövrən – dərhal, o dəqiqə.

** Zındıq – orta əsrlərdə Şərqdə azad fikirli ictimai cərəyanlardan biri «Zındıqıy» idi. Hakim dairələr İslam dini əhkamına qarşı çevrilmiş bu təlimin tərəfdarlarını təqib edir və cəzalandırırdılar

¹ Bir piri-salxırdə mücahidin fəryadı. «İrşad», 18 mart 1907, №47.

«İSLAM, AXUND VƏ HATİFÜLQEYB»

1902-ci ildə Bakıda «Əvvəlinci şirkət» mətbəəsində kitabça halında nəşr edilmiş «İslam, Axund və Hatifülqeyb» adlı birpərdəli alleqorik dram həmin silsiləyə daxildir.

İndiyədək ümumiyyətlə nə Azərbaycan ədəbiyyatına, nə də Ə.Ağaoğlunun ədəbi irsinə aid edilməmiş bu dram qərribə taleli əsərlərdən biridir. Son zamanlaradək büsbütün tədqiq və təhlildən kənar qalmış «İslam»* Ağaoğlunun başqa əsərləri kimi, sadəcə «Azərbaycan kitabı» (I cild, Bakı, 1963) kimi retrospektiv bibliografiyaya da düşməmişdir. Halbuki, bu diqqətsizlik və etinasızlıq ona heç cəhətdən rəva deyildir.

Əvvələn, «İslam...» Ağaoğlunun bir silsilə təşkil edən bədii-publisist və bədii-fəlsəfi əsərlərinin ilkiydi. İkincisi, bir az aşağıda görəcəyik ki, o, janr, üslub, dil baxımından yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə möhkəm bağlı olmuşdur. Üçüncüsü o, İslamşünas müəllifinin Müsəlman Şərqi, o cümlədən, Vətəni Azərbaycanın XX əsrin əvvəlindəki vəziyyəti və tarixi inkişafı haqqında konsepsiyasının bir sıra çox mühüm cəhətlərini əks etdirir. Nəhayət, anonim şəkildə, «Xadimi-millət» imzası ilə nəşr edilməsi də bu əsərə xüsusi bir maraq oyadır. Deməliyə ki, onun varlığı Ağaoğlunun həyatı və fəaliyyətini öyrənib təbliğ edən Türkiyə elmi ictimaiyyəti, o cümlədən ədibin övladları üçün də indiyədək gizli qalmışdır.

Kitab «Tərəqqi və maarifpərvər cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyev hüzüri-alilərinə» xitablı kiçik bir müqəddimə ilə başlanır ki, onu yazmaqda müəllif iki məqsəd izləmişdir: əsərin qayəsini müxtəsərcə şərh etmək və nəşir H.Z.Tağıyevə minnətdarlıq bildirmək. Bu məsələlərdən birincisi belə izah olunur ki, indi İslam aləminin hər tərəfində «müsəlmanlar çox bəla və təcrübələrdən sonra öz tənəzzül və pəsməndliklərinin** səbəblərini anlayıb, dərdlərinə əlac etməyə» başlamışlar. Şərqdə bir oyanma, intibah, tərəqqi meyli görülür. Həyatda daim səyli olmaq barədə Quran ayəsi «yavaş-yavaş dübarə rövnaqə düşüb», müsəlmanları fəaliyyətə, dirçəlişə yönəltməkdədir. Məlumdur ki, müsəlman aləmində ən müqtədir, nüfuzlu sinif və təbəqə ruhanilərdir. Onlar «cəməti hər yərə çəksələr, cəmət də oraya gedir. Bir ərəb yazıçısı öz-özündən soruşur: «Macə fəsadül həzə millət?» - «Haradan gəldi bu millətin fəsadı?» və

* Burada və sonra əsərin adı ixtisarla «İslam...» şəkildə verilir.

** Pasməndə – geridə qalan; gerilik.

öz-özünə cavab verir: «Min üləmə» - «Üləmasından». Tarix göstərir ki, hər bir vaxt İslamın qüvvət və zəifliyi, tərəqqi və tənəzzülü, cəlal və ölgünlüyü ruhanilərin halından asılı olub. Təəssüf ki, onlar «bir zamandan bəri öz keçmişlərini yaddan çıxarıb», dünyadan, ətrafdakı tərəqqi və yeniliklərdən bixəbərdirlər. «Bəsirət gözləri bağlanıb, nə dünyaya bir nəzər və nə ətraf və cəvanibdən * gələn sədayı –tərəqqiyə bir meyl etməyirlər». Halbuki, onlarsız bizə nicat yoxdur.

Müsəlmanların mədəni tərəqqisi yolunda xeyriyyəçilik fəaliyyətinə, məktəb açmasına, yazıçı, alim, tələbə və s. zümrələrə səxavətlə yardım göstərməsinə görə Tağıyevə minnətdarlıq ifadə edən müəllif sonra ona özünün təəssüfünü bildirib qeyd edir ki, bəzi cahillər sizin bu ali hümmətinizi layiqincə qiymətləndirmək əvəzinə sizi məzəmmət edirlərsə, fikir verməyin. Cahillər «hər zamanda belə olublar. Yapalağın şüayi-şəmsdən nə feyzi və ya qarğanın pərvazi-Simürqdən nə hissəsi?!»

Müqəddimə müəllifi «cənab Hacı» - deyərək xitab etdiyi mesenat Tağıyevi xeyriyyəçilik yolunda möhkəm durmağa çağıraraq müraciətini iki xahişlə tamamlayır: «Rəyləri layiqi –ehtiram olan adamların qəlbləri sizə məhəbbət, ehtiram və təşəkkür ilə doludur. Əgər bu halda onlar az isələr də, gələcəkdə çoxlaşıb sizin qiymət və qədriniz məlum olacaq. Lakin fürsət var ikən cəsarət edib nəzəri-alilərinizi ruhaniyyə tərefinə cəlb edirəm. Lazımdır ki, bizim ruhanilərimiz də yuxarıda mərqum səbəblərə görə daireyi-tərəqqiyə sövq olunsunlar. Bunun iki yolu vardır: biri – xüsusi ruhani məktəbləri açmaq, digəri də mövcud ruhanilərin nöqsanlarını səmimi surətdə və xoş niyyətlə açıb bəyan etməkdir. Bu əsəri də bu yolda nümunə olmaq üçün” yazıb ehtiramla sizə təqdim edirəm.

Ağaoğlunun əsəri meydana çıxdığı zaman Azərbaycan və İranda artıq müəlliflərin ictimai-fəlsəfi konsepsiyalarını səyahətnamə, məktub və dialoq şəklində ifadə edən çoxlu əsər yazılıb çap olunmuşdu. Bünövrəsi əsasən Qərbdə Volter, Monteskyö və Moryerin traktatları, Şərqdə isə M.F.Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları» ilə qoyulan bu əsərlər «ayıl»sinə Z.Marağayinin «İbrahimbəyin səyahətnaməsi», Mirzə Mülkümxanın «Şeyx və vəzir», M.Kirmaninin «Yüz xitabəsi», anonim risalə «İran səyyahının bir hindli ilə mülkəliməsi», M.Ə.Talıbovun «Əhmədin kitabı», «Həyat məsələləri» və bir çox başqaları daxil idi.¹

* Cəvanib – tərəflər, cəhətlər.

¹ Ətraflı bax: H.Məmmədzadə. M.F.Axundov və Şərq. Bakı, 1971; Ş.Mamedov. «Mirovozzrenie M.F.Axundova. M., 1962: Kollektiv. Cənubi Azərbaycan tarixi öçerkləri. Bakı, 1985; Ə.Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980 və s.

Şübhəsiz ki, belə əsərlərin çoxunun müəllifi kimi, Ağaoğlunun da öz risaləsini gizli imza ilə çap etdirməsinin səbəbi kəskin tənqidi, ifşaçı ruhda olması idi. Müsəlman Şərqiindəki bəla və qüsurları, ilk növbədə isə ruhanilərin acınacaqlı halını əks etdirən əsəri açıq imza ilə çap etdirmək özünü xataya salmaq demək olardı. Bunu müqəddimənin axırından gətirdiyimiz şikayət sözləri də aşkar göstərməkdədir. Lakin «İslam...» risaləsinin eyni mövzuda, təxminən eyni ideyada olan əsərlərlə qohumluğunu görüb onlardan seçilən cəhətlərini gözdən qaçıрмаq lazım deyildir.

Ağaoğlunun nəsrilə bilavasitə bağlı məsələlərdən çox uzaqlaşmaq üçün ancaq mühüm bir həqiqəti xatırlatmaq vacibdir ki, «İslam...» əsərinin müəllifi XX əsrin astanasına «Kəmalüddövlə məktubları»ndakı inqilabi və ateist pafosdan əsaslı surətdə fərqli qənaətlərlə qədəm basmışdı. Ümumiyyətlə, dini ideologiyaya, o cümlədən İslama münasibətdə dövtələb ateizm mövqeyində dayanan M.F.Axundzadədən fərqli olaraq o, H.Zərdabi, N.Nərimanov, M.Şahtaxtinski, S.Mehmandarov, Ö.Faiq və başqa Azərbaycan mütəfəkkirləri kimi, islamı və onun xadimlərini müasirləşdirmə yolunu daha münasib sayırdı. Onun doxsanıncı illərə və iyirminci əsrin əvvəllərinə aid bu mövqeyi «İslam...» risaləsində daha geniş, dərin, daha qüvvətli şəkildə meydana çıxmışdı.

Əsərin süjeti biri canlı ruhani tipini (Axund), ikisi isə həmrəy ideoloji-əxlaqi qüvvəni (İslam və Hatifülqeyb) təmsil edən şərti obrazlar arasındakı münaqişə və mübahisə üzərində qurulmuşdur. Remarkada deyildiyi kimi, «İslam bir zəif, natəvan, cındıra geyinmiş, kişi surətində dizlərini qucub oturub. Daxil olur Axund, başında on arşından (!) təhtülhənəkli əmmamə, saqqalı müzəyyən və rənglənmiş, boyun qat-qat, yanaq və dodaqlar yağlı, tirmə əbanın qolları geniş».

Deməli, İslamın elə təhər-tövrü, geyimi, «dizlərini qucub oturması» haqqında ilk məlumat onun böhranlı mənəvi aləmindən xəbər verir. İçəri girən Axundun salamını almaması hadisələrin gərginliyə doğru getdiyinə işarədir. Axundun «məndən üzün nə üçün döndərirsən? Mən deyiləmmi sənə xadimin?» sualına verdiyi cavabla İslam təəccübün yersiz olduğunu izah edəndə Hatifülqeyb də bütün əsər boyu davam edəcək atmacaların birincisini söyləyib onunla həmrəyliyi bildirir. Onlar ruhani atanın təntənəli görkəmi arxasındakı mənəvi miskinliyi açmağa başlayırlar:

“İslam – Sən mənim xadimimsən? (...) Üzün ağ olsun məni saldığın qara günlər kimi. Sən deyilsənmi məni bu halətə salan? Sən deyilsənmi mənim bədən və ruhumu zəyə edən?!”

(...) Axund – Axır mənim təqsirim nədir?

Hatifülqeyb – Ha! Ha! Ha! Bizim Axund o qədər cahildir ki, öz təqsirini də bilməyir.

İslam – Sən bu iddiadasan ki, guya mənim xadimimsən. Amma həqiqət əmrə heç bir düşmən, cani öz düşməninə onu etməyib ki, sən mənə etmişən və edirsən. Bu uzun zamanlarda sən məni hər anda odlara yaxıb batırmısan. Mənim canımı almısan. Şimdi bax gör məndə bir tab-tavana qalıbmı? Bədənim zəif, əzalarım yaralı, özüm sərnigun. Ancaq-ancaq bir axır nəfəsim qalıb, onu da çalışırsan alasan. Səndə bu tərəvət, bu çağığa səbəb mənim bu zəif və natəvanlığımıdır».

Beləliklə, əxlaqi-psixoloji dram janrında yazılmış əsərin əks qütbləri arasındakı konflikt çox tez - lap ilk dialoqlardan gərginləşir. Qoyulan məsələ – İslamın «qara günlərə» qalması səbəbləri həyati misallar və elmi-məntiqi dəlillər vasitəsilə əsaslandırılır. Əsəri «oxu dramı» edən başlıca səbəb də məhz budur; dramaturji konflikt işdə, hərəkətdə deyil, fikirlər ixtilafı halında verilir. Həm də bu, bir həmlədə həll olunan bütöv bir ixtilaf olmayıb bütün pyes boyu uzanan ixtilafdır. O, məhkəmə prosesində müttəhimlə müqəssirin dialoqunu xatırladır.

«İslam» - (...) nə üçün qurt kimi mənim bədənimə düşüb, məni parça-parça etmişiniz? Hanı mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görün gözlərim, danışan dillərim? Başım Afrikanın intəhasında, ayağım Çinin vəsətində. Bu böyük bədənin bir yeri, bir əzası varmı ki, cərahət-siz, dərdsiz olsun? Bunu kim edib?

Hatifülqeyb – Xudəvanda, bu nə övzadır?! Varmı dünyada bir millət bu dərəcədə zəlif və xar? Hanı bunun keçmiş günləri, abad vilayətləri, böyük, dana kişiləri?

Axund – Mən nə bilim bunu kim edib?

İslam – (**artıq xışmnak***) – Bərəkallah, Axund! Evin abad mənim xərəbə evim kimi! Bu qədər firqə, təriq və şöbə ayıran kimlərdir? Hələ mənim əvailimdə** mənim başıma nə gətirdiniz sizin bu nurani üzünüze qurban olsun, bu əvaxirdə*** bu şöbələri, bu firqələri, bu yolları kim ayırdı? Firəng, nemsə, yəhudi, nəsrani gəldi ayırdı və ya siz axundlarmı?

Hatifülqeyb – Bir millətdə də yüzlərcə firqə olurmu? Bu nə ixbari və üsuli, bu nə zeydi və ismailiyyə, bu nə fədvi, batini, qəraməti, əliallahı,

yəzdi, sufi, həkəmi, qələndəri, rafei, sədi, təşərrə, şeyxi və ya rükni-rabə və qeyridir? Belə millətdə ittihad, tərəqqi və ya imtişari-ülum və ədəb olurmu?»

İslam sonra ruhanilərin əsas prinsipinin xalqı «cəhalətdə saxlayıb» ağılıq etmək olduğunu söyləyir. Onun fikrincə, cəmiyyət həyatı, insanların güzəranı, elmi biliklər və Quranın məna və mətləbləri əvəzinə cürbəcür sxolastik təsəvvürlərə, təriqət cəfəngiyyatına rəvac verənlərin başında gedən də məhz belə ruhani atalardır. Dinə sədaqətlə xidmət etməkdənsə «müridbazlıq» edən, kütlələr arasına ayrı-seçkilik, düşmənçilik toxumu səpən, «boyunlarını və qarınlarını yoğunlatmağ» hər şeydən üstün tutan bu cənablar gərək xalqın yaxasından əl çəksinlər; onlar «gərək gedib meydan sulayıb, canbazlıq etməklə və ya kəndir üstündə oynamaqla ömür keçirəydilər».

İstər cəmiyyətdəki bu dözülməz hala satirik münasibət, istərsə müsəlmanlar arasındakı firqə, təriqət, məzhəb ayrılıqlarının törətdiyi fəlakətlərə ruhanilərin bais olduqları barədə tikanlı sözlər müəllifə yalnız ittihadmedici məqsədlə lazım olmamışdır. Məqsəd həmin sosial-dini bəlaları inkar etmək yolu ilə oxucuya öz müsbət qayəsini çatdırmaqdır.

O qayə nədən ibarətdir?

Məsələ İslamla Axundun mübahisəsinin ardında tam aydınlaşır. Məlum olur ki, Şərqi tarixi bəlalarının kökünü din və Quranın savadsız, baş gırəyən ruhanilər tərəfindən nüfuzdan salınmasında görün İslam çıxış yolunu həmin islamı, həmin Quranı cəmiyyətdəki ilkin mövqeyinə qaytarmaqda görür. Axund bu fikirlə razılaşmayanda İslamın ağından istehzalar yağmağa başlayır:

Axund (çox şad) – Şimdi bildim ki, siz niyə bu cür danışırınsız və övqati-şərifinizi təlx edirsiniz. Görünür ki, siz çoxdan xalqın içindən çıxıbsınız və indiki halətdən xəbəriniz yoxdur. Quran indi modda deyil. Modda hədis və rəvayətdir. Bizim sözlərimiz və dediklərimiz hamısı hədis və rəvayətə mənuttur. (...) Quranı artıq oxuyan yoxdur və ona o qədər etina olunmur.

Hatifülqeyb – Qurban sədaqətinə, Axund!

İslam – Bilirəm, bilirəm, Axund. Lakin şad olmağımız tezdir. Çoxdan bəridir ki, müsəlmanlar içində (...) iftirakar, müridpərəst, şöbə ixtira edənlər hər saatda öz mətləblərini sübut etmək üçün min hədis ya rəvayət ixtira edə bilirlər. Bundan ötrü onlar rəyada öz əzizə xalaların görüb, xaleyi-möhtərəmənin dilindən nəql edirlər ki, guya o da öz əmuyi- müəz-

* xışmnak – qəzəbli, əsəbi.

** Əvail – əvvəllər: ilk zamanlar.

*** Əvaxir – axırlar: axır zamanlar.

zəmələrindən eşidib ki, əmisinin arvadının dayısı gəlini bir gecə şəmsül-üləmanı vəziyyətində görüb və ondan eşidib ki, onun ustadı caniəldünə ağayı axund Dəğdəğə – yəni ki, sahibi-kəşfə kəramət idi, - vəziyyətində Əbuzər Qəffari görüb və Əbuzər ona hekayət edib ki, Əbu Əyyub Ənsari buyurdu ki, bir gün peyğəmbər əleyhüssəlam məscidi-Mədinədə... bu günə şəbədəbaz, firiftəkar, müridsaz axundlar üçün nə nəf edir ki, Quran modda olsun? Allah kəlamını hədis və rəvayət kimi dəllək ülgücü edib, xalqın başını qırmaq olmaz. Odur ki, belə axundlar Quranı rəvnəqdən salıb, cəmaəti cürbəcür vəsilələr ilə ondan uzaq edirlər. O cümlədən deyirlər ki, guya Quranı qeyr dilə tərcümə etmək olmaz...və guya Quranın sözlərini və mətalibini anlamaq mümkün deyil və qeyr-qeyr əcib və qərib şərtlər və sözlər. Və halonki islamın ən parlaq və ən müqtədir zamanlarında rüesayi – din özləri Quranı qeyr dillərə tərcümə edirdilər...»

Bunların, demək olar, hamısı bizə Ağaoğlunun publisistikasından tanış olan mətləblərdir. Fərq, yenilik ancaq bundadır ki, həmin fikirlər «İslam» pyesində acı gülüş doğuran orijinal üslubda irəli sürülür. Özü də bu yumor həm Hatifülqeybin «fsincanplov», «Quranın indi modda olması», Axundun yekə qarnı, «mələk sifətləri», «hesabdan heç xəbəri olmadığı», «ruh hara, axund hara?», «axundlara plov, aş, çay və arvad söhbəti elə!» kimi kinayə və atmacalarından, həm də İslamın mənasız yuxular, cəfəng «kəşfə kəramət» alimlərinə, «Allah kəlamını hədis və rəvayət kimi dəllək ülgücü edib xalqın başını qıraxanlara» istehza və nifrət dolu sözlərindən yaranır. Bu motivlərin bir çoxu oxucuya istər-istəməz M.F.Axundzadəni, onun «Kəmalüddövlə məktubları»nı xatırladır.

Klassiklərlə səsleşən motivlər təkcə bu sayılanlar deyil. Axundzadənin traktatında satirik gülüş hədəfi olan nasut, fələkut, mələkut və lahut da, şəkkiyyat və səhviyyat, cənnət və cəhənnəm haqqında ağlasığmaz, cəfəng təsvir və iddialar da «İslam...» əsərində, demək olar ki, eyni ruhda yad edilirdi. Məsələn, əsl müsəlmanlığın şərtləri haqqında İslamın izahatından sonra Hatifülqeyb deyir: «Axundun qulaqları taqqıldayır. Biçarə ömründə şəkkiyyat, səhviyyatdan qeyri bir şey barəsində fikir etməyib. Yemək-icməkdən qeyri xəyalı olmayıb. Filan mələkin boyu neçə arşındır və ya cənnətdə filan qəsrin neçə otaqları və yainki cümə axşamı müqarinet etsən,* neçə savabı vardan savayı bir söhbət etməyib».

Ağaoğlunun əsərində dini sxolastika, mövhumat və xurafatın satirik planda tənqidi, eyni zamanda, ondan bir neçə il əvvəl C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestinin «yüngülvari müqəddiməsi»ndə və bir neçə il sonra C.Cabbarlının «Vəfalı Səriyyə» pyesində rast gəldiyimiz təxminən eyni mahiyyətli epizodlarla həmahəng olduğuna görə də əhəmiyyətli, mənalıdır.

Müqayisə məqsədilə yad etdiyimiz əsərlərin çoxundan fərqli olaraq «İslam...» pyesində gülüş adətən ciddi ideyalar toqquşması ilə növbələşir. Bu çox təbiidir, çünki, məsələn, Axundun özünü və onun təmsil etdiyi zümrəni ən çox gülüş hədəfi edən məhz pyesin ən ciddi xarakterli surəti İslamdır.

«İslam – Cənab Axund, Ağayı Şəmsəddinin vətəni nərədədir? Axund – Qazan şəhərinin yanında Əlvənd dağlarının ətəyində. İslam – Cənab Axund, Sərəndib nərədə, Qazan nərədə, Əlvənd nərədə? Bir insaf edin! Mən sizin yerinizə xəcalət çəkirəm. Əqəllən öz müridinizin yerini bilin və bir də mən qeyrilərdən eşitmişəm ki, guya Ağayı –Molla Şahqulu Nəvainin saqqalı qırmızı, boynu yoğun, qarnı nazik, qılçası və ayaqları düzdür.

Axund – Bəli, belədir. Lakin mövlana saqqalına həna qoyur. Qarınları ibadətdən nazilib, boynuna çiban çıxıb, qılça və ayaqları barəsində şəkkim var. Və illa, cəmi xəbər verilən sifətlər mövlanada mövcuddur.

Hatifüleyb – Necə ki, cənab Axundda cəmi mələk sifətləri mövcud olan kimi!».

Bu ruhda bir epizodu xatırlayaq.

«İslam – Cənab Axund, Ağayı-Şəmsəddinin müridi çoxmu? Axund – (acıqlı) – Əlbəttə, çoxdur! Min-milyon! Cəmi dünya! Hatifülqeyb – Görünür ki, ya Axundun heç hesabdan xəbəri yoxdur və yainki iğraqguluq* onun təbiəti olub.

İslam – Axund, heç küreyi-ərzə min-milyon insan yoxdur. Axund – (halətdən çıxıb) – Siz bilmirsiniz ki, nə danışırırsınız və kimə şəkk edirsiniz. Hər kəs Ağayı-Şəmsəddini dansa və ya ona şəkk gətirsə, kafirdir.

Hatifülqeyb – Axundun sözü qurtarıb. Adəti üzrə təkfir atma minib cövlan vurur ki, tərəfi-müqabili qorxutsun. Biçarə, hər bir şeydən məhrum bədbəxt!».

İmtahan şəkli alan sual-cavab davam edir. Söhbət islam doqmatikası üstə gələndə Axundun miskinliyi daha qabarıq surətdə üzə çıxır. Məlum

* Müqarinet etmək – cinsi əlaqədə olmaq.

* İğraqguluq – mübaliğə.

olur ki, o, Quranı oxumuş olsa da, qətiyyən başa düşməmişdir və həyatda ona əməl etmir. Çünki, İslamın Axunda müraciətində deyildiyi kimi, «Quran»a lazımcı əməl etmək fikir istəyir və çün təfəkkür əmri-müşküldür. Siz ondan qaçıb hədis və rəvayət dalma düşürsünüz. Məsələn, siz və sizin mürsidlər heç təfəkkür etməsiniz ki, ruhi-islam nədən ibarətdir?

(...) Axund – Xeyr, bu məsələ heç xəyalıma gəlməyib.

İslam – Ruhi-islam ibarətdir insaniyyətdən. Odur ki, məni gətirən peyğəmbərin adlarından əsrəf və əzəmi “İnsani-kamil”dir.

Axund – İnsani-kamil nədir?

Hatifulqeyb – Səbzi-qovurma yanında fisincan və qırqovul».

İmtahanın cənnət, cəhənnəm, təqva, oruc, namaz və s. barədə «sual-ları»na qənaətbəxş cavablar vermək bir yana qalsın, bəzən Axund hətta məntiqsiz mübahisələrə də girir. Odur ki, İslam onu yenə bir müəllim kimi başa salmalı olur: müsəlmanlar arasında «riyakarlıq və zahirpərəstlik» artmışdır. «Əldə təsbihi-səddanə, dildə zikrü-vird, qəlbə min hiylə və fəsad. Əxlaq o qədər aşuftə və fəsadlanıb, pis işlər və hərəkətlər o qədər artıb və sirayət edib ki, əql (...) məəttəl və natəvandır. Atanın oğula, oğulun qardaşa, qardaşın bacıya, bacının ataya və ananın qıza etibar və etimadı qalmayıb və hamıya yalan deyib, hamı hamını aldadır. (...). Qardaşlıq nərədə, dost və aşinalıq, mehribanlıq və sədaqət bilmərrə zəyə olub. Üç müsəlman bir-birinin qorxusundan bir yerə cəm ola bilməyirlər, haman saat büxl*, həsəd məsiyyət** biruz edib, ortalarına fitnə düşür. Bu günə pərişan, bu günə dağınıq tayfanın içində ittihad - ki sərməyeyi-cəmi tərəqqiyyat, qüdrət və qüvvətdir, əmələ gələrmii?» Müsəlmanlar arasında nəcib, gözəl xasiyyətli adamlar azalıbdır. «Yaxşı, həlim, səlim, adil adam səringundur». Əksinə, məclislərdə ən çox hörmət və ehtiram oğru, qatil, qoçu, lotu, zinakar adamlara olunur. Hətta axundlar özləri məclislərdə onlara yer göstərib ehtiram edirlər.

Əsərin axırlarına doğru İslam ancaq Hatifulqeyb və Axundun bir neçə kiçik replikası ilə ara verən daha geniş moizəsində bu ittihadları təsdiqləyən konkret misallar gətirir. Onların arasında ən eybəcərlərindən biri «hiyleyi-şər» (şəriət hiyləsi) adı ilə məşhur olan libaxorluqdur (sələmçilik, müamilə). Faiz və borc verib qazanan sələmçilər «tamam bir oyun» olan bu qaydaları ilə «Allahı və onun peyğəmbərini aldatdıqları»

* Büxl – paxıllıq.

** Məsiyyət - burada: düşmənçilik.

halda, axundlar ona şəriət pərdəsi altında haqq qazandırır, haramı halala çevirmiş olurlar.

Aydındır ki, din naminə, dini əxlaq naminə edilən belə tənqiddən sonra qəti, inqilabi nəticələr çıxarıla bilməzdi və təbii, çıxarılır. Ona görə də təəccüblü deyil ki, İslamın gəldiyi nəticə bax, bu cür didaktik ruhdadır: «Allahdan qorxunuz! Peyğəmbərdən həya ediniz! Dövlətlilərə xoş gəlməkdən ötrü şəriəti payımal etməyin! Beş günlük (...) dünyaya aldanmayınız».

Hətta hədə xarakteri olan bu xəbərdarlıqda dini ehkamın daha başqa bir tərəfi də özünü göstərir. «Axirət günü» yad olunur: «sabah Qiyamət var, Allah var, Peyğəmbər var! Rəsuli-Əkrəm tutacaq yaxanızdan, öz din və şəriətin istəyəcək, nə cavab verəcəksiniz?!».

Qeyd edilməlidir ki, belə ümumi, deklorativ sözlərin dalınca Qurana əsaslanan aydın, həyati tövsiyə və məsləhətlər gəlir; yenə «Ruhi-islam», yəni müsəlmanlığın vacib şərtləri sayılan ehkam, tövsiyə və məsləhətlər yad olunur. Məsələn, «Allah-təala əmr edir ədl və ehsana və öz həmcinsin insana köməyə və cəmi pis işdən uzaq olmağa». Bu ayə belə şərh edilir ki, «hər kəsdə bu sifətlər cəm olsa, ona insan, yəni müsəlman deyilir». Peyğəmbər və övliyaya «izzət və şərəf» qazandıran səbəb onlarda bu sifətlərin yüksək dərəcədə olmasıdır. Çünki, «onlar o qədər adil idilər ki, nəinki öz övladları ilə, bəlkə öz canları ilə də özgə adamlarda fərq qoymaz idilər. Onlarda o qədər bəzl və ehsan və hübbi-insan* var idi ki, mal nədir, candan, əyaldan keçirdilər». Buna sübut olaraq İslam «fəxri-kainat» hesab etdiyi Hüseyin ibni Əlini misal çəkir.

Bir az əvvəlki tənqid İslamı belə bir qənaətə gətirir ki, axundların «bərəkətindən» indi artıq «islamdan ancaq bir quru ad və şax budaq (Quran və onun ehkamı nəzərdə tutulur – Ə.M.) qalıb. Onun meyvəsi olan insaniyyət və zati-islamiyyət bilmərrə əldən gedib». Məscidlərə tək-tək adam gedir ki, onların da çoxu avamlar, kasıb-kusubdur; ali zümrələr «bilmərrə məscidi tərək ediblər». Məhərrəm ayına layiqincə ehtiram olunmur. Axundlara gəldikdə onlar hətta bu ayda da çəkişmə və dedi-qodudan qalmırlar. Açıq-aşkar «xalqı soymaqla məşğul olurlar».

Bütün nöqsan və bələlərin təqsirini müsəlman camaatının üstünə yıxmağa çalışan Axundun əksinə olaraq İslam tamam başqa fikirdədir. «Çoban günahını sürünün üstünə ata bilməz. Hər nə qüsur sürüdə var isə,

* Hübbi-insan – insanpərsvərlik: insana məhəbbət.

yəqin ki, ona səbəb çobandır. Müsəlman cəmətindən ram, mülayim və yola yovuş cəmət yer üzündə azdır». Axund, insaf ediniz! Bu qədər xəyanət, bu qədər ədəmi-dəyanət* ki, sizlər izhar etmişiniz, heç bir digər cəmət sizə etina etməzdi. (...). Amma bəinhəmə** müsəlman cəməti sizə kəməli-əhtiram ilə itaət edir. Böyük-böyük bölüb, qoyun kimi hərə dalınıza bir sürü salıb, hər yerə xahiş edirsiniz aparırınsınız, **cürbəcür məzhəblər qayırib dindən çıxarırsınız. Cürbəcür sözlər və iftiralar ortaya salıb, aşub*** və fitnə qalxırırsınız. Biçarə millət hamısına səbr edib, gənə öz zəhməti ilə sizi və sizin övlad və uşaqlarınızı pərvəriş edirlər.**

İttihamlarını əsaslandırmaq üçün İslam axundların «iş metodları» haqqında, məsələn, bu cür ifşaedici misallarla müraciət edir: «Məscid və minbəri özünüə ancaq ruzi yolu qayırmısınız. Əgər Ramazan və Məhərrəmdə pul məsələsi olmasaydı, yəqin sizlər bu əziz aylarda da həm məscidə getməzdiniz, plov yemək və Popov çayı içmək və yumşaq döşək üstündə oturub əziyyət və zəhmətsiz istirahət etmək əvəzində nə lazım düşüb ki, sizin kimi təpərəst insanlar hər gün ürəyən, soyuq məscidə gedib əziyyət çəkəsiniz?».

Bu yerdə Hatifülqeyb mübahisəyə qarışıb, İslamın tənqidindən şeirlə nəticə çıxarır: «Abadiyi – meyxanə ziviraniyi-mast, Viraneyi-məscid zipərişaneyi –mast». Yəni: «Meyxananın abadlığı bizim viranlığımızdan, məscidin viranlığı bizim pərişlığımızdandır»****.

Elə bu qəmli haşiyənin ardınca yenə Hatifülqeybin replikalari ilə komik vəziyyət yaranır:

«İslam – bu 35 ildə (Axundun 35 illik «xidməti» nəzərdə tutulur – Ə.M.) müsəlmanlara nə feyz vermişiniz?

Hatifülqeyb – Bol plov yeyib və bol çay içib və yuxu yatıb, 8 arvad alıb və nəkir və münkir barəsində söhbət edib».

Axund dərhal əsas «xidmət»lərindən biri barədə replika verir: «Meyitlərini basdırmışam».

İfşa məclisindəki dialoqlarda müəllif yeri gəldikcə öz maarifləndirici moizəsini davam etdirib, İslamın dilinə nəsihətamiz sözlər verir. Onun

öyüd-nəsihəti, məsələn, heç olmasa, «həmd-qül-huvəllah»* surələrini tərcümə etmək, Peyğəmbər və imamların həyatlarına dair sadə dildə əsərlər yazmaq, moizə vaxtı «qəlbi tazələndirən və insanı yaxşı işlərə dəlalət edən»** sözlər danışmaq, camaatın əxlaqını pozan rəvayətlərdən əl çəkmək barədədir. Axund və onun həmkarları isə bambaşqa yol tutmuşlar. Bunu İslam bütün kəskinliyi ilə açıb söyləyir: «Axund, sizin vəzinizdə məsciddə olan adamların neçəsi yatır və neçəsi mürgüləyir və ya qeyr biədəb və naşayistə işlərlə məşğul olur. (...) Allahın evin və

Peyğəmbərin minbərin siz oyun və baziçə yeri qayırmısınız. (...) müsəlmanların qəlbini pak olan hidayət çeşməsi*** əvəzinə mundar, iyli, ədavət və büxl ilə dolu bir hövzi-məkrüh**** etmişiniz». Allahın etibar edib tapşırıldığı böyük vəzifəni – «insanın ruhu»na ağıl-kamalla, dürüstlüklə pərvəriş vermək vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün ən əvvəl gərək sizin özünüz izzət və şərəf sahibi olasınız. Bu isə «bağlıdır müsəlmanların əsl müsəlman olmağına, yəni, insani- kamil sinfinə düşüb, göyçək sifətlə müttəsisf olub, pis və məzmun***** işlərdən uzaq olmaqlarına. Amma bundan ötrü gərək siz axundlar bir az plovdan əl çəkib, vaqəən islam dalına düşəsiniz. Xudahafiz!».

Əsərin sonluğunda başlanğıcda, müqəddimədən əvvəl verilmiş bir bənd şeirin təkrarından ibarətdir. Onu bu dəfə Hatifülqeyb söyləyir:

«Begu, xadima, onçe dani süxən, çü fürsət bədəstəst, kari, bekon. Tü mənzilşünasü mərdümi-rahrov, Tü hərguyi vü mərdümi-həqaiqşno». (Ey Xadim, {ancaq} bildiyin sözü danış. Nə qədər fürsətdir, bir iş gör. Sən hara getdiyini bilən və düz yol adamısan, sən doğru danışan və haqq söz eşidən şəxssən).

Beləliklə, «İslam» oxu dramı mütəfəkkir Ağaoğlunun ən diqqətəlayiq əsərlərindən biri olub, XX əsrin əvvəlindəki Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrini öyrənmək baxımından da çox qiymətlidir. Obyektiv surətdə zamanın ateist meyillərinə qarşı çevrilməsi heç də onun məğzini təşkil edən mənəvi təkamül və yüksək əxlaq arzularının bu gün həmişəkəndən daha artıq olan əhəmiyyətini azalda bilməz.

* Ədəmi-dəyanət – dəyanət yoxluğu: satqınlıq.

** Bəinhəmə – bütün bunlarla bərabər.

*** Aşub – qarışıqlıq, çaxnaşma.

**** Beyt.

* Quranın ən qısa və çox işlənen surələrindədir.

** Dəlalət edən – burada: çağırən, həvəsləndirən.

*** Hidayət çeşməsi – həqiqət, doğruluq çeşməsi.

**** Hövzi-məkrüh – iyrenc, mürdar hövuz.

***** Məzmun – məzəmmət olunmuş, layiq olmayan.

İSLAMA GÖRƏ MÜSƏLMANLIQDA QADIN

İlk dəfə 1901-ci ildə Tiflisdə, rus dilində çap olunan «İslama görə və islamlıqda qadın» Ağaoğlunun birinci kitabıdır. Çoxdan biblioqrafik nadirəyə çevrilmiş bu kitaba biz əllinci illərdə Moskvada, Mərkəzi Dövlət kitabxanasında (keçmişdə: Rumyantsevin kitabxanası) rast gəlmiş və onun titul səhifəsindəki «dar avtora» (müəllif hədiyyəsi) avtoqrafının yığcamlığına, sadəliyinə, doğrusu, bir az təəccüb də etmişdik. Lakin məlum səbəblər üzündən uzun zaman özünün və əsərlərinin Ağaoğlunun adını çəkmək belə qadağan olduğu kimi, onun bu əsəri də tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Halbuki, o, ayrı-ayrı vaxtlarda İstanbul (türkcə)¹ və Kazanda (rusca) dəfələrlə çap olunmuş və Şərqi qadınlarına dair xarici elmi və publisist ədəbiyyatda həmin mövzuda ciddi tədqiqatlardan biri kimi qiymətləndirilmişdir.

O da çox səciyyəvidir ki, təkcə son illərdə Ağaoğlunun bu əsəri onun doğma Vətəninə azərbaycancaya iki dəfə tərcümə olunmuşdur.² Originalın bütün arxitektikasını olduğu kimi saxlayan Bakı nəşrlərindən fərqli olaraq İstanbul nəşrində mətn hissələrə bölünmüş və həmin hissələrə məzmunu müvafiq başlıqlar verilmişdir.

Oğlu Səmədin yazdığı kimi, «İslamıqda qadın» əsəri Ağaoğlunun «bütün həyatı boyunca müdafiə etdiyi bəzi» prinsiplərin ilk köklərini göstərən bir vəsiqə³ sayıla bilər.

Gənc Əhməd Ağaoğlu bu əsəri ilə İslam və türk dünyasının silkinib yüksəlməsi hərəkatının təməl şərtlərinin nə olduğunu, o vaxt içində yaşadığı sosial və siyasi mühitin cürbəcür təqiblərinə baxmayaraq cəsarətlə irəli sürə bilmişdir. Tanınmış fikir adamı gözlərini həyata yumuncaya qədər eyni fikirləri məqalələri ilə, kitabları ilə, dərsləri ilə, parlament çalışmaları ilə müdafiədə davam etmişdir.⁴ Bu mülahizəyə onu da əlavə etmək lazımdır ki, qadın problemi Ağaoğlu üçün demək olar, ömürlük problemlərdən biri olmuş və o, bu mövzuda kitabdan əlavə bir sıra elmi-publisist məqalələr də yazmışdır. Əsəri İstanbulda çap etmiş Nəbioglu

¹ Əsəri türkcəyə Həsən Əli Ediz çevirmişdir.

² Müəllifin külliyyəti üçün onu Kərim Axundov, «Ulduz» jurnalı üçün isə Elman Mustafaoğlu tərcümə etmişdir. (Bakı, 1990. №3, s.67-80).

³ Ə. Ağaoğlunun «İslamıqda qadın», İstanbul, 1959. kitabına müqəddimə, s. 11.

⁴ Yəni orada.

nəşriyyatının girişində deyildiyi kimi, «Əhməd Ağaoğlu bir çox inqilablar düşünmüşdü» ki, onların sırasında latın əlifbasının qəbulu və qadınların kişilərlə bərabər hüquqda olması ilk yerlərdə idi. Həm də bunlar «yalnız türk milləti üçün deyil, bütün Müsəlmanlıq üçün bir inqilab hərəkatı sayılmalıdır. Çünki, islamlığın ana prinsipləri ilə inqilablar arasında ziddiyyət yoxdur; bir islam milləti olan türklər bu inqilablarda pislik görməyib mənimsəmişlər»¹. Bir az aşağıda bu fikir daha da inkişaf etdirilir: «İslam dininin əsasları inqilablara qarşı deyildir. İnqilabların hamısı islam dinində özlərini anlada biləcək, qoruya biləcək prinsiplər tapa bilərlər. Buna görədir ki, inqilabçı ilə dilənçilik qarşı-qarşıya gəlməsinə əsla lüzum yoxdur».²

Müsəlmanlıqda qadın ondan xeyli əvvəl, hələ XVIII-XIX əsrlərdə Rusiya və Qərbi Avropada qadınların taleyi ətrafında mədəni-siyasi hərəkatın Şərqdə davamının məhsulu idi. Kitabın bəzi müddəaları müxtəsər şəkildə hələ Ağaoğlunun Parisdə çap etdirdiyi «İran məxəzləri» və s. əsərlərində irəli sürülmüşdü. İndi isə məsələ daha geniş və əsaslı şəkildə, həm də tarixi inkişafda tədqiq olunub işıqlandırılırdı.

Müəllif mühakimələrinə ondan başlayır ki, zəmanəmizin gündəgünə daha artıq əhəmiyyət qazanması mədəni cəmiyyətlərdə görkəmli adamların bu məsələ ilə daha çox maraqlanmalarına yol açmışdır. Çünki, Avropa və Amerikada birgə yaşayış şəraitinin ağırlaşması «patriarxal ailənin əsaslarını alt-üst etmişdir». Qadın ailə həyatında kişinin himayədarlığını qeyd edərək öz halına qalmaq, ruzisini qazanmaq, o vaxtadək adətən kişilərə məxsus olan fəaliyyət sahəsinə atılmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Digər tərəfdən insanların həssaslığının artması, haqq, ədalət məfhumlarının genişlənməsi nəticəsində əsrlərdən bəri davam edib gələn bir gerçəkliyin – “güclü cinsin zəif cinsi əsarətdə saxlamaq hüququ» haqqında da şübhələr oyanmağa başlamış, qadınlar lehinə cərəyanlar meydana çıxmışdır.

Avropa və Amerikada qadınlara verilən hüquqlar getdikcə artıb qadın kişisi ilə bərabərləşdiyi halda Afrika və Asiyada milyonlarca müsəlman qadını ən ağır, ən acı bir köləliyə məhkumdur. Bu qitələrdə qadınla-

¹ İstanbul nəşri, 1959. s.8.

² Yəni orada.

rın, ən ibtidai hüquqlardan məhrum olmaqdan başqa, heyvan və bitkilərin belə faydalandıqları hüquqları – təbii artım və azad nəfəs almaq» hüquqları yoxdur. Müsəlmanlardan daha az mütərəqqi olan hindlilər belə bu xüsusda onları ötmüşlər. Hindlilər arasındakı bəzi cəsür, yenilik sevən şəxslər özlərini sabah ana olacaq kiçik hind qızları yolunda mübarizəyə həsr etmiş, «sosial və dini mövhumların bu bədbəxt qurbanlarının vəziyyətini nisbətən yaxşılaşdırmağa... nail olmuşlar». Təəssüf ki, bütün ağırlığına və ümitsizliyinə baxmayaraq, müsəlman qadınlarının vəziyyəti hələ də nə qüvvətli bir protest, nə də möhkəm əqidəli bir islahatçı ortaya çıxartmamışdır. Arabir Türkiyə və Misir mətbuatında qadının xeyrinə səslər ucalır, cəsərləli adamlar müsəlman qadınının vəziyyətinin dözülməzliyindən, bütün ailə və cəmiyyət üçün fəlakətli nəticələr verə biləcəyindən, müsəlmanlar arasında qadının həyat şəraitini yaxşılaşdırmağın zəruriliyindən, müsəlman qadınını onun əqli və fiziki qabiliyyətlərini buxovlayan zəncirlərdən xilas etmək lüzumundan bəhs açırırlar. Belə çıxışlar bəzi müsbət nəticələr də verməkdədir. İstanbulda, Qahirədə, Türkiyənin və Misirin əyalət şəhərlərində bir neçə qadın təhsil ocağı açılmış, müsəlmanlar arasında qadınlardan alimlər və ədiblər, misal üçün tarixçilərdən Aliyə, Fatma, ədiblərdən Nazlı və Nigar xanımlar yetişmişdir.

Lakin, əvvələn belə qadınlar hələ azdır, ikincisi, bu hal müsəlmanların ancaq ən yüksək təbəqəsi ilə məhdudlaşır. Bu təbəqə ilə onsuz da avropalılarla hər gün təmasda olub, Avropa tərbiyəsi almaqla tədricən «avropalılışı» və bu zaman öz ailə həyatını da avropalılar tərzində qurur. Biz isə müsəlmanlar arasında qadının vəziyyətindən danışarkən başlıca olaraq müsəlman kütlələrini nəzərdə tuturuq. Həmin kütlələləri ki, avropalıları ömür sürən təbəqənin adamlarına dönük adam kimi baxırlar. Həmin kütlələləri ki, onların arasında qadın əvvəlki kimi son dərəcə acınacaqlı vəziyyətdə qalmaqla davam edir.

Bu fakt məgər onu göstərir ki, müsəlmanlar elə tamam pozulublar ki, artıq öz aralarından qüvvətli, nəcib arzularla coşan, öz millətindən və dinindən olan qadınların iztirablarına hay verə biləcək bir adamı meydana çıxara bilməzlər? İslam belə bir yenilikçinin ortaya çıxması üçün əlverişli zəmin təşkil etdirmək, onun varlığına dözə bilməyin, yaxud əksinə, Mehundun,* ya da Volterin təbirincə desək, «bu bəşər cinsinin

* Şekspir Məhəmmədi belə adlandırdı. Müəllifin qeydi – Ə M.

qəddar düşməninin» təlimi, ona etiqad edən adamı elə bir tilsimə salır ki, onun üçün heç bir işıq ucu və ya ayılma əlaməti görünmür?»).

Həmin suallara cavab axtarırkən müəllif ilk öncə belə bir acı həqiqəti xatırladır ki, istər Qərbdə, istərsə də xüsusilə bizim Rusiyada güya müsəlman torpaqlarında hər nə baş verirsə, hamısı üçün təkə islam müqəssirdir və guya bu təlim olmasaydı, bu ərazidə hər şey tərsinə olardı. «Bu görüşün tərəfdarlarına görə nə qədər ki, müsəlmanlar müsəlman olaraq qalırlar, onların heç bir əxlaqi və ya sosial, tərəqqiyə qabiliyyətləri olmayacaq. Hər şeyin təqsirini islamın özündə görməklə, onlar belə hesab edirlər ki, yeganə xilas yolu dinin özünün kökünü üzməkdir». Bu fikirləri Ağaoğlu Qərbi Şərq arasında uzun müddət davam etmiş mübarizənin qərblilərdə yaratdığı yanlış təsəvvürlərlə əlaqələndirir, xristianlıqla islamın bir-birinə qarşı qoyulmasında «müsəlman əleyhdarları Bizans və latın ədəbiyyatının təsiri», olduğunu qeyd edir. Onu fikrincə, bunun belə olduğuna inanmaq üçün orta əsrlərin, ən əvvəl səlib müharibələri dövrünün ədəbi abidələrini öyrənmək kifayətdir.

Haşiyə çıxıb qeyd edək ki, «Müsəlmanlıqda qadın»ın yazıldığı dövrdə, ondan əvvəl və sonra doğrudan da dünya ədəbiyyatı və şərqşünaslığında islam dini kimi, onun banisi Məhəmmədə münasibətdə də bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən rəylər hökm sürürdü: müsbət, ideallaşdırıcı fikirlərlə, mənfi, kökündən yanlış iddialarla yanaşı, «gah nala, gah mıxa döyən», ziddiyyətli baxışlar da az deyildi.¹ İki yüz ildən artıqdır ki, islamşünaslıqda bu barədə mübahisə gedir. Həmin mübahisənin fəal iştirakçılarında olan Ağaoğlu öz kitabında bu məsələyə xeyli yer verir. O yazır ki, orta əsr trubadur və minnezingerləri, yaxud, dindar münzəviləri Məhəmmədi «dəvə sarvanı», «yalançı ərəb peyğəmbəri» kimi çox gülünc, parodiyalı ifadələrlə təsvir edir, onun təlimi haqqında yalanlar yayırdılar. «Məhəmmədi camaatı yoldan çıxaran və ona görə də cəhənnəmə varid edilən buynuzlu bir şeytan, yaxud, Dəccal kimi göstərirdilər. Yalançı Türtenin hekayəsində o, qızıl büt Maqom kimi təsvir edilir». Məhəmmədi ümumiyyətlə din təzyiqi əleyhinə çıxan qədim Şərq filosoflarından ibn Rüşdlə yanaşı qoyanlar da olmuşdur. Həmin məsələnin şərhində Ağaoğlu dünya ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin bir sıra nümayəndələrini xatırladır. Onun yad etdiyi və bəzən mübahisəyə girişdiyi belə

¹ Ətraflı bax: A Belyayev. Arabi. islam i arabskiy xalifat v rance srednevekovye. M., 1965.

müəlliflər sırasında Dante, Şekspir, Volter, Leybnits kimi klassiklər, habelə Qottinger, Marraqi və başqaları vardır.

Ağaoğluna görə, Məhəmməd haqqında «cəfəngiyyata yol vermiş ilk Qərb klassiki Dantedir. O, özünün məşhur «İlahi» komediyasında «Məhəmmədi qədim mütəfəkkirlərlə yan-yanə məşhərin bir küncündə yerləşdirməyə cəsarət etdiyi üçün az qala tonqalda yandırılacaqdı, ona görə də onu cəhənnəmin başqa yerinə, ra Dolcino və Bertrano de –Born kimi ədavət salanlar arasında köçürməyə məcbur olmuşdu».

Dühasına yüksək qiymət verdiyi Şekspir və Leybnitsin «camaati güldürmək üçün müsəlman peyğəmbərini lağa qoymaları Azərbaycan mütəfəkkirlərini hər şeydən artıq təəssüfləndirir.

O, Volterin papa tərəfindən bağışlanmaq xatirinə «pislik və şöhrət tapmış», «Məhəmməd» pamfletini tənqid edərək yazır ki, ədib «Peyğəmbərin dilinə onun təbiətinə və təliminə tamamilə zidd» olan sözlər işlədilir...

Məşhur ərəbşünas Y.Belyayevin «Ərəblər islam və ərəb xilafəti erkən orta əsrlərdə» əsərində Ağaoğlunun tənqid etdiyi bu müəlliflərə eyni qiymət verilir. Bu əsərdə, məsələn, Volterin «Məhəmməd yaxud fanatizm» faciəsində bir neçə təhrif olunmuş ərəb adından savayı Şərqdən heç bir əlamət olmadığı göstərilir.

Qərb mütəfəkkir və sənətkarlarının Məhəmməd haqqında fikirlərinə qiymət verilirken de Lavellenin «Fransız ədəbiyyatı tarixi», Kazan missionerlərinin «Bizansın müsəlmanlar əleyhinə ədəbiyyatı», Edel de Merilin «Poesies populaires latines du moyen age», E.Renanın «Din tarixinə aid etüdlər», F.Mişelin «Məhəmmədin romanı» və s. məxəzlərə istinad edilir. Məsələn, E.Renanın adı çəkilən əsərindən belə bir sitat gətirilir ki, orta əsrlərə mənsub yazı-poçuçular öz qərəzli uydurmalarını heç vaxt yarımçıq qoymamışlar: onlara görə Məhəmməd fırıldaqçı, dəvə oğrusu, kardinallıqdan papalığa* keçə bilmədiyi üçün öz yoldaşlarından qisas almaq məqsədilə yeni din qondaran, iyərənc əyyaş və s. olmuşdur.

«Tamamilə haqlı olaraq elmi tənqid əsri adlanan XIX əsrdə də seçmə zəkalar»ın bu cür səhvlərdən yaxa qurtarmadıqlarını göstərən Ağaoğlu misal olaraq ingilis alimi Karl Forsterin iki qalın cilddən ibarət kitabını xatırladır. Xristian ruhanilərinin heyranlıqla qarşıladıqları bu kitabda

alim sübut etməyə çalışır ki, guya Məhəmməd «Danilin peyğəmbərliyi» əsərində adıçəkilən keçinin kiçik buynuzundan» başqa bir şey deyil, «böyük buynuz isə papadır».¹ Müqayisənin eybəcərliyi forstellerin qeyri-elmi, mövqeyini göstərən dəlillərdən biridir.

Ağaoğlu Şərfin, onun tarixinin və həyatının əsl elmi, yad tədqiqinin ancaq XIX əsrin ikinci yarısından başladığını qeyd edərək bunu Qərblə Şərq arasında dəmir yollarının artması, müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlərin genişlənməsi ilə izah edir. O, avropalı alim və mütəfəkkirlərin Şərq dinlərini, bu dinlərlə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyə və təlimləri də məhz bu vaxtdan əsaslı surətdə öyrənməyə başladıklarını yazır və belə hesab edir ki, bu müqayisəli öyrənmə bir neçə cəhətdən faydalı olmuşdur: əvvəlcə, dinlərin əsrlər boyu keçdiyi yol aydınlaşdı, onların təkamül prosesində uğradıqları dəyişikliklər meydana çıxarıldı; ikincisi, yavaş-yavaş «başqa dinlərə dözümlü və laqeyd münasibət hər cür qərəz imkanını aradan qaldırırdı». Halbuki, keçmiş əsrlərdə adamlarda «səmimi və tam insani münasibət»lə yanaşı «fanatizm» və dini müstəsnaqlıq düşüncəsi də hökm sürürdü».

Ağaoğlu inamla deyirdi ki, bizim zamanədə dinin əsasları artıq «ehtiras obyektindən daha çox əqli maraq hədəfi olduğu, onlara **insan mənəviyyatının** orijinal təzahürü kimi maraq göstərildiyi» üçün daha dinlərə münasibətdə «qəsd, qərəz, təhrif, istehza, barəsində söhbət belə ola bilməz». Bu gün artıq şərqşünaslıq öz inkişafının elə mərhələsinə gəlib çatmışdır ki, insanın qüdrətinə və yaradıcı qüvvəsinə heyran ola bilər». «Şərfin başqa din və təlimləri kimi, Məhəmməd və onun təliminə dair köhnə görüşlər də alt-üst olmuşdur. Məhəmməd artıq yuxarıda göstərilən şəkillərdə deyil, «özünün orijinal, yeni və bəzən çox yüksək ideyaları ilə dünyanı sarsıdan böyük bir islahatçı kimi əyan olur».

«Böyük islahatçı» Məhəmmədin «böyük müəllim» İsayə və onun təliminə münasibətinin xarakteri haqqında mülahizələr sepsiyasının ən mühüm hissələrindən biridir. O, «həqiqət şövqü ilə alışan» Məhəmmədin öz təlimini Ərəbistanda xristianlıq ətrafında yaranmış fikir ixtilafı şəraitində əsaslandırıldığından bəhs edərək yazır ki, «bu əzabların bariz

¹ «Mahometism unveiled: an inquiry into which that archheresy, its diffusion and continuance are examined on a new principle, tending to confirm the evidence and aid the propagation of the christian Faith». By Charles Forester. Müəllifin qeydi – Ə.M.

* Bu ifadədə çox güman ki, Məhəmmədin ruhanilikdən peyğəmbərliyə keçməsi nəzərdə tutulur.

ifadəsi Quranın ən təsirli yerləridir. Görün müsəlman peyğəmbəri Xristosun təlimindən onu ilk dəfə xəbərdar edən sabaistlər haqqında nə qədər zərif bir minnətdarlıqla danışır. Quranın İsanın əzablarından, onun təvəllüdündən, Məryəmdən, «İlahi ruh» anasından danışan yerləri o qədər vəcdli, o qədər əzəmətli, o qədər dərin həyəcan, şəfqət və ehtiram hissləri ilə doludur ki, buna onun çox az yerində rast gəlmək olar. Məryəm bəzi xristian təriqətlərində olduğundan daha çox müsəlmanlar arasında hörmət var. Müsəlmanların gözündə Məryəm toxunulmamış, günahsız baki-rədir, Allahın seçdiyi qızıdır. Məhəmməd ona dərin, dini ehtiram bəsləyir. O, öz qızı Fatiməni, tərifləmək üçün deyir ki, «qadınlar arasında Məryəmdən, İlahi ruh anasından sonra ikinci adam Fatimədir».

Məhəmmədlə İsa, islamla xristianlıq arasında varislik əlaqəsi olduğu barədə fikrini izah edərkən Ağaoğlu bir sıra Avropa və rus alimlərinə istinad edir. Məsələn, məşhur ingilis şərqşünası Maks Müllerin bu sözlərini misal gətirir: «İllər keçəcək və xristianlar heyrlə Məhəmmədin İsanın tərəfdarlarından biri, islamın isə xristianlığın təriqətlərindən biri olduğunu görəcəklər və onda müsəlmanlar da, xristianlar da öz tarixlərinin dini mübarizə və düşmənçiliklə keçməsinə eyni dərəcədə heyrlət edəcəklər...»

Azərbaycan dinşünası alimi müsəlman xalqlarının axır vaxtlar məruz qaldıqları bir çox məhrumiyyəti «islamın təsiri» ilə izah edənlərə etirazını bildirib yazır ki, bu nöqtəyi-nəzər kökündən səhvdir: çünki onun tərəfdarları başa düşə bilmirlər ki, «həyatın canlı amili olan insanın rolunu bu qədər passivləşdirmək olmaz...Mücərrəd bir fikir kimi din öz-özlüyündə gücsüz bir şeydir və həyatı yarada bilməz...Dinlər insanların mənəvi və maddi tələbatını əks etdirdikləri üçün əvvəllər onların qüdrətli hərəkətverici qüvvəsi olur, sonralar, zaman keçdikcə özləri yeni əmələ gəlmiş həyat şəraitinin təsiri altına düşür, yeni mühitə uyğunlaşır, onun formalarını qəbul edir, yeni həyatın nə şəkli almasından asılı olaraq xarablaşır və ya yaxşılaşır, bir sözlə – təkamülün bütün qanunlarına məruz qalırlar».

Ağaoğlu ictimai inkişaf əlaqədar dinlərin də təkamül keçirdiyinə dair fikrini inkişaf etdirmək aydınlıq üçün xristianlığın orta əsrlərdə, Reformasiya dövründə və XX əsrdə vəziyyətini müqayisədə almağı məsləhət görür. Bu müqayisə bir də ona görə aparılır ki, islamın ümumi

təkamülü ilə bərabər onun ayrı-ayrı dövrlərdə qadına münasibətinin necə dəyişdiyini başa düşməyə kömək edə bilər».

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etməliyik ki, uzaq keçmişlərə dönüb baxmadan, əvvəlcə ərəblərin Məhəmməddən qabaqki həyat şəraitini öyrənmədən, həmin dövrdə həm ərəblər və həm də ətraf xalqlar arasında qadının vəziyyəti ilə tanış olmadan islamın qadına münasibətindən danışmaq olmaz. Qadın məsələsi inkişafında islamın rolu barədə, Məhəmmədin ümumiyyətlə qadın üçün, xüsusən ərəb qadınları üçün nələr etmiş olması barədə ancaq bu cür yeganə doğru və səmərəli yolla mühakimə yürütmək olar».

Orta əsrlərdə Avropada katoliklərin nöqsanları və cinayətlərini və qüsurlarını xristianlığın üstünə yıxanlar olduğu kimi, bizim zamanəmizdə də çoxları «müsəlmanların nöqsan və qüsurlarını islam dini ilə bağlayırlar». Halbuki, səbəbi «dində deyil, başqa, çox vaxt dinin özünə də düşmən olan mənbələrdə axtarmaq lazımdır». «Müsəlmanların Anakreonu» Ömər Xəyyamın dediyi kimi, «İslamın öz özlüyündə nöqsanı yoxdur, bütün nöqsanlar bizim müsəlmanlığımızdadır».

İslamın təliminin qadına münasibəti və Məhəmmədin qadını nə vəziyyətdə görmək istədiyini, onun qadın üçün «nələr etdiyi, yaxud heç olmazsa etməyə cəhd göstərdiyi» müəllifin araşdırıb cavab verdiyi növbəti suallardır.

Kitabda qısa tarixi ekskursiya halında verilən bu cavab Məhəmməddən əvvəlki Ərəbistanda və ətraf ölkələrdə qadının hüquqsuz, kölə vəziyyətinin təsviri ilə başlanır və Firdovsi «Şahnamə»sinə istinadən göstərilir ki, məsələn, qədim İranda qadın tamamilə kölə halında idi. O, bütövlükdə bir dustaq kimi ömür sürürdü, Allahın işığına da həsrət idi. «Mülki qanunlar qadının alınib-satılmasına icazə verirdi». Darmsteterin «Zənd Avesta» əsərində deyildiyi kimi, dini qanunlara görə oğlan öz anası, bacısı, xalası, bibisi, bacısının və ya qardaşının qızı ilə evlənməyə bilərdi. Qadınlığın müəyyən təbii günlərində İranda qadınlar ev-əşikdən uzaq daxmalara çəkilməli idilər. Onlara yemək-içmək gətirən adam əvvəlcə qulaq və burun dəliklərini tıxaclamalı və əllərinə əski sarımalı idi; çünki, bu vaxt həmin qadınların vücudu, hətta onları əhatə edən hava

* Ö.Xəyyamın son əlli ildə SSRİ-də fars, Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş kitablarında belə bir rübaiyə rast gəlmədik.

və əşya ilə təmasda olmaq murdarlıq hesab olunurdu». İngilis alimi S.Robertsonun yazdığına görə, kübarların, bəzən hətta saray əyanlarının qızlarını məşhur Anahid ilahəsinə tapşıırırdılar ki, həmin ilahənin də kahinləri bu qızların üzərində müəyyən ayinlər icra edərək onları izdivac qaydalarına alışdırmalı idilər. Ailədə qadının öz əri, qızın isə öz ata-anası müqabilində hüququndan heç danışmağa dəyməz. Onlar tamamilə kişilərdən asılı idilər. Kişilər ...onlarla ev əşyası kimi rəftar edə bilirdilər».

Təbəri və başqa alimlər göstərir ki, Ərəbistanın özündə qadının vəziyyəti daha da pis idi. Evdə qız uşağı doğulması ərəb üçün ən bəd əlamət, allahların ondan üz döndərməsinə doğru bir işarə hesab olunurdu. O, körpə qızı torpağa gömür, köləliyə satır, ya da hər hansı bir ev heyvanına dəyişdirirdi. Nigah və evlənmə büsbütün əxlaqa zidd qaydada idi. Evlənmə nə qanunlar və adət-ənənələrlə təqdis edilir, nə də evlənənlərin boynuna əxlaq və ya maddi bir vəzifə qoyurdu. Yəqin ərəblərin mərd və coşğun təbiəti sayəsindədir ki, bu birləşmələr müəyyən dərəcədə şairanə şəkildə idealizə edilir və azad məhəbbət xarakteri alırdı. Əslində isə bu evlənmələr hamısı adicə nigahsız yaşama xarakteri daşıyırdı: qadınlar da, kişilər də, istədikləri vaxt bir-birlərini tərk etməkdə sərbəst idilər. Ərəblərin bütün ailə həyatını dağılmaqdan qoruyan yeganə cilovlayıcı əsas, güclü düşmənlərin – arvadın qohumlarının intiqam qorxusu idi».¹

Ərəb qadınları haqqında bu məlumatla əlaqədar Təbəridən belə bir misal da gətirilir: Məhəmmədin mədinəlilərdən ibarət dəstəsi Məkkəlilər ilə arasında bir döyüş zamanı məkkəliləri onların arvadları müşayiət edirdilər və bu qadınların başçısı Əbu Sufyanın arvadı Hindi idi. Onlar mahnılarla, şaxşaxlarla, qavallarla öz ərlərini ruhlandırır qızışdırırdılar. Onlar belə oxuyurdular:

«Biz Tarikin qızlarıyıq, dalınızca gəlirik. Qalib gəlsəniz, sizi qoynumuza alacağıq, yox əgər məğlub olsanız, sizi atacağıq, həmişəlik atacağıq».

Molla Fətullahın Qurana «Münhaci – Sadiqeyn» adı ilə yazdığı təfsirdə deyildiyi kimi, Məhəmməd meydana çıxanda Ərəbistanda azğın bir çoxarvadlılıq baş alıb gedirdi. Adlı-sanlı ərəblərin hərəsinin 15-20, bəzən hətta 100 arvadı vardı. Büsbütün hüquqsuz və müdafiəsiz olan qadın mirasdan da məhrum idi. İbn Xəldunun yazdığına görə, qız uşağı

hələ beşikdə olanda atası onu istədiyi adama vəd edə bilərdi. Məhəmməd hələ lap ilk moizələrində bu zalımanə adətlərə etirazını bildirmişdi. «Bu coşğun və nəcib təbiətli insanı heç bir şey qadının vəziyyəti qədər həyəcanlandırmırdı; onun həssas qəlbini müdafiəsiz qadının, tərk edilmiş yetimlərin və yurdsuz-yuvasız qəriblərin halı qədər heç bir şey hiddətləndirmir, ona bu qədər əzab vermirdi». Bunu nəzərə alaraq Ağaoğlu iddia edir ki, Quranın ən «cazibədar» yeri elə qadınlardan, bir də yetimlərdən və qəriblərdən bəhs olunan yerlərdir. Məxsusi, qadınlara həsr olunmuş «Nisa» surəsi buna ən yaxşı dəlildir.

Quranın biabırçı bütperəst ənənələrə, görüşlərə, adətlərə və anlayışlara qarşı çevrilmiş sözlərində «bütöv bir inqilabi ruh»^{*} olduğunu qeyd edən müəllif qadın haqqında islam təlimini geniş şərh edərək yazır: «...qadınlarla kişilər eyni bir maddədən yaradılıblar, onlar sosial-əxlaqi vahidlər kimi bir-birinin eynidirlər və öz hərəkətləri üçün Allah qarşısında bərabər məsuliyyət daşıyırlar». Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri Quranda qız uşaqlarını torpağa gömmək kimi vəhşi adəti qəti pisləməsidir. Bu hissədə cəhənnəm, onun alov püskürən ilanları təsvir olunub göstərilir ki, bu sözləri oxuyandan sonra ərəbin qızğın təsəvvürü qarşısında onun diri-diri torpağa gömdüyü qızının xəyalı canlanır və atasının ətəyindən yapışıb deyir: «Axı, sən məni hansı günahım üçün öldürürsən?».

Bu cür cinayətin nə qədər ağır olduğunu ərəblərin şüuruna yeritmək üçün Məhəmməd başqa bir misala da müraciət edir: «Məkkə alınandan sonra bütperəst qadınlar islamı qəbul edəndə onların içdikləri təntənəli andlardan biri «bundan sonra öz uşaqlarını öldürməyəcəkləri» barədə and idi.

Ərəblərin nəzərində qadının şəxsiyyətini və əhəmiyyətini qaldırmaq barədə eyni qayğı hədislərdə də hiss olunur. Bu rəvayətlərdə, məsələn, doğulan uşağın qız olması Allahın kəramətinin və mərhəmətinin əlaməti sayılır, ölmüş qız uşaqlarının ruhu göylərdə özlərinin yerdəki valideynlərinin ruhuna dua oxuyan mələkə çevrilir.

Başqa bir yerdə Peyğəmbər deyir ki, «Allah cənnəti anaların ayaqları yanında yerləşdirmişdir».^{**}

* Alman ərəbşünası Q.Qrim (1864-1942) «Məhəmməd» əsərində hətta meydana çıxdığı dövrdə İslamın yalnız din deyil, «sosialist» hərəkatı və təlim olduğunu iddia edir. Y.Belyayev isə bu fikirlə razılaşmır. Bax: Y.Belyayev. Göstərilən əsəri, s.90.

** Bu ayə Şərq poeziyasında, o cümlədən, Nizamidən başlamış Hadi və Cavidə qədər bir çox Azərbaycan klassiki tərəfindən nəzmə çəkilmişdir.

¹ Təbəri, Qahirə nəşri, s.265. Müəllifin qeydi – Ə.M.

Məhəmməd qadına elə geniş hüquqlar vermişdir ki, bəzi müasir qanunvericilər, məsələn, fransız qanunvericiləri bunları fikirlərinə belə gətirə bilməzlər. İslam şəriətinə görə, “qızlar atalarının da, analarının da varisləridir. Onları sata bilməzlər, həddi-bülüğa çatan qədər onların taleyini həll edə bilməzlər. Həddi-bülüğa çatandan sonra isə qızlar, valideynlərinin razılığı olmasa belə, istədikləri adama ərə gedə bilərlər. Qızın razılığı olmasa nigah qanunsuz və qüvvəsiz sayılır. Qızlar tam vətəndaş hüquqlarından istifadə edirlər, hər bir qanuni işlə məşğul ola bilər, müqavilələr bağlaya bilər, öhdəsinə vəzifə götürə bilər, yaxud başqalarının boynuna vəzifə qoya bilərlər».

Quranın ərli qadınlar haqqında ehkamı da ədalətə əsaslanır: «Ərli qadın tam hüquqlu vətəndaşdır; o, öz ərindən asılı olmayaraq öz əmlakını idarə edir və yerləşdirir. (...) Qadın öz ərinə ancaq sadıq qalmağa və ağılasığan tələblər çərçivəsi daxilində ona tabe olmağa borcludur. Əgər o, ərini təsərrüfatına baxır və qayğısını çəkirsə, bunu ancaq öz həvəsi ilə və ərini sevdiyi üçün edir».

Quranda insan həyatının digər sahələri kimi, evlənmə, nigah, boşanma haqqında da nizamlayıcı, ibrətverici hökmlər vardır. Evlənmə məhəbbət əsasında olmalıdır. («O adamlarla evlənin ki, onu sevirsiniz»), o müqəddəs-rəsmi əməliyyat xarakteri daşıyır.

Təfəsilatı ilə müəyyənləşdirilən həyatı məsələlər sırasında boşanma xüsusi yer tutur. Din boşanmaya yol verdiyi kimi, nigahın pozulmasını da qadağan etmir. Bu şərtlə ki, boşanmanın «qanuni səbəbləri» olsun. «Arvadın öz ərinə xəyanət etməsi halından başqa hər bir səbəbə görə boşanma zamanı ər-arvada kəbində kəsilməmiş məbləği ödəməli və heç omlasa ilk üç ay ərzində onun həyatını təmin etməlidir. Ərindən boşanmış qadının öz azyaşlı uşaqlarını özü saxlamağa haqqı vardır. Belə hallarda keçmiş əri uşaqları saxlamaq xərcini ödəməlidir». Lakin Quranda boşanmaya yol verilsə də, eyni zamanda, Allahın dilindən lənətlənib deyilir ki, «Mənim üçün boşanmadan pis və iyrənc şey yoxdur. Ərlər arvadları ilə, hətta sevə bilmədikləri ilə də insanpərvərcəsinə, nəzakətlə rəftar etməli, onlarla dostcasına və razılıqla yaşamağa çalışmalı»; «onlarla sevgi və dostluq şəraitində yaşayın və əgər onlardan zəhləniz getsə də, dözüün, Allah bunun əvəzində sizə böyük xeyir verər»... Quranda daha sonra deyilir: «Necə olar ki, siz onlarla sevgi və dostluqla yaşamayasınız? Axı həyat sizi birləşdirmişdir və siz bir-birinizə möhkəm and içmişsiniz!».

Aldanıb ərinə sədaqətsizlik göstərən və bununla da dedi-qoduya, şayiələrə yol açan arvadların taleyi barədə Quran ehkamı da çoxdur. Bunların hamısında məsələni şəriət məhkəməsi vasitəsilə həll etmək, ədalət naminə «qadının səmimi peşimançılığı»na xüsusi fikir vermək tələb olunur. Bu barədə deyilir: «Axı, onlar elə zəifdirlər ki, şeytanın kələklərindən baş çıxarmır və asanca aldanırlar. Onlar üçün çox şeylərdən keçmək olar».

Sonra çoxarvadlılıq məsələsinə keçən müəllif göstərir ki, Şərqdə əsrlər boyu kök salmış bu qaydanı birdən-birə məhv etmək imkansız görünürdü. Bu bir də ona görə çətin idi ki, bu təsisat Şərq ölkələrinin əhəlisinin qızgınlığına və iqlim şəraitinə arxalanırdı. Lakin buna baxmayaraq, həmin məsələdə islam Şərq üçün çox iş görmüşdür». İslam qanuni arvadların sayını dördə çatdırmaqla bərabər, bu barədə elə çətin şərtlər qoymuşdur ki, əslində o şərtlər «təkarvədliliyə gətirib çıxartmalı idi». Şərtlərdən başlıcası bu idi: ər bütün öz arvadlarına qarşı ədalətli olmalıdır. (...) Ər onların hamısı ilə nəinki bir cür rəftar etməli, həm də onlara qarşı eyni dərəcədə hisslər bəsləməli, hamısını bərabər dərəcədə sevməlidir. Amma bu mümkündürmü? Bu suala Quran özü cavab verir: «Lakin siz, ən yaxşı arzularınız olsa belə, arvadlarınıza qarşı ədaləti gözləmək iqtidarında deyilsiniz və ola da bilməzsiniz». İnsanın buna gücü çatmaz. Çoxarvadlılar həmişə günaha batacaqlar. Ona görə də nə etməli? Bu suala da yenə Quran özü cavab verir: «Əgər belə bir qorxu üçün əsasınız varsa ki, arvadlarınız arasında ədaləti gözləyə bilməyəcəksiniz, onda *ancaq bir arvad alın* (kirsiv Ə. Ağaoğlunundur - Ə.M.), ədalətsizliyə yol verməmək və günaha batmamaq üçün ən yaxşı yol budur». Gətirilmiş sitatlar islamın təkarvədliliyə tam rəğbət bəslədiyinə şübhə yeri qoymur». «Ona görə də Quranı və Məhəmmədi bəşəriyyətin yarısını təşkil edən qadınlara qarşı düşmənçilikdə ittiham edən Avropa yazıçıları haqsızdırlar». Bu yazıçılar «islam tərəfdarlarının nöqsan və qüsurlarını onların dininin üstünə yıxmaqda da haqsızdırlar». Əslində, əksinə Quran böyük və nəcib bir cəhd göstərmişdir: «O, Asiyada qadınları yüksəltmiş, onlara o vaxta kimi Şərqdə eşidilməmiş və görülməmiş hüquqlar bəxş etmiş, onları matrona^{*} vəziyyətdən çıxarıb həyat yoldaşı və ana etmişdir».

* Matrona – böyük ailə anası. kəhya.

Tarixdən müsəlman qadınların müharibələr zamanı tutduqları mövqeyə dair ibrətamiz faktlar da məlumdur. Məhəmmədin və onun silahdaşlarının arvadları “ərlərinin səyahətləri və yürüşləri zamanı onları müşayiət edirdilər; Məhəmmədin vəfatından sonra onun arvadı məşhur Ayişə qoşunlara komandanlıq etmişdir».

İslam ehkamlarından biri qadınların örtünmələri, yəni bədənlerini «naməhrəm» gözdən qorunmaları barədədir. «Bu kəlamların birində qadınların bədənlərinin abırsız yerlərini gizlətməkdən, birində isə hicabdan, yəni çadradan söhbət gedir. (...) İstər Məhəmməd zamanı, istərsə də qismən indiyədək ərəblər geyimə nə çox pul xərcləyir, nə də çox fikir verirlər. Qaba, qızgın azgın bədavilərin kişi və qadınları dəstə-dəstə Peyğəmbərin yanına gəlir və onun qarşısında müxtəlif vəziyyətlərdə yerə sərilərək (elə ki, yarı çılpaq bədənleri görünürdü) Məhəmməddən tələb edirdilər ki, onlara Allahdan danışsın. Əlbəttə, onların bu hərəkəti Məhəmmədin əxlaqi hissələrini təhqir edirdi». Odur ki, Quranda bununla əlaqədar ayə vardır: «Özünüzdü ədəbli aparın, ucadan danışmayın, *bədəninizin üstünü örtün*». (kursiv Ə.Ağaoğlunundur – Ə.M.). O vaxtdan bədəvilərin kişiləri və qadınları bədənlərinin aşağı hissəsini örtməyə başlayırlar, bədənin yuxarı hissəsinə – boyun və baş hissəsi yenə açıq qalır. Ona görə də bu dəfə çarşab barədə ayə nazil olur: «Çarşab qadınların saçlarını örtməklə bərabər, boynunu və sinəsini Ərəbistan günəşinin qızmar şüalarından qorunmalı idi».

Bütün bunlar Məhəmməd və onun müsəlman qadınlara münasibəti barədə pis rəyə gəlməyə əsas vermir. Türk qadın yazıçılarından biri «Məşhur islam qadınları» adlı kitabında belə deyir: «Həqiqət həqiqət olaraq qalır. Şəhvət düşkünlərinin heç bir uydurması, xüsusən qadınlara qarşı münasibətində Peyğəmbərin nurani simasını ləkələyə bilməz». Həmin yazıçı sözünə davam edərək deyir ki, «Məhəmmədin və ilk xəlifələrin vaxtında qadınlar tamamilə sərbəst olaraq kişilərlə görüşüb danışa bilir, hər iki cinsdən qonaq qəbul edir, küçədə onlarla gəzişir, məscidlərə və başqa ictimai yerlərə gedə bilirdilər».

Beləliklə, islam Peyğəmbərinin qadın məsələsində mövqeyini dürüst göstərməklə bərabər, Ağaoğlu dolayı yolla həmin məsələni yanlış işıqlandıran müəlliflərə cavab verirdi.

Sonra kitabda ümumiyyətlə müsəlman qadınlarının təkamül tarixi dörd dövrə bölünür: 1). Məhəmməddən Əməvilərin hakimiyyətə gəlmə-

lərinə qədərki dövr; 2). Əməvilərdən türk hakimiyyətinə qədərki dövr; 3). Türk hakimiyyəti dövrü; 4). Qadının qəti alçalması dövrü.

Ağaoğluna görə *birinci dövr* qadınlarının ümumi xarakteristikası belədir: «ciddilik və əxlaq möhkəmliyi, din yolunda əzablara dözmə və qəhrəmanlıq şövqü, poeziyaya və moizəyə meyl». Bu dövrün müsəlman qadınları yüksək həssaslıq, nəcib təbiət və qəhrəmanlıq xarakteri baxımından xristianlığın ilk dövrünün qadınlarına çox yaxındırlar. Xədicə öz sərvətini, ad-sanını və hətta həyatını təhlükə qarşısında qoyub, qüdrətli qohumları ilə hesablaşmayıb savadsız, hələ heç tanınmayan, artıq «cin vurmuş» sayılan təvazökar, cəsur, yenilikçi, Ərəbistanın bütün keçmişinin və indisinin əleyhinə qalxmağa cəsarət edən bir adama – Məhəmmədə ərə gedir. Bu qadın dəfələrlə öz məsləhətləri, nəvazişləri, ürəkləndirici sözləri ilə Peyğəmbərin tərəddüdə uğrayan imanını möhkəmləndirmiş, o zaman hamıya dəlilik kimi görünən vəzifəsini davam etdirmək üçün ona yeni qüvvə və enerji vermişdir!». Xədicə ömrünün axırına kimi Məhəmmədin sədaqətli həyat yoldaşı olmuş, vəfatından sonra onun üçün uzun müddət göz yaşları tökmüşdür.

Gözəl işlərinin təsiri ilə Məhəmmədin ətrafındakı qadınlar da onun ayaqyalın getdiyi yollara ərlərinin və qardaşlarının səpdikləri tikanları yığışdırırdılar. «Fəaliyyətinin ilk zamanlarında onu tez-tez qadınların əhatəsində görmək olardı. Onlardan kimisi kişilərin onun başına atdıqları külü təmizləyir, kimisi ayaqlarının yaralarını sarıyırdı. O zaman Məkkədə hökm sürən qureyşilərin başçısı və Məhəmmədin qatı düşməni məşhur Əbu Sufyanın qızı Ümmi Həbibə islamı qəbul etmiş, ərindən və atasından gizləncə ölüm təhlükəsi altında başqa müsəlmanlarla birlikdə Həbəşistana qaçmışdı».

İslam təlimini yaymaq yolunda Məhəmmədin rast gəldiyi böyük çətinliklərdən birinin bütpərəst Ömərlə bağlı olduğu və bu münaqişənin Peyğəmbərin qələbəsi ilə nəticələndiyi Ağaoğlunun əsərlərində bir neçə dəfə təsvir olunmuşdur. O, bu mövzuya aşağıda təhlil olunacaq «Fatimə – bint Ömər» adlı məxsusi bir hekayə də həsr etmişdir. İndi ancaq o hekayədə əhatə olunmuş bəzi mühüm motivlərə bir neçə qeyd halında toxunulur.

Ağaoğlu yazır ki, «O dövr müsəlman qadınlarının ən səciyyəvi nümayəndəsi Məhəmmədin öz qızı Fatimə idi. Mülayim xasiyyəti, ailə məziyyətləri, ictimai nüfuzu onu *bütün zamanların, bütün ölkələrin ideal*

qadını edir (...) Oğlan uşaqlarının ölümü Məhəmmədin bütün sevgisini qızı Fatimənin üzərində cəmləşdirir. Fatimənin aldığı tərbiyə onu vətəninin ən yaxşı tərbiyə görmüş kişiləri ilə eyni səviyyəyə qaldırmışdı. Yaşa dolduqca xasiyyətinin ciddiliyi, təvazökarlığı da artırdı». On altı yaşında olanda Əliyə ərə gedən Fatimənin ailə həyatı, əri ilə qarşılıqlı sevgisi və uşaqlara məhəbbətləri müsəlmanlar üçün nümunəvi ailə həyatı olmuşdur. Mədinədə ən böyük adamın qızı olmağına baxmayaraq Fatimə öz sadəliyi, evdarlığı, uşaqlarına göstərdiyi qayğı ilə hamının rəğbətini qazanmışdır. Bununla bərabər, o, atasının tərəfdarlarını və şagirdlərini heç vaxt yaddan çıxartmazdı. O, tez-tez öz evinin həyatında və məsciddə yığılan kişilərə və qadınlara moizə oxuyardı. Onun oxuduğu moizələrin bir çoxunun mətni indiyə qədər saxlanılmışdır. Bunlardakı fikirlərin nəcibliyi və duyğu dərinliyi hətta bizim zamanəmizin də ən yaxşı qadınlarının şərəfini artırma bilərdi». Belə müsbət sifətlər ümumiyyətlə mədinəli qadınların çoxuna xas idi. Onlar əxlaq məsələsində çox ciddi, tələbkər olmaları, «həyata mistik baxışları, vüqarlı görüşləri, aramsız çalışmaları və daimi ailə qaygıları ilə köhnə romalı çoxuşaqlı anaların və ya son əsr yeni İngiltərə qadınlarının ideal nümunəsini xatırladırdılar. Onlar dəstə-dəstə xəlifələrin və şagirdlərinin moizələrinə davam edir, ilahiyyəti və qanunşünaslığı öyrənirdilər. Onlardan çoxu başqasının yardımından uşaqlarının həm tərbiyəsinə, həm də təliminə özləri baxırdılar. Misal üçün ilkin islamın məşhur hüquqşünası Rəbinin anası Rayihə belə qadınlardan idi».

Təkamülün *ikinci dövründə*, yəni Əməvilər və Abbasilər zamanında müsəlman qadını daha artıq inkişaf edir, «...gözəl məziyyətlərinə bir də kəskin ağıl əlavə olunur. Əməvilər vaxtında qadınların tərbiyəsi kişilərlə eyni şəraitdə aparılır. Onlar təkcə qanunları, dini və «ənənələri» deyil, hətta poeziyanı, ədəbiyyatı, ritorikanı, xəttatlığa da öyrənirlər. Ümumiyyətlə, qadınlar bütün bilik sahələri ilə maraqlanırlar və məşğul olurlar. (...) Hişam və Validin vaxtında ərəb qadınları heç bir işdə kişilərdən geri qalmırdılar».

Müsbət yeniliklərdən biri bu idi ki, o dövrdə elm və ədəbiyyatla maraqlananlar artıq təkcə yüksək təbəqə qadınları deyildi. Məşhur ərəb yazıçısı İbn Xəllaqanın «Bioqrafiyalar ensiklopediyası»nda cəmiyyətin aşağı təbəqələrinə mənsub olub, bədahətən şeir deməkdə şöhrət qazanmış çoxlu ziyalı qadınlar haqqında məlumat verilir. Onların arasında həm gö-

zəlliyi, zəkası, biliyi, həm kamil əxlaqı, xoş rəftarı, həm geyimi, bəzək-düzəyi, «Türrətül-Sükeyna» adlanan çalması ilə seçilən Sükeyna (imam Hüseyinin qızı)* idi. Onun evi uzun zaman bir çox məşhur ziyalı həmcinslərinin – şair, alim və hüquqşünaslarının yığınağı olmuş, dövrünün başqa qadınları da ondan nümunə götürüb bu cür məclislər yaratmışlar. Məsləhət və yardım almaq üçün «xilafətin hər yerindən» qadınlar Sükeynaya müraciət edirmişlər. O, eyni zamanda, nüfuzlu «tənqidçi» kimi tanınmışdır. Təəssüf ki, müsəlmanların hər cəhətdən tənəzzülə uğradıqları müasir dövrdə bu cür şöhrətli qadınlar yaddan çıxmış, hətta Sükeynanın xatirəsi də hafizələrdən silinib getmişdir. Bu fakt bir də ona görə ibrətli və acıdır ki, Sükeyna ilə eyni vaxtda yaşamış və «İncilin eynən icrasını tələb edən Rəbinin məqbərəsi dini bir ziyarətgaha çevrilmiş» və Xaqani kimi şairlərə fəxrlə öz analarını onunla müqayisə etmişlər.

Əməvilərdən sonrakı ikinci dövrdə, Abbasilər zamanında ərəb mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə çatmış və ta Çingiz ordularının Qərbi Asiyaya soxulması zamanına və qəti süquta uğrayana qədər tədricən inkişafını davam etdirmişdir. Qadınlar bu dövrdə də hüquqşünaslığı, ilahiyyəti öyrənir, məktəblərdə və evlərdə müəllimlik edirdilər. «Bu dövrün ən görkəmli adamlarından bəziləri məsələn, ən çox yayılmış sünni məzhəblərindən biri olan şafeiliyin banisi Şəfi öz fəaliyyətində tamamilə qadınlara əsaslanmışlar». «Lakin (...) Abbasilər dövründə ərəb mədəniyyəti özünün ən yüksək zirvəsinə qalxıb birdən-birə tənəzzül etdiyi kimi, müsəlman qadını da (...) şəxsiyyətin tam inkişafına nail olandan sonra tənəzzülə başladı». Ağaoğluna görə, «bu hal sürətli zənginləşmə, bununla əlaqədar əxlaq pozğunluğu, həyat tərzində əvvəlki sadəlik və zabitəliliyin aradan getməsi nəticəsində və başlıcası, farsların və suriyahların təsiri altında baş verdi. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, Abbasilər dövrü əsasən farsların hakimiyyəti dövrü olmuşdur. İran öz fəthlərini öz əsarəti altına alırdı».

Bu bölmədə bədii-publisist biçim olan lövhələrin çoxu Abbasilər dövründə zadəgan qadınlarının vəziyyəti ilə İran, Mesopatamiya, Suriya və s. ölkələrin qadınlarının həyat və məişətini müqayisəli şəkildə canlandırır. Bəzən müəllif etik planda real həyatı səhnələr də təsvir edir. Burada tarixi-etnoqrafik həqiqətlərlə bərabər, bədii-mübaligəli cizgilərə də təsa-

* Azərbaycanca bu ad Səkinə şəklində yayılmışdır.

düf olunur. Təsvirini inandırıcı etmək üçün müəllif «bəzən, məsələn, belə qeydlər etməli olur ki, "... farslarda güşənişlik və çoxarvadlıq çoxdan var idi və bunlar ən qədim rəvayətlərdə və müqəddəs kitablarda təsdiq olunmuşdu. Abbasilər dövründə isə qadınların tərbiyəsi elə qadınların öz əlində toplanmışdı. Tərbiyəçi sifətilə qadınları yalnız onda işə qəbul edirdilər ki, onlar öz orijinal əsərləri ilə şöhrət qazanmış olsunlar. Yüksək rütbəli adamlar bu cür qadınları bir-birinin əlindən qoparmağa çalışmaq onların maaşlarını hədsiz dərəcədə artırırtdılar. Bu cür tərbiyəçilərlə əhatə olunmuş əsilzadə qızlar əvvəlcə savad, musiqi və cəmiyyətdə özünü aparmaq qaydalarını öyrənirdilər, sonralar onları qrammatikanın, şeir sənətinin, bəzi elmlərin sirləri ilə tanış edirdilər. Bəzən onlar məlumatlı hakimlərin yanında qafiyə düzməkdə və ya mücərrəd mövzulara dair mübahisələrdə yarışırtdılar. Ərə gedərək müstəqil həyat qurduqdan sonra onlar öz salonlarını açaraq, məşhur ədibləri, şairləri və alimləri cəlb etməyə və bu zaman bizim müasirlərimiz olan bacıları kimi, onları bir-birinin əlindən almağa çalışırdılar. Beləliklə, hər belə salon zamanın ən müxtəlif və ən maraqlı məsələlərinin hər gün müzakirə olunduğu bir akademiya çevrilirdi.

İndi artıq salonlarda qəbullar da çətinləşmişdi, onlar daha çox vaxt və əmək tələb edirdi. Fatimə Aliyənin dediyi kimi, «çünki geyimlər mürekkəbləşmişdi, kosmetika şeyləri dəb düşmüşdü, ümumiyyətlə qadına xas olan şivə-naz isə çox baha qiymətə minmişdi».

Bu qadınlar daima iş adamlarını, yaxud sadəcə tanışlarını qonaq qəbul etməyə hazır olmalı idilər. Odur ki, onlar bu sıxıntıdan yaxalarını qurtarmaq və evdarlığın rahatlığından həzz almaq üçün Suriya, Mesopotamiya və İranın kübar qadınları* kimi otaqda pərdə asmağ fikrinə düşdülər».

Müəllifin fikrincə, bu ona görə lazım idi ki, həmin pərdələrin arxasında hər kəsi qəbul edə bilirdilər. «Bu hal, ərəblər arasında qadınların tənəzzülünün başlanğıcı idi. Zaman keçdikcə, pərdə, istila edilmiş, lakin mədəniyyətdə daha üstün olan suriyalıları və iranlıları təqlid edən kişilərin köməyi ilə gündən-günə qalınlaşdı və nəhayət, iki cins arasında zülmətli bir Çin səddinə çevrildi».

* Əsərdə: grandes dames.

Buna baxmayaraq, IX-X əsrlərdə Xilafətdə qadınların vəziyyəti hələ də kifayət qədər müstəqil, sərbəst idi. Əyanlar kişi və qadın hissələrinə bölünən geniş, dəbdəbəli imarətlərdə yaşayırdılar». Kişi hissəsində kişinin qəbul otaqları və iş otağı, qadın hissəsində isə qadının qəbul otaqları, salonu və yataq otağı olardı. Qadın hissəsinə «hərəmxana» deyərdilər. Fatimə Aliyə yazır ki, «Lakin o zamankı hərəmxananın indiki hərəmxana ilə əsla oxşarlığı yox idi və heç bir şeydə nə iranlıların əndərununa, nə də yunanların ginekeyinə oxşayırdı. O, daha çox Avropa qadınlarının müasir salonu kimi bir şey idi. Ev sahibəsi əsla çəkinmədən öz şəxsi qonaqlarını - istər kişi, istər qadın olsun, qəbul edər, ziyarətlər, təntənəli gecələr düzəldər və bu zaman öz hissəsində şəxsi işləri ilə məşğul olan ərinə də mane olmazdı».

Zadəgan ailələrin bəzilərinə böyük nüfuz sahibi olan qadınlar öz ərlerini qəddarlıq və azgünlükdən çəkindirirdilər. Ağaoğlu tarixçi Məsudinin «Qızıl çəmənələr» əsərindən belə bir misal gətirir: «Əri üzərində onun (Əbül-Abbasın arvadı Ümmi Salam nəzərdə tutulur – Ə.M.) nüfuzu o qədər böyük idi ki, kişi arvadı ilə məsləhətləşmədən, bəzən isə hətta onun razılığını almadan heç bir məsələni həll etməzdi. Başqa bir məlikə Xeyzəran da xəlifə Mehdiyə bu cür xeyirli təsir göstərirdi. Bu qadın imperiyanın işlərində fəal və açıq iştirak edirdi. Tarixdə Mehdinin adına şöhrət qazandıran xeyriyyə və elmi məqsədlərlə görülmüş müxtəlif tədbirlərin çoxunu Xeyzəranın payına çıxmaq lazımdır. O, əyanları və dövlət xadimlərini, şairləri və alimləri sarayda qəbul edərtdi. Möhtaclara və kasıblara xeyirxahlıq və əliaçıqlıq göstərdiyi üçün xalq ona pərəstiş edərtdi».

Şərqi məşhur qadınları silsiləsinə daxil olan Zibeydənin sosial simasının və fəaliyyətinin təsviri də kitab müəllifinin öz qadın müasirlərində görmək istədiyi əsas keyfiyyətləri əhatə edir. Harun ər - Rəşidin əmisi qızı və arvadı Zibeydənin ləyaqətini göstərmək üçün «Min bir gecə» nağıllarının, Qərb və Şərqi cild-cild yazılı abidələrinin onun haqqında gözəl, ətraflı məlumat verdikləri qeyd olunur. Həmin məlumatın, məsələn, bu yerlərinə xüsusi diqqət yetirilir ki, Zibeydə ərə gedəndən sonra tezliklə öz dövrəsinə bir dəstə alim, musiqiçi və yazıçı yığmışdır. Bunlar ona «Seyyidə» (xanım) adı vermişlər. «O, xüsusən kasıb şair və yazıçılara himayədarlığı ilə şöhrət qazanmışdı. Bağdad şəhəri öz gözəlliyi və əzəməti üçün bu qadına borcludur: yoxsul qəriblərə sığınacaq və rən ən məşhur karvansaraylar, yoxsullar üçün pulsuz ictimai hamamlar,

məscidlər və su kəmərləri onun səxavətinin məhsulu idi. Lakin bu qadın geniş imperiyanın başqa yerlərini də yaddan çıxarmırdı: harada qədim ictimai tikililər xarab olur və ya sökülürdüsə, o, dərhal oranı bərpa etməyə başlayırdı. O, Məkkəyə şirin su çəkdirməklə öz xatirəsini əbədləşdirmişdir. Həmin su kəməri indiyə kimi işləyir. İndi də Məkkə küçələrində suçular «Eyni-Zübeydə» (Zibeydənin gözləri kimi saf su) deyə müştəri çağırırlar».

Zibeydə ilə Harun ər-Rəşid arasında «əfsanəvi bir məhəbbət» olduğunu qeyd edən müəllif bu barədə çox maraqlı bir rəvayəti misal gətirir.

Abbasilər dövründə Zibeydədən heç də az məşhur olmayan gözəl Abbasə (Harun ər-Rəşidin bacısı) haqqında əsatirlərdə bu «ziyalı, istedadlı, xeyirxah qadın öz zamanəsinin «əxlaq qaydalarının ən parlaq ifadəçisi» kimi səciyyələndirilir. Harun ər - Rəşid öz bacısını dəlicəsinə sevirdi. Təntənəli qəbullar, yaxud alimlər və ədiblərlə birlikdə adi söhbətlər və məşğuliyyətlər zamanı Zibeydə ilə birlikdə Abbasə də xəlifənin yanında olmalı idi”.

Müəllif artıq yuxarıda Harunla və Abbasə ilə əlaqədar tezis halında qeyd etdiyi bir məsələyə bir daha qayıdaraq yazır ki, «öz mövqelərinə görə İrana minnətdar olan Abbasilər sülaləsi özünü əsasən iranlı əyanlarla əhatə edir, iranlıların əxlaq və adətlərini ərəblərə təlqin etməyə çalışır və çox işlərdə İranın keçmiş Sasanilər sülaləsini yamsılayırdı. İranlıların təsiri Harun vaxtında xüsusilə çoxalmışdı. Onun bütün nazirləri və saray xadimləri iranlılardan ibarət idi ki, bunların da arasında ən görkəmli yeri Bərməkilər ailəsi tuturdu. Bərməkilərdən biri, baş vəzirin oğlu gənc sərkərdə Cəfərlə Abbasə bir-birlərinə vurulmuşdular. Harun (...) gənc sevgililərin evlənməsinə razı olduğunu bildirdi, ancaq bir şərtlə ki, onlar onun yanında görüşüb danışsınlar. (...) Tarixçilər hamısı bir ağızdan bu faktı etiraf edir ki, gənclərin yüksək əhvali-ruhiyyəsi, bu iki qəlbə daim birləşməyə can atmaları şiltaqçı hökmdara nə isə bir anlaşılmaz zövq vermiş. Gənclərin toyuna gəlincə, tarixçilər bu fəvqəladə möhtəşəm və zəngin təntənənin təsvirinə uzun-uzadı səhifələr həsr etmişlər və Şərqdə bu toyun xatirəsi indiyə kimi də xalq məsəllərində yaşamaqdadır. Lakin gənclər toydan qabaq onlara verilən əzaba dözməmiş, gizləncə görüşmüş və Abbasə hamilə olmuşdur. Bu «cinayətin» üstünü örtmək üçün uşaq olan kimi Ərəbistanı göndərilir və orada tərbiyə olunurdu. Amma qeybətçil adamlar duyub düşmüş, hər şeyi tezliklə xəlifəyə xəbər vermişlər.

«Mədəni zalim» qəzəb atma minmiş, Cəfəri edam etməyi, atasını isə zindana atmağı əmr etmiş və bütün Bərməkilər gözdən düşmüşdü. Hələ indi də Şərqdə belə bir atalar sözü var ki, «Səadətə inanma, o, Bərməkilərdən də üz döndərdi».

I Mötəzidin arvadı, şöhrətli qadınlardan Katrün –Nisanın fəaliyyəti də bir çox cəhətdən qeyri-adi və əhəmiyyətli sayılır. Zibeydə kimi o da çoxcəhətli fəaliyyət göstərən, həm məşhur dövlət xadimi, həm görkəmli ziyalı, həm də ədalət və qanun keşikçilərindən biri olmuşdur. Ərinin ölümündən sonra oğlu Müqtədir azyaşlı olduğuna görə dövlətin bütün işlərinə bu müdrik və qabil qadın rəhbərlik edir. O, dövlət şurasına sədrlik etməklə bərabər, ali məhkəmə tribunalında danışıqlar aparır, 7000 dinar sərf edib xəstəxana açır... Süyuti yazır ki, ümumiyyətlə X əsrdə «xəlifələrin zəifliyi üzündən hakimiyyət əslində qadınlara əlinə keçmişdi və iş o yerə çatmışdı ki, azyaşlı xəlifənin anası müstəqil olaraq dövləti idarə edirdi, elə bil, oğlunun hakimiyyətini ona vermişdilər. O, rəsmi qəbul təyin edir, özü məsələləri həll edir, şikayətlərə baxır və hər həftə cümə günləri şikayətçiləri qəbul edirdi. Vəzirlər və başqa yüksək rütbəli şəxslər işlərin gedişi barəsində bilavasitə ona məlumat verirdilər və o, öz adından qanun verirdi».

Ziyalı qadınlardan elm və maarif sahələrində çalışan bir neçə nəfər daha böyük ehtiramla yad olunur: məşhur Fəxrün-Nisa Bağdad mədrəsələrində ədəbiyyatdan mühazirə oxumuş, Ümmül - Xeyr Fatimə və Ümmül-İbrahim əl - Yezdani qadınlara və kişilərə ilahiyyatdan dərs demiş, Seyid əl-Nəfisə bizə tanış Şəfinin müəllimi olmuş və onun başı üstündə son camaat duasını da oxumuşdur.

Həmin dövrdə şəxsi azadlığın başqa təzahürlərində də müsəlman qadını əsla sıxışdırılmırdı. Məsələn, Əmir Asim öz avtobioqrafiyasında yazır ki, səlib əhlinə qarşı müharibələrində çox vaxt anası və bacısı əldə silah ona kömək etmişlər. Xəlifə Mənsurun zamanında onun iki əmisi qızı əsgər yarağı ilə bizanslılara qarşı müharibədə iştirak etmişdir.

Keçmişdə İranın təəssübkeşi kimi çıxış edən Ağaoğlu əsərinin bu yerində oxucuda tamamilə başqa təsəvvür yaratmağa çalışır: «...bədbəxtlikdən zaman keçdikcə **iranlıların təsiri güclənir və tarixçilər qadınlardan görkəmli şəxsiyyət misallarını tək-tək göstərməyə başlayırlar, pərdələr qatılışır, əndərunlar gizli yerlərə çevrilir və iyrənc hərəməğalarının, hərəmxanaların, fitnə-fəsadların və bər-bəzəyin qəti hökmranlığı**

başlayır, *qadın şəxsiyyəti qəti olaraq əzilir*. Qadın əvvəlki əqli məşğələlər, ətrafdakılara faydalı təsir göstərmək əvəzinə qayğısız, tənbcə hələməxana həyatına atılır ki, bu da əxlaq pozğunluğuna aparıb çıxarır». Həmin illər müsəlman tarixinin «ən zülmətli dövrüdür». Bu hal nəinki «əxlaq qaydalarının tam pozğunluğunda, habelə hələməxanalardakı alçaq və iyrenc fitnəkarlıqlarda, dövlət işlərində hələməğalarının və oynaşların üstünlük qazanmasında, zəhər, xəncər və sirli qətlərdə, bir sıra saray çevrilişlərində və hərbiçilərin hökmranlığında aşkar görünür. Bu ruhi pozğunluq ədəbiyyata və fəlsəfəyə daxil olur, onları içindən çürüməkdə olan cəmiyyətin dözülməz boğucu üfunəti ilə doldurur. Fəlsəfədə əvvəlki əql və idrak, elmə və fəzilətə möhkəm və mərdliklə inam əvəzinə sufilik, ağlar və gözüyaşlı skeptisizm, ruhun taqətdən düşdüyünü aşkar edən dumanlı bir mistisizm hökm sürür. Ədəbiyyat nəhayətsiz acı bir şikayətə çevrilir ki, bu yazılarda da aciz və zəifləmiş zəka müqəddəs şeylərin təhqir edilməsində, mənasız simvolizmdə və vəhşi surətlərdə, müasir dekadentlərin zövqlərində özünə təsəlli axtarır. Bir sözlə, hər şey cəmiyyətin qəti tələf olduğunu göstərir ki, bu tələfolma da hər şeydən əvvəl qadının vəziyyətinin dəyişməsindən irəli gəlir».

Əsərinin bu yerində Ağaoğlu öz tədqiqat dairəsinə türk-tatar xalqlarını və İspaniya müsəlmanlarını da daxil edərək bunların pozucu İran təsiri altına düşmədiklərini yazır. O, habelə qeyd edir ki, bu xalqlarda islamı qəbul edəndə qədər qadınlar həmişə sərbəst olmuşlar. Köçəri halda çadırlarda yaşayıb «hər an müxtəlif təsadüfi hadisələrə məruz qalan qəbilələrdə başqa cür də ola bilməzdi. Belə xalqlar arasında qadın kişinin vacib köməkçisi və yol yoldaşı olub, həyatın bütün təhlükələrini onunla bölüşdüyü üçün bərabər hüquqlardan da istifadə etməlidir. Hətta indi də oturaqlığa və şəhər həyat tərzinə keçmiş türk-tatarlar arasında qadın amansızcasına əzilmiş və əsarətə salınmış olduğu halda, həmin qəbilələrin köçəriləri arasında qadın guşənişinliyin nə olduğunu bilmir. Türk – tatarlar arasında islam qadınların adətlərdən irəli gələn vəziyyətini ancaq təsbit etmiş və bu hal ta onlar iranlılarla birləşənə qədər davam etmişdir. XIII əsrin əvvəllərində Asiyada səyahət edərkən Həştərxanda Özbək xanın ordusuna baş çəkmiş məşhur ərəb səyyahı təcəli Bəttutənin əsərlərini oxuyarkən, o zamankı türk-tatarların qadınları nə qədər alicənabcasına hörmətlə əhatə etmələrinə, qadının sərbəstliyinə heyran olursan».

Türk-tatar qadınları hələ XIII əsrdən xeyli əvvəl, Bağdad xilafətinin və ərəb mədəniyyətinin şöhrət və qüdrətinin çiçəklənməsi zamanı «qeyri-adi istedadları ilə ərəbləri heyratə salırdılar». Lakin Amu-Dəryanın o tayındakı toqquşmalarda əsir alınan tatar qızlarını ərəblər Bağdad və Dəməşq bazarlarında köləliyə satırdılar. «Bu ölkə qadınları həm dərilərinin rənginə görə, həm də ayrı keyfiyyətinə görə çox baha qiymətə gedirdi. Sahibləri onlara ərəbcəni, musiqini, rəqs etməyi, şeir oxumağı və yazmağı öyrədərək qiymətlərini daha da artırırdılar. Tatar qızları bu şeyləri çox tez mənimsəyir və zəngin ailələrə düşərək özləri üçün fəxri müstəqil mövqe qazanırdılar. Köləliyə satılmış türk qızları arasında xəlifələrin arvadlığı götürdüyü qızlar az olmamışdır. Məşhur Bağdad xəlifələri Harun ər - Rəşidin, Məmunun və başqalarının damarlarında türk qam axırdı. Mehədinin arvadı, Harun-ər-Rəşidin anası türk qızı Xeyzirən «əmirə» və «validə soltan» fəxri adları almışdı». O, ərinə məktublarını ancaq nəzmlə yazarmış, onun şeir topluları indiyə kimi saxlanılır. «Türk-tatarlar» Qərbi Asiyaya soxulduqdan sonra türk qadınları Misirdə məmlüklər arasında, Anadoluda səlcuqlar, İranda Atabəylər arasında və Hindistanda öz fəaliyyətlərini daha böyük müvəffəqiyyətlə davam etdirirdilər. Suriyada səlib yürüşlərinin məşhur qəhrəmanı Səlahəddinin arvadı «Sittül-Şam» (Suriyanın xanımı) fəxri adı ilə çağırılan Xədicə öz qardaşının torpaqlarının hər yerində kollec və məktəblər açdırmışdı. Dəməşqdəki belə məktəblərdən birinə onun adı verilmişdi. Başqa bir səlcuq hökmdarının arvadı Turxan-Xatun müstəqil olaraq öz malikanələrini özü idarə edirdi. Onun öz müşavirləri, nazirləri vardı və tarixçilərin şəhadətinə görə İranda əxlaq qaydalarının yaxşılaşmasına az təsir göstərməmişdir».

Görkəmli qadın xadimlərin bir çoxunun Atabəylər dövlətində, Qərbi Asiyada, Misirdə, Hindistanda, İspaniyada yaşadıklarını göstərən müəllif onlardan Sədin arvadı «Tarxan xan» ləqəbli şahzadə xanımı, Şirazlı Alma xatunu və başqalarını xatırladır. Misirin ziyalı qadınlarından birinin təşəbbüsü ilə «Dar-ül-Hikmət» («Elmlər evi») adı daşıyan məşhur elmlər akademiyası yaradılmışdı. Bu akademiya elmlərlə yanaşı, müxtəlif fəlsəfi və sufilik təlimləri keçilirdi. Burada mühazirəçilər və dinləyicilər sırasında qadınlar da az deyildi. Misirdə hökmdarlıq edən iki şahzadə qadın – Sittül-Mülk və Çaqrü-Dürr bu akademiya təhsil almışdır. Saqrü-Dürr «müsəlmanların mülkəsi» adlandırılır, fəvqəladə istedadı və siyasi mərifəti ilə fərqlənirdi. Onun səltənəti zamanı XI Lüdovik səlib

yürüşü təşkil etmiş və məğlubiyyətə uğrayaraq özü də əsir alınmışdı. Hind qadınlarının ən görkəmlisi Mehrün-Nisadır ki, bəstəkar Mur onu öz «Lalla-Ruk» operasında təsvir etmişdir. «Bu qadın fars və ərəb ədəbiyyatı ilə dərinədən tanış olmaqdan əlavə musiqiçi idi və improvizasiya qabiliyyəti də vardı. Hindistanda məşhur Böyük Moqol Əkbərin vəziri rütbəsinə qədər ucalmış, sadə bir iranlının qızı olan Mehrün-Nisa Əkbərn oğlu Cahangirə ərə getmiş və «Nuri-Cahan» titulu almışdı. Tarixçi göstərir ki, «ərə getdiyi birinci gündən onun imperatora, saraya və xalqa təsiri özünü göstərdi».

Xütbədən başqa «hakimiyyətin bütün başqa işləri onun əlində idi. Əyanları və dövlət xadimlərini o qəbul edərdi; sikkələrin üstündə Cahangirin adı ilə yan-yanı onun adı həkk olunardı. O, kasıblara kömək edərdi, yetim qızları cehizlə ərə verərdi, incidilmiş adamlara kömək edərdi, yollar çəkirdi, xeyriyyə müəssisələri yaradardı, şəhərləri bəzətdirərdi, məktəblər və xəstəxanalar tikdirərdi. Onu da deyək ki, insan qurbanı vermək və ya ölmüş ərinin meyidi ilə arvadını diri-diri qəbrə qoyub basdırmaq adətlərini hindlilərə qadağan edən fərman da onun təşəbbüsü ilə verilmişdi. Eyni zamanda xeyirxahlıq sərgisi düzəltməyi birinci olaraq o fikirləşmişdi: onun təşəbbüsü ilə hər il martın doqquzunda Novruz bayramı günü şahzadələr və yüksək təbəqədən olan qadınlar sarayda cəvahirat və əl işləri sərgisi düzəldərdilər. Bu sərgilərdən əldə edilən böyük məbləğdə pullar imperiyanın ən yoxsul əhalisi arasında paylaşırdı».

İspaniyaya gəlincə, müəllif göstərir ki, «bu ölkədə ta ərəb hakimiyyətinin axırına kimi müsəlman qadınlar kişilərlə tam bərabərliyə sahib olmuşlar». Bu ölkədə «ədəbiyyat və elm sahəsində özünü göstərən qadınların sayı o qədərdir ki, onların hamısını sadalamağa imkan yoxdur. Yalnız bir neçə misal göstərə bilərik. Məsələn, o zamanın ən məşhur şairləri ilə bərabər şöhrət tapmış şahzadə şairə Validəni, ilahiyyat professoru Ümmü-Salaməni, Vəd-əl-Kəbiri tərənnüm edən Həssənəni və Ümmül-Ülanı və nəhayət qrammatika və rapsodiya professoru Əl-Əruzianı göstərmək olar».

Kitabda İspaniyanın bir müsəlman ölkəsi kimi aradan çıxmasından və türk-tatar qəbilələrinin İran və Suriya adətlərinin təsiri altına düşməsindən sonra müsəlman qadınlarının acınacaqlı vəziyyəti barədə böyük təəssüf və həyəcanla bəhs olunur. Müəllif yazır ki, getdikcə «görkəmli qadın xarakteri nümunələri seyrəkləşir və qadın azadlığı sönükləşir,

hərəmağalarının və hərəmxanaların azadlığı hər yerdə və qətiyyətlə bərqərar olur, bu çirkin və iyrənc təsisat hər yərə pozğunluq və əxlaqsızlıq xəstəliyi yayır. Müsəlmanların yüksək sinifləri arasında ailə həyatının nifrətli mənzərəsi o qədər geniş məlumdur ki, bir daha bu məsələdən danışmağa ehtiyac yoxdur. Bir də, həmin mühtidən çıxmış bizlər üçün bu barədə danışmaq çox ağır və kədərli; bədəncə və mənəviyyatca daim əzilən, ümitsiz bir ömür sürməyə məhkum olmuş bacımız və anamız haqqında sakitcə danışmağa bizdə halət yoxdur».

Ağaoğlunun qənaətinə görə, «Müsəlmanların xalis olması, onların mənəvi, maddi və hətta siyasi yüksəlişi ancaq iki məsələnin- qadın və əlifba islahı məsələlərinin həllindən asılıdır. Müasir müsəlman qadını ancaq azad, şüurlü ana və həyat yoldaşı öləndən sonra öz ictimai vəzifələrini məqsədəuyğun şəkildə yerinə yetirə bilər. Ancaq belə bir şəraitdə qadın öz uşaqlarında xarakter, möhkəm iradə, tərbiyə edə bilər, onlara ictimai həyatda bu qədər mühüm olan yüksək duyğular, nəci fikirlər aşılaya bilər. İndiki şəraitdə isə onun uşaqları həyatda fərasətsiz, düşüncəsiz bir məxluq deyillərmi? (...) Əlifbanın çətinliyi isə savad öyrənməyə çox mane olur, müsəlmanın zəka və fikrinin açılmasının yolunu kəsir. Qadınların vəziyyəti və əlifba! Müsəlman aləminin iki ən həqiqi düşməni, onu tədricən ölümə aparan müalicəsiz xəstəliklər bunlardır».

Zəngin elmi, tarixi, publisist, fəlsəfi məxəzlər əsasında yazdığı bu orijinal əsərində Ağaoğlu qarşısına qoyduğu məqsədə tam nail olmuşdur. O, bir konsepsiyanı inandırıcı surətdə əsaslandırır sübut edir ki, Şərqi gələcəyi, tərəqqisi qadınların taleyinin necə həll olunacağından, daha doğrusu onların tarixi inkişafda nə dərəcədə, hansı şəkildə iştirak edəcəklərindən çox asılıdır. «Müsəlman aləmini ayılmaqdan ötrü, mədəni xalqlar cərgəsinə salmaqdan ötrü onu möhkəm silkələmək lazımdır. Gərək müsəlmanlar da öz reformasiya dövrlərini keçsinlər, gərək onların da arasından möhkəm iradəli, son dərəcə fədakar şəxsiyyət çıxsın. Belə bir islahatçı, yuxarıda da gördüyümüz kimi, islamın özündə, onun tarixində və ənənələrində bərkətli zəmin tapar. Təkrar edirik: özü-özünü yündə nə Quran, nə şəriət tərəqqiyə zidd deyildir. Ancaq onları təmsil edən şeyxlər və üləma şəxsi mənfəətləri xətrinə onlara mədəniyyətlə barışmaz bir xarakter vermək barədə canfəşanlıq göstərmişlər. (...) Müsəlmanlıq dini öz mahiyyəti etibarilə fərəhlidir, tərəqqipərvərdir».

MİLLİ MƏTBUATIN TƏRƏQQİSİ YOLUNDA*

XX əsrin ilk illəri Ağaoğlunun qəzet nəşr etmək barədə köhnə arzusu təzələdi. Amma bu dəfə qəzeti təklidə yox, şərikli buraxmaq məcburiyyəti qarşıya çıxmışdı. Onun şərik olmaq istədiyi qəzet M.Şahtaxtinskiyə naşirliyi və redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşr olunan «Şərqi-Rus» idi. O zaman Azərbaycan dilində çıxan yeganə qəzet...

Danışqları belə olmuşdu ki, Ağaoğlu redaktorlardan biri olmaq haqqı qazanmaq üçün Şahtaxtinski ilə bərabər ölçüdə pul qoyacaq və onlar qəzetin redaksiya və mətbəəsini Bakıya köçürəcəklər.

Azərbaycanın şöhrətli şərqşünas-alimi və publisisti Məhəmməd ağa Şahtaxtinski (1846-1931) Ağaoğlunun bir çox cəhətdən sələfi və həmkarı idi.¹ O, Naxçıvan əsilzadələrindən olub əvvəlcə doğma şəhərində qəza məktəbini, sonra Tiflis gimnaziyasını qurtarmış, Paris, Leypsiq, Peterburq şəhərlərində elmi işlə yanaşı, *jurnalistika sahəsində çalışmış, universitetlərdə sərbəst müdavim olmuş, Sorbonna professoru P.Passinin başçılıq etdiyi «Asiya fonetikasi cəmiyyəti»ndə tədqiqat aparmışdı. Şərqə, onun tarixinə, müasir həyatına, beynəlxalq əlaqələrinə, dil, ədəbiyyat, din və fəlsəfəsinə dair əsərləri, xüsusilə Rusiya-Şərq, Rusiya-Qərb münasibətlərinə dair mətbuat icmalları onu istedadlı, eyni zamanda, mütərəddid, ziddiyyətli görüşlər sahibi kimi tanıtmışdı. Bir müddət M.F.Axundzadədən və rus inqilabi xalqçılığından ruhlanaraq bəzi demokratik təşəbbüslər edəndən sonra o, çar Rusiyasındakı mürtəce ideya cərəyanlarının təsiri altına düşmüş, M.Katkovun «Moskovskiyə vedomosti» qəzetində əməkdaşlıq edib, öz etirafına görə hətta bu monarxist xadimin «sağ əli» olmuşdu.*

1905-ci il ərəfəsində, Azərbaycan ziyalıları yeni ədəbiyyat və milli mətbuat uğrunda qəti mübarizəyə başladıkları zaman M.Şahtaxtinskiyə keçmiş maarifçi, demokratik meyilləri qüvvətlənməkdə idi. Məhz bu vaxt C.Məmmədquluzadə, Ö.Faiq və başqa tərəqqipərvər ziyalılarla birlikdə Ə.Ağaoğlu da ona yaxınlaşmağı ümumi milli mənafe baxımından faydalı

* İlk dəfə Ə.Mirəhmədovun vəfahı həyat yoldaşı, tanınmış sənətşünas alim Əminə xanım Eldarovanın icazəsi ilə bu mənbədə çap olunmuşdur: "Mədəniyyət dünyası" elmi-nəzəri məcmuə. Baş redaktor: Mübariz Süleymanlı. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəşri. Bakı. XIV buraxılış. 2007. s. 43-54. – Red.

¹ Ətraflı bax. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı. Yazıçı. 1980. s.130-150.

saymışdı. Amma bu çox da möhkəm olmayan müvəqqəti bir yaxınlıq idi. Çünki, ondan bir az əvvəl M.Şahtaxtinski «Şərqi –Rus»da H.Z.Tağıyev əleyhinə məqalə çap etdikdə Ə.Ağaoğlu və Ə.Topçubaşov onun əleyhinə ümumiyyətlə burjuva jurnalistikası üçün səciyyəvi olan ifşa və çəkişmə kampaniyası açmışdılar. Bu mübahisədə bəzən hər iki tərəf həddini aşırırdı. Məsələn, Şahtaxtinski yazırdı ki, «Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip və məslək nə gəzir?! Bunlar (...) ac qurdlardır ki, neft sayəsində dövlətlənən Bakıya yığılıb, Əlinin borkünü Vəlinin başına qoyub ciblərini doldururlar. Məzəsi budur ki, belə çapovulçuların iddiası odur ki, mən bunları pişvayi-islam* tanıyıb, bunların rəzalətini millət nəzərində fəzilət göstərim». Belə tikanlı sözlər Ə.Ağaoğlu və Ə.Topçubaşovun polemik məqalələrində də az deyildi. Xoşbəxtlikdən tezliklə münasibətlər düzəlib saziş bağlandı. Tərəfləri buna məcbur edən səbəblər çox idi.

«Şərqi-Rus» M.Şahtaxtinskiyə olmasın çətinliklərlə qarşılaşdırmışdı: bir tərəfdən maddi vəziyyəti ciddi surətdə pisləmişdi, əsas köməkçiləri olan C.Məmmədquluzadə və Ö.Faiq müstəqil qəzet çıxarmaq niyyətində idilər, Məhəmmədağlı Sidqi redaksiyaya işə gəlmək barədə dəvəti qəbul edə bilməmiş, az sonra da ölmüşdü; o biri tərəfdən Ə.Ağaoğlu ana dilində çıxan «Şərqi-Rus» da redaktor şərikli olmağı rusca «Kaspi»də əməkdaşlıq etməkdən üstün tutmuşdu. Onun «Kaspi» redaktoru Topçubaşovla bir sıra məsələlərdə fikir ayrılıqları da, söz yox ki, öz işini görürdü.

1904-cü ilin payızında artıq Şahtaxtinski ilə şərik-redaktor olmaq barədə razılığa gələn Ağaoğlu «Şərqi-Rus»da çap etdirdiyi proqram səciyyəvi məqaləsində gələcəkdə Qafqaz müsəlmanlarının tərəqqisi və onların ruslar, gürcülər və ermənilərlə qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi yolunda çalışacağına söz verməklə bərabər dinə xidmət edəcəyini, «mədəniyyət, elm və fununla» islam əsaslarını «birləşdirəcəyini» də vəd edirdi. Üstəlik, o, etiraf edirdi ki, biz «xahi dövlətli, xahi fəqir, adına «Məhəmmədi» deyilənlərin cümləsinə bir nəzərlə baxıb cümləsinin hüququnu müdafiəyə çalışacağıız»².

Yalnız Şahtaxtinskidə deyil, ondan daha artıq hakim dairələrdə etibar qazanmaq məqsədilə verilmiş bu vədlər C.Məmmədquluzadə və Ö.Faiqin «Şərqi-Rus»dan ayrılma cəhdini qüvvətləndirsə də, Ə.Ağaoğlu-

* Pişvayi-islam – islamın qabaqda gedən xadimi.

¹ «Şərqi-Rus», Tiflis. 1903. 27 aprel.

² «Nə yolda iş görəcəyiz?». «Şərqi-Rus». 1904. 22 dekabr.

nun gözlədiyi nəticə hasil olmadı. C.Məmmədquluzadənin yazdığı kimi, «Əhməd bəyin qəzetə («Şərqi-Rus»a – Ə.M.) daxil olmağına Qafqaz hökuməti izn verə bilmədi; onunçün də bu izni hasil etmək qəsdilə Məhəmməd ağa Peterburqa getməyə məcbur oldu və oradan icazəni də aldı»¹. Buna baxmayaraq, Ağaoğlu ilə əməkdaşlıq baş tutmadı. Hər iki jurnalist öz fikrini dəyişdi: Şahxatinski qəzetin nəşrini dayandırır və sonra Dövlət Dumasının deputatı kimi siyasi fəaliyyətə başladı və müxtəlif mətbuat orqanlarında jurnalistlik işini davam etdirdi. Ağaoğlu isə H.Z.Tağıyevin maddi və mənəvi himayəsi sayəsində Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə «Həyat»ın redaktorlarından biri oldu. «Həyat»ın Ə.Hüseynzadə tərəfindən yazılmış «Qəzetimizin məsləki» adlı proqram məqaləsi yeni mətbuat orqanının istiqaməti haqqında aydın təsəvvür verməklə bərabər şərik redaktorların dünyagörüşündəki müştərək və fərqləndirici cəhətləri müəyyənləşdirməyə də imkan verir.

Qəzetin əhəmiyyəti, onun «insan üçün adətən munis bir yoldaş, xeyirxah bir müəllim, nafe* bir məktəb, hətta fərəhəfza, xoş bir tamaşaxana kimi» olduğu, «zəlalətdə qalanlara doğru yolu, hidayət yolunu göstərirdi» barədə xoş sözlərlə başlanan bu yazıda ən əvvəl nəzərə çatdırılan mətləb ümumiyyətlə mətbuatın ideyaca müxtəlif istiqamətlərdə olduğu barədə izahatdır. Baş məqalədə belə mühüm bir fikir ifadə olunur ki, «bizim xalq» xüsusilə «bir az məktəb görüb yazmaq, oxumaq bilənlər öylə zənn edirlər ki, hər qəzetə faydalıdır. (...) Xeyr! Qəzetə dəxi tutduğu məsləkə görə bir qisim xalqın mübtəla olduğu əfyon və bəng** kimi müziyyərlə ola bilir!»² və belə qəzetlər fikrin sönməsinə, milli və humanist sifətlərin məhvinə, cavanların vaxtından əvvəl qocalmalarına xidmət edir. Məsələn, Avropada «qərəzkarənə məqalələr nəşr edən qəzetlər mövcuddur». Odur ki, hər hansı bir qəzetə əl alıb oxuyan kəs o qəzetin nə məsləkdə olduğunu bilməlidir. «Məslək yol deməkdir», yol isə «düz və asan ya arizəli* və müşkil ola bilir». Rəhbər, məsləhətçi, yolgöstərən vəzifəsini öhdəsinə götürən qəzet öz məqsəd və amalı düzgün, aydın müəyyənləşdirməli, hansı yolla, nə sürətlə gedəcəyini, haraya «vasil olacağını» həm özü bilməli, həm də xalqa əvvəlcədən anlatmalıdır. «Yoxsa

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, üç cildə, 3-cü cild, Bakı 1967.

* Nafe – faydalı.

** Bəng – tiryək.

² «Həyat», 1905. 1 iyun.

* Arizəli – burada əngəlli. çətin.

yolu təyin etmədən» camaatın önünə keçib onu «gah irəli, gah geri, gah sağa, gah sola çəkərək aldatmaq» yaxşı deyil.

Sonra «Həyat» öz məsləkini izah edərək yazır: «Məsləkimiz qəzetimizin adından da istidlal oluna biləcəyi vəchlə** həyatı mənəvi-həqiqəsinə xidmətdir. Həyat isə (...) daimi bir hərəkətdən, bir fəaliyyətdən, cismani və ruhani bir nəşvü-nümadan, bizi bir dövrü-kəmalə yaxınlaşdıran mütəmadi bir nəşvü-nümadan ibarətdir. Bir fərd üçün boylə olduğu kimi, bir cəmiyyət, bir millət, hətta bütün bəşəriyyət üçün boylədir».

Deməli, baş məqsəd – həyatın həqiqi mənasını təşkil edən mənəvi, fikri və maddi hərəkət və fəaliyyətə, cəmiyyəti kamillik dövrünə aparıcı cismani və ruhani inkişafa xidmət etməkdir.

Söz yox ki, «Həyat»ın izahatını üslubca sadələşdirdikdə aydın olur ki, məqsəd yaxşı, faydalı, fikirlər müasirdir. Bunu təsdiq etməklə bərabər deməliyik ki, kütləvi bir qəzetin öz fikirlərini nəinki xalq danışığı dilindən, habelə o vaxtın Azərbaycan ədəbi dilindən də uzaq bir üslubda yazması əsl mənada fəlakət idi.*** Gətirilən sitatdan sonrakı sözlər buna səciyyəvi subut ola bilər: «...Şübhə yoxdur ki, bir hikməti-xəfiyyəyi-ilahiyəyə məbni hidayəti-rəbbaniyyə ilə müəşrəf bilislam olaraq kürreyi-ərzin bir qismi-əziminə təvəttün edən millətimiz qəvizində bilcümlə ezafi-həyat ilə mütəəssif bir millətdir».

Mollanəsrəddinçilərin ədəbi dildəki bu antidemokratik təmayül əleyhinə olduqları barədə çox yazılmışdır. Burada onlardan ancaq birini – C.Məmmədquluzadənin xatiratından aşağıdakı hissəni yada salmaq zəruridir: «Yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq. (...) Birinci nömrəmizin baş məqaləsində yazmışıq ki, «Açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq eyibdir; çünki yazanın savadının azlığına dəlalət edir». (...) Biz görürdük ki, əlinə qələm alan azərbaycanlıların çoxu «ana» sözünü yazmaqdan utanır və onun yerinə «madər» yazır. (...) Ancaq biz «ana» yazdıq; səbəb də bu idi ki, (...) dünyada yazı yazmağın ən birinci qanununu pozmaqdan qorxurduq: biz qorxurduq ki, yazımızı türk camaatı çətin başa düşər».¹

«Həyat»ın baş məqaləsinin ardında ictimai varlığı ayna kimi əks etdirəcəyi, milli həyatın «nigəhbəni» (gözətçisi) olacağı, daxilə və xa-

** İstidlal oluna biləcəyi vəchlə – görünəcəyi kimi.

*** Bu səbəbdən kitabda baş məqalədən verilən misalların çoxunu üslubca sadələşdirmək lazım gəlmişdir.

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, üç cildə, III cild, s.680.

ricdə tərəqqi və təkamül əleyhinə ortaya çıxan hər cür mania və müşkülətin qabağını almağa çalışacağı, həyat mübarizəsində və insanlar arasındakı rəqabətdə doğma milləti «qələmlə müdafiə» edəcəyi vəd olunurdu. Bunlar hər iki redaktor üçün, demək olar, eyni dərəcədə səciyyəvi olan qənaətlər idi. Baş məqalənin sonrakı hissəsi isə başqa məzmununda, başqa istiqamətdə idi: o artıq ideya birliyini deyil, əksinə, Ə.Hüseynzadə ilə Ə.Ağaoğlu arasındakı prinsipial fikir ayrılığını əks etdirirdi. Burada əsas məsələlərdən biri türklərin, islam əhlinin axır vaxtlar dünyanın başqa mədəni xalqlarından geri qalmalarının səbəblərini izah edib göstərmək və bundan xilas yolu axtarmaq barədə «Həyat»ın vədidir. Özü də açıq elan olunurdu ki, biz «bu məsələ barəsində» (...) bitərəfanə və biqərəzanə, bilaxof sözü aşkar söyləməyi özümüzə borc biləcəyiz». Açıq: qəzet öhdəsinə çox çətin, mürəkkəb bir iş götürürdü. Baş məqalə müəllifinin siyasi, iqtisadi, mədəni və dil məsələlərində yeridiləcək xəttə dair mülahizələri buna ən yaxşı sübutdur: «Biz (...) türk, müsəlman və rus rəiyyəti bulduğumuz üçün türklər və islam dairəsində və rus dövlətinin şərait-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istəriz!».

Rusiyanın siyasi və iqtisadi şəraitində, amma həm bir türk, həm islam ümməti (müsəlman), həm də Rusiya rəiyyəti kimi tərəqqi etməyin konkret yolları barədə mülahizələrini şərh edərkən Ə.Hüseynzadə ilk növbədə ona diqqəti cəlb edirdi ki, «türklərin firəngləşməsinə qətiyyətlə tərəqqi əlaməti saymaq olmaz. Türk ancaq islam dini əsasında tərəqqi etdikdə məsud ola bilər. Biz rus təbəəsi olduğumuza görə eyni zamanda «bütün rus vətəndaşlarımıza məsuliyyət və rifahiyyət diləriz». Deməli, islamın, türklərin və «rus camaatının» xeyirxahı olmaq lazımdır. Bununla bərabər, bütün millətlər kimi, biz də doğma dilimizi, tariximizi, adət və ənənələrimizi, dünənimizi, bugünümüzü, hətta sabahkı halımızı» dərinləndirən öyrənməliyik. «...lazımdır ki, millətin öz ana dili məlumat və maarif təhsilinə alət olsun». Vacib şərtlərdən biri elmlərin və ədəbiyyatın ana dilində tərəqqi etməsidir.

Qəribə budur ki, irəli sürdüyü bu haqlı tələbə «Həyat» özü ardıcıl əməl edə bilməyib, çox vaxt yuxarıda misal gətirilən ağır dildə yazmışdır.

Proqram məqaləsində ticarət, əkinçilik, sənaye, habelə əxlaq və tərbiyə məsələlərinə də mühüm yer verilir, xüsusilə əxlaq problemlərinin islam ideologiyası baxımından şərh olunacağı qeyd edilir. Çünki müəl-

lifin fikrinə, «tərəqqi edib, behəqq «zihəyat»* bir millət olmaq istər isək, bizə hər şeydən əqdəm islan bulunmaq, islam qalmaq» lazımdır. «Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur» hökmündə bu konsepsiya tam qətiyyətlə elan edilmişdi.

Beləliklə, baş məqalədəki müddəalardan yaranan ümumi mənzərə təzadlı idi. O müddəaların bir qismi o zaman Ə.Hüseynzadə ilə onun redaktor yoldaşı Ə.Ağaoğlu arasında bir neçə mühüm məsələdə ciddi ayrılıq olduğuna dəlalət edir. Məsələn, baş məqalədə deyilirdi ki, «mötədil tərəqqipərvərəndən bulunacağımız cəhətlə **sağımızda və solumuzda duran iki böyük firqə ilə mübarizəyə məcbur olacağıq**. Sağımızda duranlar firqeyi-mühafizəkarandır ki, hər növ taz əvə cədid şeylərdən və işlərdən həzər edib insanları ələddəvam bir nöqtədə saxlamaq xəyalındadırlar. Bunlar daim xalqın irəliləməsinə sədd çəkirlər. Solumuzda duranlar isə rəqiblərimizə kor-koranə təqlid edərək birdən-birə sıçramaq, özlərini qorxulu girdablara, uçurumlara atmaq istəyirlər! Hər iki tərəfdən əlhəzər! Birincilər dini-mübini-islamın ruhuna vaqif olmayaraq öz zövq və həvəslərinə müvafiq bir halətdə qalmasını xahiş edirlər. İkincilər isə zənn edirlər ki, islamda mədəniyyətə, tərəqqi və təkamülə xidmət edəcək bir şey yoxdur. Avropa cəhətindən əsən bütün yellər, hətta zəhərli yellər belə şəfəbəxşdir. Bunlar (...) maddiyyunluğun**, dəhriyyunluğun***, iştirakiyyunluğun**** mahiyyətlərinə özləri belə agah olmadan bu təriqəti-fəlsəfiyyələri nəşrə çalışıyorlar!».

Qəzetin cari dövrdəki başlıca ideya, siyasi və fəlsəfi cərəyan və təlimlərə münasibətini müəyyənləşdirən bu mülahizələrin hamısında hər iki redaktorun eyni mövqedə dayandığını güman etmək doğru olmazdı. Çünki, aralarındakı bir sıra ümumi cəhətlərə və köklü məsələlərin bir qisminə münasibətdə həmrəyliyə baxmayaraq, siyasi və dini platforma baxımından Ə.Hüseynzadə ilə Ə.Ağaoğlu arasında yekdillik yox idi. Buna, xüsusilə, Ağaoğlunun nə 1905-1906-cı illərdəki inqilabi hərəkata rəğbəti, sosial-demokratiyaya müvəqqəti meyli, nə materialist və sosialist təlimlər haqqında ayrı-ayrı müsbət mülahizələri, nə də hər ikisinin Azərbaycan mədəniyyəti və onun Qərbi, Şərqi və rus mədəniyyəti ilə əlaqələrinə dair fərqli, hətta bəzən büsbütün fərqli mühakimələr yeritməsi

* Behəqq zihəyat – həqiqətən canlı diri.

** Maddiyyunluq – materializm.

*** Dəhriyyunluq – burada: ateizm.

**** İştirakiyyunluq – sosializm

imkan vermirdi. Nəhayət, hələ 1905-ci ilin ortalarında «hər iki tərəfdən (inqilabçı sollar və liberal sağlar nəzərdə tutulur.- Ə.M.) əlhəzər! - deyən liberal Hüseynzadədən fərqli olaraq Ağaoğlunda bu qənaət ancaq 1907-ci ildə əmələ gəlməyə başlamışdır ki, bu barədə artıq yuxarıda danışılmışdı.

Beləliklə, yenidən başlanmış inqilablar dövründə, 1905-ci ildə Azərbaycanın yeganə anadilli qəzetinin redaksiyasında, milli jurnalistikanın bu iki fəal xadimi arasındakı ideya münasibətləri çox mürəkkəb idi. «Həyat»da Ə.Hüseynzadənin liberal, mütədil hərəkət xəttindən əsaslı surətdə fərqlənən, N.Nərimanov, S.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov təmsil etdikləri ikinci, «sol» meylin olması və Ə.Ağaoğlunun da onlarla xeyli yaxınlıq etməsi də ideoloji – əməli təfriqə deməkdir. Bu vəziyyət uzun zaman davam edə bilməzdi və davam etmədi.

1905-ci ilin axırlarında «Həyat redaksiyası daxilində əsaslı dəyişiklik baş verdi: Ə.Ağaoğlu şərik-redaktor vəzifəsindən istefa verib: nəşrinə icazə aldığı yeni «İrşad» qəzetinin redaktoru sifətilə müstəqil fəaliyyətə başladı. «Həyat»da bu münasibətlə çap etdiriyi kiçik məlumatda deyilirdi:

MƏKTUB

Sevgili qardaşım Əli bəy! Təvəqqe edirəm ki, qəzetənizdə məlum edəsiniz ki, mən bundan sonra «Həyat» müdirliyindən xaric olub «Həyat» ilə heç bir əlaqəm yoxdur.

Əhməd bəy Ağayev

16 noyabr, 1905¹.

* * *

XX əsrdə ana dilimizdə üçüncü gündəlik ictimai, siyasi, ədəbi mətbuat orqanı olan «İrşad» bir sıra xüsusiyyətləri ilə özündən əvvəlki qəzetlərdən fərqlənirdi. Bu məsələyə keçməzdən əvvəl xatırlayaq ki, «İrşad» redaktoru Ə.Ağaoğlu da, həmvətənləri və qələm yoldaşları olan M.Şahaxtinski və Ə.Hüseynzadə kimi, müstəqil qəzet çıxarana qədər Qərb və Rusiya jurnalistikasında səmərəli, qızgın fəaliyyət göstərmişdi. Onun «İrşad»da işlədiyi illər Rusiya tarixinin yeni, inqilabi istiqamətdə inkişaf etməyə başladığı illər olsa da, milli mətbuat maddi cəhətdən əvvəlki qəzetlərdən bir o qədər də yaxşı vəziyyətdə deyildi.

1905-ci il dekabrın 17-dən nəşrə başlayıb cəmi 436 nömrəsi çıxan «İrşad»ın redaktoru və imtiyaz sahibi Əhməd bəy Ağaoğlu, ilk iki ildə nəşri İsa bəy Aşurbəyov idi. Ayrı-ayrı vaxtlarda Ə.Ağaoğlu abunə təşkilatı ilə əlaqədar Azərbaycan şəhər və kəndlərinə getdiyinə və xəstələndiyinə görə bir neçə nömrə Ü.Hacıbəyov (1906-cı ildə), H.Vəzirov (1907-ci ildə) və M.Rəsulzadənin (1908-ci ildə) müvəqqəti redaktorluğu ilə buraxılmışdır.

Ağaoğlunun qəzeti ictimai fikir və mətbuat aləmində çox fəal, müxtəlif əks-səda oyatmışdı. Ünvanına çoxlu təbriklər, təşəkkürlər, arzular yağan «İrşad» bir müddət Rusiya müsəlmanları arasında nüfuzlu mətbuat orqanlarından sayılır, müəllif və müxbirlərinin sayını artırır. Bunun bir səbəbi dövrə xas olan sosial intibah idisə, digər səbəbi redaktorun «İrşad» səhifələrini ideyalar mübarizəsinin aynası etməsində və özünün də bir müddət qorxu bilmədən, müstəsna cəsarət və fədakarlıqla xalqın ürəyindən xəbər verən məqalələrlə çıxış etməsi idi. Redaksiya ətrafına Azərbaycanın inqilabçı, tərəqqipərvər qələm əhlini – N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, S.Əfəndiyev, Ö.Faiq, M.Hadi, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli və başqalarını toplaması hər kəsdən əvvəl Ağaoğlunun xidməti idi. Mübaligəsiz demək olar ki, bu müəlliflərin 1905-ci il inqilabi ideyalarını mənimsəyib təbliğ etmələrində sosial-demokrat partiyası və yerli bolşevik mətbuatından sonra ən müsbət, faydalı işi «İrşad» görmüşdü.

Qəzetin nəşri tarixində ideyaca bir-birindən seçilən iki əsas mərhələ¹ olmuşdur. I Mərhələ: 1905-ci il dekabrın 17-dən 1907-ci il iyunun 20-dək (bu gündən həmin il noyabrın 17-dək qəzet bağlanmışdır); II mərhələ: 1907-ci il noyabrın 17-dən 1908-ci il iyunun 25-dək.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, nəşrinin ilk ilində «İrşad» «Hümmət» təşkilatından olan bolşeviklərin «təsiri altında» olmuş² və onlar qəzetin istiqamətini müəyyən vaxtda «sola döndərmişlər». Hər iki fikir əsasən doğru olsa da, «İrşad» redaktoruna aid çox mühüm bir fakt nəzərə alınmadığına görə natamamdır. O fakt Ağaoğlunun bir müddət, daha doğrusu məhz 1907-ci ilədək Bakı sosial-demokrat firqəsinin üzvü olduğuna dair yuxarıda qeyd etdiyimiz həqiqəti nəzərə almamaqdır. Çünki, göstərilən

¹ «Həyat». 17 noyabr 1905. №102.

¹ H.Şahgəldiyev. Mübariz səhifələr. Bakı. 1964. s.

² V.Samedov. Rasprostranenie marksizma-leninizma v Azerbaydjane. t.2.. Bakı. 1966. s.589.

fasilədən sonrakı «İrşad» daha həmin qəzet deyildi; ədəbi qüvvələri də, ideya məzmunu da dəyişmişdi¹.

«İrşad» qəzetinə təqribən iyirmi il bundan əvvəl verdiyimiz qiymət mənaca dürüstləşdirici bir redaktədən sonra bu gün də təkrar edilə bilər: «Həyat» qəzetində gördüyümüz ikitirəlik «İrşad»da daha qabarıq şəkildə idi. «İrşad»ın da müəlliflər heyətində iki bir-birinə zidd sosial qütbün nümayəndələri vardı: inqilabçı və demokrat ziyalılar – N.Nərimanov, S.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, M.Rəsulzadə və liberal, burjuva-millətçi ziyalılar – Ə.Ağaoğlu, H.Vəzirov, M.Tahirzadə və b.»² Dürüstləşdirməyə möhtac olan bu qiymətin son hissəsidir. «İrşad» və redaktorunun əsl simasını aydınlaşdırmaq üçün faktlara və onların təhlilinə zamanın yeni elmi-ideoloji tələbləri baxımından yanaşılmalıdır. İlk növbədə onu xatırladaq ki, bir az əvvəl adı çəkilən mətbuat tarixçiləri də «İrşad»ın müsbət cəhətlərinə üstünlük vermişlər. Bu rəyi təsdiq edən, dəlil çox gətirmək olardı. Həmin fikrin sübutu üçün, məsələn, belə sübutlar var ki, cəmiyyətdə baş verən hadisələr, sinfi qüvvələr tənəsübünün dəyişməsi, nəhayət, çar hakim dairələri və erməni daşnak fırqəsi ilə sıx əlaqədar olan Qafqaz mətbuat senzorlarının, belə demək mümkünsə, «antiirşad» fəaliyyəti redaksiyasının işini çox çətinləşdirirdi. 1906-cı il üçün abunəçi toplandığı zaman yeni bir çətinlik də ortaya çıxdı.

Senzor M.Ş.Mirzəyevin yazdığı kimi, 1906-cı ilin ortalarında Qafqaz Sensura Komitəsinin öz işində çox möhkəm olan köhnə üzvlərinin zirehli fəaliyyətində sarsıntılar başlanır. Bu sarsıntılar sürətlə genişlənir və təzyiqa düşər olmuş türk mətbuatı özünün kəsilmiş və az qala büsbütün gücdən düşmüş qanadlarını işə salmağa başlayırdı.³ Amma bu yüngülləşmə çox uzun sürmədi. «İrşad»dan sonra Azərbaycan dilində mətbuat sahəsində «Molla Nəsrəddin» kimi ilk nömrələrindən böyük nüfuz qazanan orijinal satirik jurnalın, bolşevik qəzetləri «Dəvət», «Təkamül»ün, habelə təlim-tərbiyə və pedaqoji təmayüllü «Dəbistan» və «Məktəb» jurnallarının meydana çıxması təkcə senzuranın yox, ümumiyyətlə mürtəce-millətçi dairələrin təşvişinə səbəb oldu. Peterburq senzura komitəsinə bir-birinin ardınca gedən şeytançılıq məktublarına⁴, Qafqazın və Mərkəzi Rusiyanın müxtəlif qəzetlərindəki hücumlara gecikmədən

tutarlı cavab verən Ağaoğlu abunə məsələsində (və deməli, qəzetin nəşri üçün zəruri vəsait əldə etməkdə də) çətinliklərə rast gələndə «İrşad»ın halı daha da ağırlaşdı.

Bu vəziyyət Ağaoğlu ilə bərabər Azərbaycanın bir çox demokratik xadimlərini düşündürüb narahat edirdi. O xadimlərin sırasında C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ö.Faiq, Ü.Hacıbəyov, C.Qənizadə və başqaları vardı. «İrşad»ı yaşatmaq üçün fəryad edən çox, amma əməli, daha doğrusu maddi kömək əli uzadan isə, demək olar yox idi. Ü.Hacıbəyov bu münasibətlə bir firəng tanışının dilindən yazmışdı: «Altı milyon tayfanın içində (ümumiyyətlə o zaman Qafqazda yaşayan müsəlman əhalisi nəzərdə tutulur- Ə.M.) bir dənə qəzet ola və o qəzetin də min səkkiz yüz müştərisi ola, o tayfadan heç bir şey gözləmək olmaz».¹

Söz yox ki, qəzetin dərdini ən çox çəkən onun redaktoru idi. O, həmin ilin dekabrında dərin həyəcanla yazırdı: «İrşad» fot olur. Bu sözləri demək, yazmaq, çap edib aləmin, yar və əğyarın ənzarına atmaq, nə dərəcədə ağır olduğunu hər birərbəbi-qeyrət və namus, hər bir millət və vətəndüst asanlıqla başa düşə bilər. Lakin nə etməli? Deməkdən savayı əlacım yoxdur. «Həyat» getdi. O, fot oldu... «İrşad» da əlan əlayaq çalır. O, mənim ikinci və axırncı vələdimdir. Onu da bu halətdə görəndə hər gün, hər saat, hər dəqiqə həyatından naümidlik artıb fot olmasına şəkk qalmayanda qışqırmayım nə edim? İş bundadır ki, qırx il bundan əqdəm nəşr olunan «Əkinçi» qəzetinin eyni surətdə fot olub getməsi və o vaxtdan nəşr olunan «Kəşkül», «Şərqi-Rus», «Həyat» və «İrşad»ın yenə də haman minval ilə, haman dərdlərə düşər olub fot olmaları hər sahibi – qeyrət və namus adamı böyük –böyük qəm dəryalarına batırsa rəvadır.

(...) «İrşad»ın bəqasından və davamından ötrü mənə beş min oxucu lazımdır. İndi, ey, milləti-nəcibə! Axırncı dəfə xitab edirəm: Hümmət edib «İrşad»ın fot olmasını rəva görməyin!...»²

1907-ci ilin ilk iki ayı birtəhər yola verildi. «Birtəhər» ona görə ki, sırf redaksiya işi, gərgin publisist fəaliyyəti, cürbəcür qara qüvvələrlə, hakim dairələrlə üzləşib qəzetini hücumlardan müdafiə etməsi və xuliqanlardan söyüşlə dolu hədələyici məktublar alması və nəhayət,

¹ Ətraflı bax: Mirabbas Aslanov. Üzeyir Hacıbəyov – jurnalist. Bakı. Azərənəşr. 1985, s.24-41.

² Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı. Yazıçı. 1980 s. 306.

³ M.Ş.Mirzəyev. Vospominaniya iz istorii tyurkskoy peçati na Kavkaze. Maşın çapı, s.6.

⁴ Ətraflı bax: orada, s.44.

¹ Bir firəng ilə söhbətim. «İrşad». 1906. 27 oktyabr. №252.

² Ənzar –nəzərlər.

³ Vələd-övlad, bala

⁴ «İrşad». 1906. 26 noyabr. №272

maddi vəziyyətinin ağırlaşması «İrşad» redaktorunu sözün əsl mənasında uçurum qarşısında qoydu. O, nə yadda abunə toplamaq üçün səyahətinin, nə də qəzetinə rəğbət bəsləyən vətənpərvər ziyalıların etdikləri yardımın vəziyyəti düzəltmədiyini görüb dübarə mətbuatda xalqa açıq müraciət elədi. O, böyük bir pərişanlıqla bildirirdi ki, təzə ildə bizim abunəmiz əsla artmadı. «Hər yerdə çoxlu vədələr oldu və lakin, - necə ki, adətimizdir, - vədə oyləcə vədə qaldı və qövldən felə gəlmədi. İki yüz abunə vədə verənlər yüzün də götürmədilər. Yüz abunə vədə verənlər əllisin də götürmədilər».

Çoxları güman edirdi ki, daha «İrşad»ın işi bitmək üzrədir. Belə ağalar səhv edirlər. «Abunələrin yazıya, mətləbə əsla dəxli yoxdur. İstər yüz min abunə olsun, istər heç olmasın. Biz öz məsləkimizdə bərqərar olub (...) mənfəətverici mətləblərdən əl götürməyəcəyik. Söysünlər, döysünlər, öldürsünlər, - təfavütü yoxdur. (...). Bizə əsər edən, bizi məyus edən fəqət bircə şey olacaq ki, millətimiz xabi-qəflətə uyub, bu qədr vurulan naquslara etina eləməyə»¹.

Vəziyyəti, azacıq da olsa, yüngülləşdirmək məqsədilə redaktor qəzeti ancaq həftədə üç dəfə buraxmağı qət elədi. Lakin bu yarımçıq tədbir də «İrşad»ı xilas edə bilmədi.

Çox əlamətdardır ki, belə bir vaxtda qəzetin dadına çatan «Molla Nəsrəddin» oldu.

Jurnalda bu münasibətlə çap olunmuş «İdarədən» başlıqlı girişdə deyilirdi ki, həcmi kiçikliyindən bizə göndərilən bir çox yazıları çap etməyə imkanımız olmadığı halda aşağıdakı müraciətnaməyə yer verməyimiz oxucuları təəccübləndirə bilər. Ona görə də bildiririk: «İrşad»ın dirilməyinin əhəmiyyəti o dərəcədədir ki, bu yolda həqiqi məcmuəmizin nəinki bir nömrəsini, bəlkə çox nömrələrini fəda etməyi rəva görürük».² Girişdən sonra Azərbaycan ziyalıları və varlılarının böyük bir dəstəsinin – həkim K.Mehmandarov, mühəndis M.Hacinski, «Kaspi» və «Füyuzat» redaktoru Ə.Hüseynzadə, müəllim və yazıçı S.Qənizadə, mühəndis və memar Z.Əhmədbəyov, həkim Q.Qarabəyov və başqalarının imzası ilə «Müsəlman ürəfa və danışməndlərinə* xitabnamə» nəşr edilmişdi.

Tam üç səhifəlik (!) müraciətdə «İrşad»ın müsəlmanların tərəqqisi üçün əhəmiyyətindən danışılır, onun nəşrindəki müvəqqəti fasilənin səbəbləri izah olunurdu (həmin nömrədə müraciətdən başqa təkə bir əsərin – Sabirin «Öz qövümümüzün başına əngəlkəlfiz biz» nəqarətli «Fəxriyyəsi»nin nəşr edilməsi də çox ibrətamiz, mənalıdır). «İrşad» bizə sübut edirdi ki, «gözü korlar, qulaqları karlar, qəlbləri daşlar» islamı və Quranı dünya malına satırlar. Halbuki, əsl islam və əsl Quran tərəqqi və təaliyə mane olmayıb, bərəkəs özləri məzkur ülum və fünunu əxz etməyi müsəlmanlara fərizə** etmişlər!». Millətin səadətini arzulayan «İrşad»ın və irəlində gedən varlı xadimlərin sayəsində biz yuxudan ayılıb ehtiyac və dərdlərimizi başa düşdük. Millət «öz gələcəyinin fikrinə qalmağa» başladı. Belə bir şəraitdə «İrşad»ın nüfuzu günbəgün, saatbasaat artırdı. Onun təsiri Qafqaz dairəsindən çıxıb qonşumuz islam vilayətlərinə də sirayət etmişdi və hər yerdə ümumislam millətinə qərribə bir feyz, qərribə bir bərəkət verməkdə idi».

Təbiidir ki, müsəlmanların düşmənləri, «öz səadət və xoşbəxtliklərini, öz şən və ehtiramlarını, öz mal və canlarını, öz sətvət*** və hökmdarlıqlarını millətimizin cəhl və cəhaləti», «zillət və xarlığı» üzərində qurmuş şəxslər «İrşad»ın da düşmənidirlər. Osmanlı millətini talayıb çatan hakimlər «İrşad»ı qadağan etmişlər. İran hakimlərinin xahişi ilə «İrşad» redaktorunun dilindən kağız aldılar ki, İran haqqında heç nə yazmasın. «Öz evimizdə, yəni Qafqaz dairəsində «İrşad»ın və müdirinin barəsində danoslar yağış kimi yağıb, çapxanasını, evini axtarıb, hətta müdirini Qafqaz dairəsindən xarici-bələd etmək* fikrinə düşdülər. Lakin «İrşad» dayanmadı və heç bir şeyi nəzərə almayıb öz məsləkində davam etdi».

Müraciətdə sonra oxuyuruq: «Məgər yaddan çıxıb o halətlər ki, camaat «İrşad»ın nömrələrin həsrət və intizar ilə gözləyirdi?! (...). Bu qış Qafqazda etdiyi səyahət əsnasında «İrşad»ın müdirinə olan ehtiram heç bir camaat işinə məşğul olan müsəlmana şimdiyədək olubdurmu?! Biz (...) güman edirdik ki, «İrşad» yavaş-yavaş böyüyüb də axırda müsəlmanlar üçün haman tövr olacaq, necə ki, gündə altı milyon nüsxə çap

¹ Məqsudumuz nə idi? «İrşad». 1907. 7 mart. №40.

² «Molla Nəsrəddin». 1907. 26 avqust. №32.

* Ürəfa və danışməndlər – arif adamlar və alimlər, ziyalılar.

** Fərizə –şəriətdə yerinə yetirilməsi vacib olan iş.

*** Sətvət –qüdrət, iqtidar.

* Xarici - bələd etmək - səhərdən çıxmaq, sürgün etmək.

olunan «Tayms» qəzetəsi ingilislər üçündür. Lakin vəəsəfa** , haman «İrşad» bu gün yoxdur!».

Ə.Ağaoğluna, onun «camaat sevgilisi» olan «İrşad» yolunda fəda-kar fəaliyyətinə və bütün bunların nəticəsində ağır xəstələnməsinə, nəhə-yət, qəzetin pulsuzluqdan bağlanmasına dair sətirlər müraciətin ən təsirli yerləridir: Biz əvvəllər elə bildik ki, qəzetin bağlanmağına səbəb Ağə-yevdir, «yəqin ki, bu cənab işini apara bilməyib». Lakin onun Qafqaz qəzetlərində çap etdirdiyi bəyanatdan məlum oldu ki, ağır, üzücü işdən xəstələnməmiş jurnalistin artıq nəinki «İrşad»ın nəşrini davam etdirməyə, heç müalicə olunmağa da pulu yoxdur.

«Biz bu bəyanatı oxuduq, oxuyub da həm utandıq, həm də xəcələt çəkdik! Həm özümüzün yerinə, həm də millətimizin yerinə (...). On dörd ildən bəri cənab Ağəyev kimə qulluq edir, bizə deyilmi?! Hankı bədəni, hankı əsəbləri, hankı qanı müalicə etdirir?! Haman o bədəni, o əsəbləri, o qanı ki, bizim yolumuzda fəda edib! Bircə bu üç ildən bəri (...) milləti-mizin bəlayi-nagəhana düçar olduğu günlər (erməni-müsəlman hadisələri nəzərdə tutulur – Ə.M.) Tiflisə, Peterburqa, cürbəcür məclislərə, millət işlərinə haman Ağəyevi göndərmirdikmi?! (...) Tərəfi-müqabil yazdıqları mətləblərə paytaxt və Qafqaz qəzetlərində cavabları genə haman Ağə-yevdən gözləməyirdikmi?! Bəli, o vaxtlar onun yazdıqlarını, onun nitqləri-ni oxuyub xoşumuz gəlirdi, «afərin!» deyirdik, ürəyimiz arxayın olurdu! Pəs indi? Yox, yox! *Ağəyev öz borcunu, öz vəzifəsini millətə nishət axı-rudək və hətta gücündən artıq əncama gətirib!* Onun bəyannaməsi (Ə.Ağəyevin «İrşad»ın bağlanması səbəblərini izah edən məqaləsi nə-zərdə tutulur. – Ə.M.) ürək qanı ilə yazılmış bir nalədir! Təngə gəlmiş və yorulmuş bur ruhun əfğanıdır!! Ağəyev əlindən gələni edib. Hər qapını döyüb, hər kəsdən kömək istəyib! Axirüləmr heç yerdən, heç kəsdən bir mədəd görməyib, naümid olub işdən geri durmuş! **Haman bu bəyanna-mə bizim və millətimizin vicdan və insafının üzərində dünyalar dur-duqca daimi bir damğa olmayacaqmı?!».**

«İrşad»a və redaktoruna rəğbət, onların düşdüyü vəziyyətə dərin təəssüf ifadə edən bu sözlərin ardınca dünya mətbuatının həmin məsələ-lər xüsusunda məqalələrindən danışılır və müraciətə belə yekun vurulur: «...cümlə mətləb, cümlə məsələ bundadır ki, bu qəzetəyi iki-üç il hü-mət edib saxlayaq!! Və bundan ötrü ən diqqətli hesaba görə ancaq ildə on

beş min manat lazımdır. Bu məbləğ ilə həm «İrşad»ı və həm də onun həmməsləki olan və xaricilər müqabilində müsəlmanları mühafizət et-mək üçün bina olunmuş, rus dilində çap olunan «Progress» qəzetini apar-maq olar. Bəs bu məbləği hüsula gətirmək üçün biz zeyldə* dəst-xətt yazan firqeyi-ürəfa və danışməndlər bu fikrə düşdük ki, bir «Nəşri-mətbuat» şirkəti qayırib məzkur qəzetləri ehya edək. (...) *Əgər bizdə bir az namus və insaf var isə, əgər biz doğrudan millətimizin qeydına qalı-rıqsa, əgər bizim üçün islam və tərəqqisi və təalisi əziz isə, biz gərək hümmət edib qoymayaq ki, bu bina dağılsın və bu nəhv ilə** bu ləkəni millətimizdən götürək!«.*

Müraciətin qiyməti bir də onda idi ki, tənqidi, ibrətamiz olmaqla bərabər iftixar və qeyrət hissi oyadan müddəalar irəli sürürdü: «Bizə yə-qindir ki, hələ müsəlmanların arasında çoxlarının qəlblərində millətpə-rəstlik, həmiyyət, xeyir işə meyl mövcuddur; lakin gərək bu qəlbləri çün-büşə, hərəkətə gətirən ola; bu vəzifə də, bu iş də bizim oxumuşlarımızın, ürəfa və danışməndlərimizin borcudur; gərək bunlar hər yerdə birləş-sinlər, hər yerdə öz zəhmət və qeyrətlərini görkəzsinslər.(...) Pəs işə şüru edək sürətlə! Tərəqqi və səadət yolunu görkəzən tənha bir qəzetəmizin bağlanmaq ləkəsini öz əlimizdən siləlim! (...) *Subut edəlüm ki, biz milləti-islamda da həmiyyət, qeyrət və iş görmək qabiliyyəti var».*

Məzmununa, üslubuna, bir çox frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə Ömər Faiq Nemanzadənin qələminə aid etdiyimiz bu müraciətnamə, söz yox ki, oxuculara müəyyən müsbət təsir bağışlamışdı. Bunu «İrşad» və «Progress»in bu müraciətdən sonra hələ bir neçə ay da nəşr olunduğun-dan bilmək olur. Lakin, təəssüf ki, bu bərpa ölümqabağı aqoniya idi.

Qəzet ianələr hesabına 1907-ci ilin axırınadək əvvəlki formatda nəşr olundu. Yeni ildə isə vəsaitə qənaət məqsədilə onu kiçik formatda buraxmaq lazım gəldi.

«İrşad» maddi əngəlləri təzəcə rəf edirdi ki, üstəlik bilavasitə siyasi irtica ilə üzləşdi. Bu işdə ilk düşmən addımı Yelizavetpol qəza rəisi S.Səfərəlibəyov atdı. Qafqaz Mətbuat Komitəsinə 7 mart 1908-ci il ta-rixli məktubunda o, «İrşad» və Ə.Ağəoğlunun, habelə məşhur yazıçı N.Vəzirov, ictimai xadim, həkim K.Mehmandarov və başqa ziyalıların «Difai» firqəsinin fəal üzvləri kimi «hökumət və mülkədarlar (?)» əleyhi-

* Zeyldə – aşağıda

** Bu nəhv ilə – bu yolla, bu cür

** Vəəsəfa – təəssüf olsun ki ...

nə» iş apardıqları barədə xəbərçilik etdi. Çox keçmədən, həmin ilin yayında «İrşad»da Ü.Hacıbəyovun inqilabi məzmunlu «Nağıl» felyetonu nəşr olundu. Hakim dairələrin bir az əvvəlki narazılığını daha da şiddətləndirən bu felyeton barədə Bakı quberniya jandarm idarəsinin rəisi general-mayor Kazintsev Peterburqa polis departamentinə «məxfi» məktub yazıb felyetonun rusca tərcüməsini də ona əlavə etdi. Əlinə yeni bəhanə düşən Departament və Mərkəzi senzura idarəsi qəzetin nəşrini Bakı və onun ətrafındakı fəvqəladə vəziyyət qurtarana qədər dayandırmaq barədə qərar çıxardılar.¹ «İrşad» bu dayanmağı həmişəlik oldu.

Azərbaycanın qabaqcıl adamları xalqa «böyük xidmətlər» (Ü.Hacıbəyov) göstərmiş olan «İrşad»ın susmasını dərin təəssüf və kədərlə qarşıladılar. Vaxtilə «İrşad» və «ədibi-mücahidimiz» adlandırdığı Ağaoğluna dərin rəğbətini bildirən, Şamaxıda ona abunə yazılışına yaxından kömək edən M.Ə.Sabir bütün bu səylərin boş çıxdığını, «Dəbistan», «Rəhbər», «Təkamül» və s. orqanlarla birlikdə «İrşad»ın bağlandığını gördükdə «qapandı» rədifli şerində qəmli-qəmli yazmışdı:

Rəhbər yorulub, yuxladı «İrşad»ü «Təkamül»,

Aslanlara ox dəydi, neyistan da qapandı.

Ətfali-vətən* qoy bağırıb ölsün acından,

Yandı analar sinəsi, püstan* da qapandı,

Qoy köhnələrin daş ürəyi gül tək açılsın,

Darüzzəfəri – tazəpərəstan** da qapandı².

«İrşad»dan sonra Ağaoğlu jurnalistlik fəaliyyətini «Tərəqqi» qəzetində və əvvəlki kimi rus mətbuat orqanlarında davam etdirirdi.

MOLLA NƏSRƏDDİNÇİLƏRLƏ ÇİYİN-ÇİYİNƏ

«Molla Nəsrəddin» və «İrşad», «C.Məmmədquluzadə və Ə.Ağaoğlu» mövzuları XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin bir sıra mühüm problemlərinin öyrənilməsi baxımından zəruri mövzular olub xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu məsələlərin layiqli elmi şərh üçün zəngin məxəzlər vardır: publisist və bədii əsərlər, arxiv sənədləri, məktublar, elmi ədəbiyyat və s. Kitabın* mövzusu və həcmi bu iki məşhur jurnalist arasındakı ideya münasibətlərinin ancaq əsas mahiyyətini, o da qısaca şərh etməyə imkan verir.

Belə bir iş də ona görə vacibdir ki, uzun zaman ictimai fikir və ədəbiyyat tarixinə dair əsərlərdə ideoloji siması təhrif edilən, çox vaxt bir-tərəfli işıqlandırılan Ağaoğlunun öz müasirləri ilə publisist planda fikir mübadiləsi və mübahisəsi də obyektiv elmi qiymətini almamışdır. Biz tədqiqatlarımızda onun, məsələn, molla-nəsrəddinçilərlə ideya münasibətlərindəki səsleşən, yaxud aşkar müştərək cəhətləri ört-basdır eləyib, diqqəti əsasən fərqləndirici motivlər üzərində mərkəzləşdirilmiş və vəziyyətə süni dramatik rəng verməyə çalışmışıq. Halbuki, əsl həqiqət başqa cürdür. Ağaoğlunun XX əsrin ilk onilliklərində fəaliyyətində müsbət, demokratik, mütərəqqi, hətta inqilabi motivlər heç də az deyil. Onu dövrün tərəqqipərvər ədəbi-jurnalist qüvvələri ilə birləşdirən, «Molla Nəsrəddin» və Məmmədquluzadəyə yaxınlaşdırən məhz bunlar idi.

Mətbuat tarixçisi H.Şahgəldiyev «İrşad»ın müsbət cəhətlərinə üstünlük verərək onu hətta «Hümmət» bolşevik təşkilatının ciddi təsiri altında olan və fəaliyyəti bir çox məsələlərdə onlar tərəfindən istiqamətləndirilən «demokratik məsləkli mütərəqqi»¹ qəzet, X.Rəfiyev isə qeyd-şərtsiz «mütərəqqi» orqan² hesab edir. Bu qiymət bir qədər mübaliğəli olsa da, bir həqiqət var ki, doğrudan da hümmətçi publisistlər inqilabın müvəqqəti cığırdaşı olan Ağaoğlunun qəzetindən onun baş istiqamətinə zidd ideyaların təbliği üçün bacarıqla istifadə etmiş və xüsusilə Azərbaycanca

¹ Gürcüstan SSR. f.480. s. I. inv.№2295. v.49.

* Ətfali-vətən – vətən balaları.

* Püstan – dök.

** Darüzzəfəri –tazəpərəstan – yenilik tərəfdarlarının zəfər qapısı.

² M.Ə.Sabir. Hophopnamə Üç cildə. I cild. Bakı. 1962. s.110.

* Mətnə "kitabça" yazılması bu очерkin 1990-cı ildə kiçik həcmdə buraxılması nəzərdə tutulmuş "Əhməd bəy Ağaoğlu – Ömür yolu" monoqrafiyası üçün nəzərdə tutulmasından sonra verir – Red.

¹ Azərbaycan KP Partiya Tarixi İnstitutunun əsərləri. XX buraxılış. Bakı. 1957. s.68.

² X.A.Rəfiyev. Leqal bolşevik qəzeti. «Təkamül». Bakı. 1962. s.10.

çıxan bolşevik orqanların dalbadal bağlandıqları 1906-1907-ci illərdə «İrşad» onların işinə çox yarımışdır. «Molla Nəsrəddin» jurnalının xüsusilə 1906-1908-ci il komplektlərində və Məmmədquluzadənin üçcildlik külliyyatının (Bakı, 1966-1967) ikinci və üçüncü cildlərində Ağaoğlunun özünə, onun redaktorluğu ilə çıxmış «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərinə aid söz və rəsm çoxdur.

Bunların bəziləri qısa xronikalar, bəziləri tənqidi cavablar, qeyd və iradlar, bəziləri isə, molla-nəsrəddinçilərdən biri demişkən yarızarafat, yarıciddi sataşmalar idi. Lakin bütün bu mətnlər və rəsmlər «Molla Nəsrəddin» oxucusunun gözləri önündə Azərbaycanın müxtəlif dünyagörüşlü iki böyük mütəfəkkir yazıçısının surətini canlandırır. Bununla bərabər, onların arasında qarşılıqlı hörmət-izzət olduğu da aşkar duyulur.

Jurnalın «İrşad» başlıqlı felyetonu Ağaoğlunun qəzetinin böhranlı vəziyyəti haqqında idi. Məmmədquluzadə Amerika, İsveçrə, Rusiya və s. ölkələrdə qəzetlərə böyük marağın fonunda müsəlman oxucularının mədəni səviyyəsindən, mətbuata münasibətindən dərdli-dərdli şikayət edir və «İrşad»a rəğbətini bildirirdi. Ədib «Sən də gəlib Firəngistanı gəzib gəlibsən, deyirsən ki, pəh, niyə Şvetsariya Zəngəzur mahalı böyüklüyündə ola-ola oranın qəzetlərinin iki milyon müştərisi olsun, «İrşad»ın beş milyon da olmasın? – deyərək zahirən Ağaoğlunun guya tənqid edirdi. Əslində isə belə deyildi. Felyetonun ardında deyilirdi: «Heyf olsun o elminə ki, Frəngistanın xarabasında təhsil eləyibsən! (...) Sən özün hamıdan gərək yaxşı biləsən ki, o tayfaların hamısı bəkar adamlardır. Yoxsa nə qəzetbazlıqdır, nə məktəbbazlıqdır, nə elmbazlıqdır?»

...Və bir də, ay qardaş, «İrşad», axır müsəlmanlardan nə istəyirsən? Bilmirəm sözün nədir?»

Felyetonun nəsr hissəsindəki rəğbət, müsbət – ərkyana ruh onun sonunda Məmmədquluzadənin özünün yazdığı on beytlik məzəli mənzumədə daha da möhkəmlənir.

Misal gətirilən parçadan göründüyü kimi, jurnal, şübhəsiz, Ağaoğlu haqqında da ancaq satirik üslubunda yazmalı idi və yazmışdır; lakin Molla əminin ustalığı idi ki, bu üslubun özündə də jurnalist həmkarına hörmətçil münasibətini gizlətməmişdir. Eyni ruh Məmmədquluzadənin 1908-ci il 24 fevral tarixli «Haradadırlar?» başlıqlı publisist məqaləsi üçün daha səciyyəvidir. Bu məqalənin qeyri-adi bir tarixçəsi var.

1905-1907-ci illər inqilabından sonra Rusiyayı yenidən siyasi irtica bürüdüüyü zaman Qafqazda da mürtəcə-millətçi mətbuat xeyli fəallaşmışdı. Belə mətbuat orqanlarından biri Xaçaturovun rus dilində çap etdirdiyi «Tiffliski listok» idi. Onun fəaliyyətində əsas xətlərdən biri Azərbaycan xalqına qarşı iftiralar yağdırmaq, onu rusların nəzərində də «xain və etibarsız» qələmə vermək idi.

1908-ci ildə Türkiyədə inqilabi hərəkatın qüvvətlənməsi Mərkəzi Rusiyanın «Novoye vremya» və s. qəzetləri kimi, «Tiffliski listok»un da Azərbaycan və onun qabaqcıl adamları, mütərəqqi mətbuatı əleyhinə hücumunu şiddətləndirmişdi. «Novoye vremya»nın demokratik dairələrdə «uduşka» (satqın, xain) ləqəbi ilə tanınan əməkdaşı M.O.Menşikov (1859-1919) bu fitnəkar kampaniyada ən çox canfəşanlıq edənlərdən idi. Qaragürüçü jurnalist və onun həmfikirləri belə bir şeyiə yayırdılar ki, azərbaycanlılar, ümumiyyətlə Türkiyə sərhəddinə yaxın olan Rusiya müsəlmanları guya Osmanlı qoşunlarının Qafqaza daxil olmasını gözləyirlər, onların arasında pantürkizm ideologiyası geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarına, bütün xalqa baha oturan belə fitnəkar yazılara cavab verənlər sırasında uzun zaman birinci yeri Ə.Ağaoğlu tutmuşdu və onun bu xidmətini, bütün qədirbilənlər kimi, C.Məmmədquluzadə də çox yüksək qiymətləndirirdi. «Haradadırlar?»¹ həmin qədrşünaslığın təzahürlərindən biri sayıla bilər: «Haradadırlar rusca yazanlarımız? Necə olublar qələm sahiblərimiz? Hara gizlənilər rus darülfünunlarını qurtarmış cavanlarımız? Niyə onlardan bir səs çıxmır?» Adətən, sözünü satirik üslubda deyən «Molla Nəsrəddin» jurnalının burada bu cür ciddi həyəcanlı bir dildə söhbətə başlaması, əlbəttə, qoyulan məsələnin mahiyyətindən irəli gəlmişdi. Məqalənin ardında bu həyəcanın səbəbi aydınlaşır: «İndiyə kimi çox vaxt ittifaq düşübdür ki, biz müsəlmanların barəsində cürbəcür böhtanlar rus qəzetlərində yazıblar ki, bizi qeyri millətlərin və dövlətin nəzərində töhmətləndirsinlər. Amma böhtanların iyirmisinə bizlərdən bir dənə də cavab yazılmayıb.

Bədxahlara mərdliklə cavab verən keçən vaxtlarda bircə Əhməd bəy Ağaoğlu olardı; amma «İrşad» çıxandan sonra müşarileyh rusca yazmağa da, məlum ki, dəxi fürsət tapa bilmir.

Niyə rusca oxumuş cavanlarımız hərdən bir qələm götürüb müsəlmanlar barəsində yalanlara cavab yazmırlar?»

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. üç cildə. II cild. Bakı, 1967. s.250.

Sübuta ehtiyac yoxdur ki, bu millətlər arasına düşmənçilik toxumu səpməyə çalışanlara qarşı mübarizədə Məmmədquluzadənin Ağaoğlunu öz məsləkdaşı saydığını göstərən bir misaldır. Belə misallardan hələ yenə gətirmək olardı. Fikir və əqidə ayrılığına gəlincə bunun təzahürləri jurnalda 1907-ci ilin yazından müşahidə olunmağa başlamışdır. Ağaoğlunu tənqid edən ilk felyetonlardan biri Məmmədquluzadənin yazdığı «Zarafat»dır. Bu, bəzi xeyriyyəçi işləri və musiqi sahəsində faydalı fəaliyyəti ilə bərabər camaat arasında məzhəb ayrılığı, sünni-şiə ixtilafı salan, yerli tüfeyli ağalarla əlbir olan, «bisavad və nadan mollalara şəhadətnamə verən», Şamaxı ruhani məclisinin pulu ilə özünə böyük imarət tikdirən qazi Hacı Məcid Əfəndidir. «İrşad»da Nəcəf Yəhya oğlunun belə bir adamı tərifləməsi və Ağaoğlunun üstəlik onun sözlərinə qüvvət verirkən daha da «irəli gedib» Hacı Məcid Əfəndini «məlazül-möminin və məlcəül-müslimin», yəni möminlərin xadimi və müsəlmanların ümidi» adlandırması Məmmədquluzadənin diqqətindən yayma bilməzdi və yayınmamışdı. Onu ən çox narazı salan Ağaoğlunun da Nəcəf Yəhya oğlu ilə səs-səsə verib Hacı Məcid Əfəndini guya aləmi-islama böyük-böyük xidmətlər etməsindən söhbət açması olmuşdu: «İndi yazıq şamaxılılar da elə bilirlər ki, Ağayevin cavabı ciddi bir cavabdır; məsələn, Ağayev yazır: «Ustadı-kamilimiz olan Hacı Məcid Əfəndi». Molla Nəsrəddin də iqrar edir ki, Hacı Məcid Əfəndi ustadı-kamildir. Buna da dəlilimiz budur ki, Hacı Əfəndi indiyə kimi heç bir həqiqi alimi yavıqına qoymayıb; hətta məclis (Şamaxı müsəlman ruhani məclisi –Ə.M.) üzvlərinin ikisini də qüdrətsiz və cahil mollalardan təyin elətdirib ki, sirlərini və politikasını açmasınlar və ona qul kimi tabe olsunlar; necə ki, indi olurlar»¹.

İki ay sonra «Sürmə» felyetonunda Məmmədquluzadə öz qələm yoldaşı ilə yenə hörmət-izzət dairəsində polemika girişməli olmuşdu.

Yuxarıda gördük ki, islam Şərqi ilə bu gününün, daha doğrusu, orta əsrlər Şərqi ilə iyirminci əsrin əvvəlindəki Şərqi müqayisəsi, uzun illər Ağaoğlunun fikri inkişafının əsas xətlərindən biri olmuş və bu məsələyə o müxtəlif aspektlərdə dönə-dönə qayıtmışdır. 1908-ci ildə «İrşad» qəzetində «Bunun axırı necə olacaq?» adlı publisist məqaləsində o, coşğun ehtirasla qeyd edirdi ki, bir zamanlar, xəlifələr və

Çingiz vaxtında dünyaya səs salan, XVII əsrədək elm və fənnə yüksək tərəqqiyə çatan müsəlmanların başında bu gün də o dövranların havası qalıb. Biz o qədər özümüze vurulmuşuq ki, hələ indi də avropalıları az qala adam hesab eləmirik. Halbuki, «biz insaniyyətin çəp övladıyıq»: bizim «həvasi-pəncəganəmiz» pozulmuşdur. Biz cəhalət girdabına qərğ olmuşuq. «Biz bir dəfəyə bunu deməliyik: Bəli, Yevropa öz elmi, öz fənni, öz sənayesi sayəsində biz cühələ* sürülərini qabağına qatıb otarır! Vaxtında yunumuzu qırxırlar, vaxtında ətimizi kəsirlər, vaxtında da qanımızı sorurlar! Xeyr, biz bunu deməyirik və bu deməməyi də qeyrəti-islamiyyədən, həmiyyəti-milliyətdən ədd edirik. Halbuki, bu günə həqiqəti pərdələmək, cühələ və avamın başı altına yastıq qoyub qəflət uyğusuna uydurmaq, əsl bihəmiyyətlilik, əsl xəyanəti-milliyədir! Kişi o kəsə deyər ki, öz eybini və millətinin eybini bilib də onu deməkdən çəkinməsin...»¹. İş o yerə çatıb ki, biz hətta Qurana da hörmətsizlik edirik: onun tərcüməsindəki şərhə küçə söyüşlərinə bənzər mətləblər qatırıq. İslam aləminə, xüsusilə, İran, Türkiyə, Əfqanıstan, Fas kimi ölkələrə nəzər salanda adamı kədər və ümitsizlik bürüyür, istər-istəməz «bəs bunun axırı necə olacaq?» sualı ortaya çıxır.

Bu suala cavab verməzdən əvvəl Ağaoğlu belə bir mühakimə yerildir: məlumdur ki, bir kəsin üzərinə bir bəla gəldikdə o şəxs var-qüvvəsi ilə çalışır ki, bəlanı aradan qaldırıb yox etsin. Lakin o şəxsin məqsədinə çatması üçün üç şərt lazımdır: əvvələn, gərək o şəxs əsl bəlanın nə olduğunu, haradan gəldiyini təyin edib öyrənsin. İkincisi, onda bu bəlanı aradan qaldırıb yox eləmək arzusu və meyli olsun. Üçüncüsü, onda bəlanı yox edici qüvvə olsun. İslam aləmində bu şərtlər mövcuddurmu?

Deməli, yuxarıdakı sualdan heç də az əhəmiyyəti olmayan başqa, ikinci bir sual ortaya çıxır. Müəllifə görə, «ən əvvəlcə qəti surətdə demək olar ki, islam aləmi indiyədək hələ bilmir və yaxud bilmək istəmir ki, onun dərd və bəlası nədir və haradan gəlir? Bu barədə rəylər o qədər müxtəlifdir ki, indiyə qədər müəyyən bir qərara gəlmək mükmün olmur». Ağaoğlu belə hesab edir ki, «Bizim əsl dərdimiz, bizi qeyrilərə əsir edən, bizi dünyada zəlil və axirətdə biciz edən haman cəhalətdir, cəhalət!» Biz ən adi, kiçik məişət ehtiyaclarımızı belə xaricilərin səy və tərəqqisi

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. üç cildə. I cild. s.169.

* Cühələ – cahillər.

¹ Bunun axırı necə olacaq. «İrşad». 1908. 3 iyun, №79.

hesabına ödəməli olur. Mindiyimiz qatar, danışdığımız telefon, vurduğumuz teleqram, geydiyimiz paltar, içdiyimiz çay, işlətdiyimiz qənd, hətta «İranın, Türkiyənin və Qafqazın molla, şeyx, əfəndi və müftülərinin əmmamə ağları Moskva, Lodz və Tağıyevin Frəngməb fabrikalarında hasilə gəlir».

Məqalədə hələ bundan da acı müddəalar və faktlar vardır. Müəllif göstərir ki, müasir elm, texnika və sənayeyə yiyələnməməyin nəticəsidir ki, xaricilər müxtəlif yollarla bizim hətta torpaqlarımıza da sahiblənib, milli sərvətdarlarımızı sıxışdıraraq ortadan çıxarıb bizi doğma yurdumuz əsir və qərib halına salırlar.

Xaricilərin Vətənimizdə yaratdıqları iri kapitalist müəssisələri, sənaye ocaqları Bakının neftini sorub milyon manatlarla sərvət əldə edir. Kim müqəssirdir ki, Bakıda neftin açılması cümlə erməni millətini dirildib, ermənilərin cümlə dərdlərinə Bakı pulları müalicə olduqda, hətman neft və hətman neftdən gələn pullar nalayiq ciblərə töküldükdə bə-rəks ümumqafqaz müsəlmanlarının, bilxassə Bakının evini yıxmış?! Xeyr, xeyr, cühəlayı iğfal edən* sözlərlə həqiqəti pərdələməyə, öz qüsur və üyubatımızı** açıq-açığa deyək!»¹.

Söz yox ki, həmişəki kimi, yenə müsəlmanların xeyirxahı kimi mülahizə yeridən Ağaoğlu onların ancaq tərəqqi və xoşbəxtliyini arzuladığına görə tarixdən və zəmanəsindən gətirdiyi təsirli faktlarla milli intibaha xidmət edirdi. Belə olduqda bəs onun mühakimələrində həmkarı Məmmədquluzadəni qane etməyən nə idi? Bu suala elə Molla əminin özü cavab vermişdi: «...Əhməd bəy deyir ki, «bizi dünyada zəlil və axirətdə biciz»*** edən – cəhalətdir». Hələ dünyada zəlil olmağımız, tutaq ki, doğrudur, amma axirətdə biciz olmağımıza əgər Ağaoğlu əlində bir sübut varsa, buyursun; yoxsa quru sözlə bizi naümid eləməyə haqqı yoxdur».

Deməli, Ağaoğlunun mühakimələrinin birinci zəif cəhəti keçmişin məntiqsiz əhkamına inamı nəticəsində axirətdən söz açmasıdır. «Qadan alım, Ağayev, indi yay fəslidir, (...) istidən adamın başı şişir. Qəzeti, ya kitabı açırsan ki, iki sətir oxuyasan, həmin saat adamı yuxu basır. Yayın bu istisində kimdir altı sütunlu məqaləni oxuyan? Hələ üç həftə bundan

* İğfal etmək – qəflətdə saxlamaq.

** Üyubat – cyiblər.

¹ Bunun axırı necə olacaq? «İrşad». 1908. 3 iyun. №79.

*** Biciz-möhtac.

irəlidə «İrşad»ın 67-ci nömrəsində «Qəribə mənzərə» adlı bekarçılıq məqaləsi var idi; o vədə dinmədik, «xətir» elədik.

Ey mənim əzizim, indi yaydır, indi sözü qısa demək lazımdır. Bax, müxtəsər, «niyə biz dünyada xar və zəlil olmuşuq?».

Diqqətli oxucu başa düşəcək ki, Ağaoğlunun məqaləsinin adını təkrar edirkən «axirət» sözünü qəsdən atmaqla ədib öz etirazının kökünə işarə edir.

Opponentə görə, ikinci qüsur məqalədə «niyə zəlil olmuşuq?» sualına müasir, real düşüncə və konkret təkliflərlə cavab vermək əvəzinə islam tarixinə dair mətləbə, demək olar, dəxli olmayan məlumatla aludəlikdir.

«Molla Nəsrəddin»in tənqidindəki mühüm yerlərdən biri «İrşad»ın naxoşluq, müalicə, həkim, habelə dəmiryolu, telefon, teleqraf haqqında mühakimələri idi, onların da konkretlikdən və əməli məsləhətlərdən uzaq olub, mücərrəd mahiyyət daşması idi. Məmmədquluzadə isə felyetonunda İran üləməsindən Məhəmmədbağır Məclisinin «Hülyətül-müttəqin» («Pəhrizkarlar zinəti») kitabında sürməni göz ağrısına və seks xəstəliyinə dərman saymasına acı-acı gülürdü.

Bütün bunlarla bərabər, «ey mənim əzizim», «qadan alım» müraciətlərindən də göründüyü kimi, Məmmədquluzadənin sözləri tənqid obyektinə hörmətdən məhrum deyil.

Hər iki jurnalisti müqayisəli tədqiq zamanı nəzərə çarpan ayırılıqlardan biri o dövr üçün ən aktual məsələlərdən olan dövlət dumalarına münasibətdə ortaya çıxmışdı.

Xatırladaq ki, Dumaya ayıq gözlə baxan Nərimanov, Məmmədquluzadə, Sabir kimi qabaqcıl xadimlər bədii və publisist sözün bütün qüvvəsini işə salıb xalqa həqiqəti söyləyirdilər. Onlar ardıcıl surətdə, narahatlıq təşvişlə xəbərdarlıq edirdilər ki, xülyaya qapılıb çarizmin duması siyasətinə nəbədə inanasınız. Dumadan demokratiya nəfinə bir səmərə gözləmək əbəsdir. Onu da qeyd edək ki, bu mühakimələrin formalaşmasında, şübhəsiz, istiqamətini Leninin əsərlərindən alan bolşevik mətbuatının böyük rolu olmuşdur.

Hələ I Duma zamanı «Molla Nəsrəddin»də kinayə ilə soruşulurdu ki, «Rusiyada camaat vəkilləri iki aydır çalışıb bir iş görə bilmirlər. Bu hesabla on iki il çalışsalar, nə qədər iş görə bilərlər»¹. Bir həftə sonra

¹ «Molla Nəsrəddin». 1906. 9 iyun. №10.

deputatlara «nəsihət»də kinayə daha təsirli, daha kəsərli idi: «Gedirsiniz, Allah sizə yaxşı yol versin! Gediniz, amma bu bir neçə nəsihətimi fəramuş etməyiniz. Gedirsiniz Rusiyanın paytaxtı olan Fitilbörkə və orda sizin kimi bəyənilmiş adamlarla dizbədiz oturub, aylarla, bəlkə illərlə güftgu* edəcəksiniz...»¹.

İkinci, üçüncü dumalar və azərbaycanlı deputatlar haqqında 1907-ci ildə çap olunmuş tənqidi yazılar artıq çarizmin əl atdığı bu vasitənin aldadıcı mahiyyətini bütünlüklə açmış, molla-nəsrəddinçilərə şübhələrinin doğrulduğunu göstərmişdi. «Şükr və sənə» felyetonu məhz belə bir acı nəticədən xəbər verirdi: «Biz indi görürük ki, üçüncü dumaya üzv seçilənlərin hamısı sağlardır; yəni, (...) Nuh peyğəmbərin vəfalı dostları, yəni dinc və həyalı adamlar...»².

N.Nərimanovun «Həyat» və «İrşad»da gedən ifşaçı felyetonlarındakı, Sabirin «Mən deyən oldu, olmadı?...», «Hə, de görüm, nə oldu bəs?» kimi suallarla dolu satiralarında xəbərdarlıq dumaya inamsızlıq da doğru çıxmışdı.

Bəs «İrşad» və Ağaoğlunun дума barədə mühakimələri necə idi?

Bu konkret suala cavab verməzdən əvvəl ümumiyyətlə irşadçıların «Molla Nəsrəddin» və Məmmədquluzadəyə münasibətinin xarakteri, qısaca da olsa, aydınlaşdırılmalıdır; bu ümumi fonda dumaya münasibətdə mövqelər aydınlaşacaqdır.

1906-1908-ci illərdə «İrşad» səhifələrində «Molla Nəsrəddin» haqqında onlarca müsbət məzmunlu məqalə, şeir, məktub, qeyd çap olunmuşdu ki, bunların bir çoxunu redaktor Ağaoğlunun özü və görkəmli irşadçılardan N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, habelə inqilabçılardan M.Məmmədyarov, S.Əfəndiyev və başqaları yazmışdılar. Öz növbəsində C.Məmmədquluzadə və Ö.Faiqin «İrşad»da publisist çıxışlarını da «Molla Nəsrəddin» rəhbərlərinin bu qəzetə hörmətini göstərən dəlillərdən hesab etsək, elə bilir ki, səhv olmaz.

Hörmət və rəğbət qarşılıqlı idi və «İrşad»ın münasibətini, çox təbii olaraq, onun redaktoru müəyyənləşdirmişdi. Ağaoğlu ilk satira jurnalını lap birinci nömrəsindən təbrik edib alqışlayanlar sırasında idi. O yaz-

mışdı: «...baxın «Molla Nəsrəddin»ə. Bu cəridə* nə gözəl cəridədir! Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edirlər. Əhməd bəy Ağayev».¹

Əlbəttə, bu, jurnalistika sahəsində artıq on beş illik təcrübəsi olan bir mətbuat xadiminin verdiyi yüksək qiymət idi!

«İrşad»ın molla-nəsrəddinçilərə münasibəti «Qeyrət» mətbəə-nəşriyyatının maddi çətinlikləri, Ö.Faiqin inqilabi fəaliyyəti, «Molla Nəsrəddin»in çarizm və müxtəlif irticaçılar tərəfindən təqib olunması barədə yazılarında da əksini tapmışdı. Məsələn, 1907-ci ildə «Molla Nəsrəddin» çar hakim dairələri tərəfindən təqib edildiyi və müvəqqəti bağlandığı zaman rəğbətini, həmrəyliyi ya da təəssüfünü bildirən mətbuat orqanları sırasında ilk yerlərdən birini «İrşad» tuturdu; «Təəssüflər edirik ki, belə düz məsləkli jurnal meydandan çıxarıldı»; yaxud: «...təfavüt burasındadır ki, dövlət dumasını bağladılar padşahın əmri ilə, amma «Molla Nəsrəddin» jurnalını danos ilə...». Təbii ki, jurnalın öz nəşrini təzədən çıxmağa başladığına dair məlumat qəzetdə aşkar sevinclə verilmişdi: «Molla Nəsrəddin» jurnalının bağlanması barəsində idarəməizə gələn təəssüf kağızları sahiblərinə məmnuniyyətlə bildiririk ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı bu yaxınlarda təkrar çıxmağa başlayacaqdır...

1907-ci ildə jurnalın başının üstünü qara buludlar aldığı zaman «İrşad»da Məhəmməd Hadinin «Molla Nəsrəddin»ə şeirinin çap olunması xüsusi diqqətəlayiq faktıdır.

Məşhur romantik şair öz yaradıcılığı üçün nadir hadisələrdən olan satirik müraciətində Molla əminin fəaliyyətini alqışlayıb onunla həmrəy, həmfikir olduğunu bildirir, ona irticanın hücumları qarşısında mərdanə dayanmağı məsləhət görürdü.

«İrşad» redaksiyası bir sıra başqa hallarda da Azərbaycanın tərəqqi-pərvər qüvvələri ilə həmrəy olub «Molla Nəsrəddin»i müdafiə etmişdi. Axund Ağa Ağaalizadə «İrşad»da çap etdirdiyi bir məqaləsində «Molla Nəsrəddin»i Allahla Cəbrayılın mükəlliməsini istehzaya qoymağa taqşırılandırırdı. Məqalənin sonunda redaksiya tərəfindən yazılmış qeyddə jurnalın haqlı olduğu göstərilmişdi. Başqa bir yazısında «İrşad» bir qrup Tiflis müsəlmanının «Molla Nəsrəddin»i bağlatdırmağa cəhd etdiyini bildirərək cəhdə öz etiraz və nifrətini bildirirdi.

* Güftgu- söhbət.

¹ «Molla Nəsrəddin». 1906. 16 iyun, №11.

² Orada. 1907.4 noyabr. №41.

* Cəridə – mətbuat orqanı: qəzet və ya jurnal.

¹ «İrşad». 16 aprel 1906. №90.

C.Məmməduluzadənin öldürülməsi haqqında şayiə yayıldığı zaman isə «İrşad»da Ü.Hacıbəyovun fitnəkarlara müraciətlə belə bir təsirli yazısı çıxmışdı: «...nə fikirdəsiniz? Bir-iki nəfər məmmədquluzadələrin, nemanzadələrin ölümü ilə elə bilərsiniz ki, «Molla Nəsrəddin»i öldürmək mümkün olsa da, molla nəsrəddinçiləri öldürmək olmaz!».

Bu misalların hamısı söz yox ki, molla nəsrəddinçilərlə irşadçıların, Məmmədquluzadə ilə Ağaoğlunun özünəməxsus simasını eyniləşdirməyə və onlar arasındakı fikir ayrılığı və ixtilafını pərdələməyə qətiyyənlə əsas vermir. Bu baxımdan ilk növbədə bir az əvvəl izahını və etdiyimiz məsələ – «İrşad» və Ağaoğlunun dövlət duması kimi ciddi siyasi orqana münasibətinin müəyyənləşdirilməsi çox əhəmiyyətli dir.

«Molla Nəsrəddin» redaktorunun bu məsələdə mövqeyindən danışarkən onun müxalifətçi mahiyyətdə olduğu üzə çıxmışdı. Ağaoğlu publisistikasında vəziyyət başqa cürdür. Onun дума haqqında mülahizələri, bütün mütərəqqi cəhətləri ilə bərabər, ardıcıl deyildir; bəzən o hətta eyni məqaləsində bir-birinə zidd müddəalar irəli sürür. 1907-ci ilə aid «Padşahlıq dumada» adlı məqaləsində Ağaoğlu əvvəlcə illüziyaya qapılıb dumaya və hökumətə böyük ümidlər bəsləyir, artıq müsəlmanların da bərabər hüquqlu vətəndaş sayılacaqlarına inandığını yazırdı: «...müsəlmanlar Rusiya millətinə anlatdılar ki, hər şey ki, rusların səadət və xoşbəxtliyinə səbəb olarsa, eyni surətdə müsəlmanların da səadət və nikbinliklərinə səbəb olar və heç bir təali və tərəqqi yolu yoxdur ki, ruslara müvafiq olub, müsəlmanlara qeyri-müvafiq olsun.

Hətta əvvəlinci дума qovulduqdan sonra rus vəkilləri ilə bərabər müsəlman vəkilləri də Vıborq şəhərinə gedib məşhur protesti imza etdilər»¹. Bir az aşağıda oxuyuruq: «Əlbəttə, rus millətinin vəkilləri də müsəlmanların (...) onlar ilə müvafilət etmələrini nəzərə alıb, müsəlmanların ədədlərinə layiq rəftar edirlər və edəcəklər. İyirmi milyon müsəlman o qədər böyük bir qüvvədir ki, Rusiyada ruslardan sonra buna müqabil bir qüvvə yoxdur. İştə idareyi-hökumət və dövlətdə də gərək buna nisbətən mədxəliyyət və iştirak olunsun». Amma Ağaoğlunun məqaləsində inamla yanaşı bir şübhə, ümitsizlik də vardı. O deputatlar arasındakı «əqidə və məslək fərqlərindən», «hökumət əleyhinə» olan meyllərdən danışır, hətta bütün bunlardan çox ciddi nəticə çıxarıb yazırdı

ki, «hər nə isə, bu firqələrin cümləsi hökumət ziddindədir. Bunlar ilə hökumət tərəfdarlarının və hökumətin toqquşması şəksizdir. Hökumət tərəfdarları vükəla* isə bəziləri hökumətə ixlas və sədaqəti bir dərəcəyə yetiriblər ki, can, mal nədir, irz və namusdan keçməyə hazırdırlar»¹. Məqalənin sonluğu daha mənalıdır: «Əcəba, bu дума da dağılsa, nə olacaq?! Rusiya dolaşdığı bu halətlə davam edə bilərmə? Nə vaxtadək? Yəni bir inqilabi-ümumi olasıdır mı?».

Ağaoğlunun Дума ünvanına iradları getdikcə çoxalır və kəskinləşirdi. «Müstəhəq və mükafat» məqaləsində o, Dumanın dini işlər komissiyası, əsasən monarxist olan oktybaristlərlə birləşmiş müsəlman fraksiyası və o zamanın bir sıra başqa aktual məsələlərindən bəhs edərək sözlərinə «hər işdə, hər şeydə, hər qədəmdə aləm bizi aldadıb, aləm bizə gülür» və «kim bu günə tayfaya həqiqi dost olub ehtiramını, şanını gözlər?!»² kimi acı, kəskin bir irad ilə yekun vurmuşdu. Əlbəttə, bunlar nə qədər məhəbbət və yanğı ilə deyilsə də, çox ağır ittihamlar idi və başda «şişqarın» «tənpərəst» (Sabir) ağalar olmaqla «müsəlman qardaşların» geridə qalmış hissəsinin əlində «İrşad»ı gözdən salmaq üçün dəstəvüz idi. Təəccüblü deyil ki, az sonra qəzetin abunəçiləri və maddi vəsaiti minimuma çatdı.

Ə.Ağaoğlu nə yayda abunə toplamaq üçün səyahətinin, nə də «İrşad»a rəğbət bəsləyən bir çox vətənpərvər ziyalıların etdiyi yardımın vəziyyəti düzəltməyəcəyini görüb düşdüyü çıxılmaz böhranı mətbuatda açıqcasına xalqa bildirdi.

1907-ci ilin yazında bir yandan Ağaoğlunun gecəli-gündüzlü işləyib xəstələnməsi və qaragüruhçuların qəzet ətrafında hay-küy qaldırmaları, redaktora söyüşlə dolu hədələyici məktublar göndərmələri nəticəsində, o biri yandan da redaksiyanın düşar olduğu ağır maddi ehtiyac üzündən «İrşad»ın nəşri dayandırılmalı olmuşdu. Qarşılaşdığı çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq, onu yenə də ən çox müdafiə edən «Molla Nəsrəddin» idi.^{**}

* Vükəla – burada: deputatlar.

¹ Dumanın açılması. «İrşad», 1907, 22 fevral, № 31.

² «İrşad» 1908, 12 fevral, №18.

** Bu cümlədən sonrakı beş makina səhifəsi həcmində şərhli Ə.Mirəhmədov "Milli mətbuatın tərəqqisi yolunda" sərəlvhəli mətnlə birləşdirdiyinə görə həmin səhifələr bu mətdən çıxarıldı. – Red.

¹ «İrşad». 1907, 27 fevral, №34.

BƏDİİ PUBLİSİSTİKA YOLLARINDA

Buraya qədər tədqiq olunan əsərləri oxucu, necə deyərlər, «ciddi janr» olan siyasi və elmi publisistika nümunələri kimi qəbul etsə, tamamilə haqlı olacaqdır. Onların, demək olar ki, hamısı siyasi –ictimai və elmi təfəkkürün üstünlüyü ilə, çox vaxt rəsmi, hətta bir çox hallarda «quru» ifadə tərzində yazılmış əsərlərdir. Onlar dövrün çox kəskin surətdə ortaya atdığı problemlərin həllinə təcili kömək məqsədilə qələmə alınmış və əksər hallarda bu vəzifə, doğrudan da, yerinə yetirilmişdir.

Mətbu irsinin tədqiqata cəlb olunan müəyyən hissəsi aşkar göstər-məkdədir ki, ədəbi-jurnalist fəaliyyətinin hələ ilk illərində Ağaoğlunun öz qələmini sınadığı janrlardan biri də bədii-fəlsəfi publisistika olmuşdur. Ədəbiyyatın bu növü onu fasilələrlə ömrünün son onilliklərinə qədər məşğul etmişdir.

Bədiilik ünsürləri, canlı həyat lövhələrinin realistcəsinə təsvir olunması halları onun publisist əsərlərində hələ 90-cı illərdən görünməyə başlamışdı. Həmin əsərlər bütövlükdə bədii publisistika nümunələri olmasalar da, hər halda onlarda obrazlı təfəkkür fraqmentlər şəklində təzahür etmişdi. XX əsrin ilk illərində «Kaspi» qəzetində nəşr olunmuş publisist əsərlər məhz bu prinsiplə yaranmışdı.

Səciyyəvidir ki, belə əsərlərin başlıqları da çox vaxt məcazi üslubda, ekspressiv kökdə olur, sual və nidalarla qurtarırdı: «Bədbinlik düşüncələri», «Təqət yoxdur!», «Təqsir kimdədir?», «Ədəbi çürüklük», «Müsəlman xəyalatı», «Bəs ziyalılarımız haradadır?», «Böhtançının azgınlığı», «Şərq mətbuatı bizim üçün maraqlı deyilmi?» və h.b. və i.a.

Eyni üslubi xüsusiyyət 1905-1908-ci illərdə «İrşad»da çıxmış bir çox məqalələrin başlığı üçün də səciyyəvi idi: «Səbəb yenə özümüzük», «Ar deyilmi?», «Genə yuxuya getdik», «Qəribə hüriyyəti - vicdandır!», «Faciənin axıncı pərdələri» və s. və i.a.

Silsilənin ilk diqqətəlayiq əsərlərindən biri «**Bədbinin düşüncələri**»dir. Məzmun və üslubca zamanəmizin yaxşı esselərinə oxşayan bu əsərin elə adı oxucunu acı həqiqətlərlə, «yüksək materiya» ilə mənəvi təmasa dəvət edir və hazırlayır. Budur, birinci cümlə: «Gözlərimi yumub fikrə gedəndə, həyata kənardan, yad bir şey kimi baxanda, onu mən dəhşətli bir kabus, aqlımı itirmiş, qəzəbli, cinli adamların cəhənnəm rəqsi

kimi görürəm».¹ Bu hamletvari sözlərin ardınca gələn sual cümləsi həmin psixoloji gərginliyə bir qədər konkretlik verir: «Yaxşılıq harada başlayır, pislilik harada qurtarır?». Daha sonra yenə bir-birini təqib edən dərin mənalı inadkar suallar, nidalar müəllifin həyat, insan, cəmiyyət, Vətən kimi anlayışlara baş vurub əcaib nəticələrə gəldiyini göstərir. Buna əsəri sadəcə maraqlılıq xatirinə lirik kökdə qurmaq cəhdi kimi baxmaq lazım deyildir; bu artıq yeni əsrə – iyirminci yüzilliyə qədəm basmış bəşəriyyətin taleyi barədə, zamanın onu haraya apardığı və aparacağı barədə əsl mənada bədii-fəlsəfi düşüncələrə dalmaq deməkdir.

Canlı həyatla elmi təfəkkürün, dinlə fəlsəfənin, əxlaqla mədəniyyətin, mistika ilə həqiqətin üzvi surətdə birləşdirildiyi əsər müəllifin təzə əsri necə böyük təlaş və narahatlıqla qarşıladığını bildirir. O düşünür: «Bəşəriyyətin beşiyindən başlayaraq qədim Hind müdriklərinin bizə təlqin etdikləri, xristian apostollarının və müsəlman panteistlərinin təkrar etdikləri, XVIII əsr xəyalpərəstlərinin tərənnüm etdikləri və XIX əsr mütəfəkkirlərinin elmi əsaslarla əsaslandırdıqları o intəhasız tərəqqi, özünüdərkətmə, ümumi həmrəylik və məhəbbət hara getdi?».

Beləliklə, tədrisən sualların özündə ilk cavablar da rüşeym halında «gizlənilir». Müəllifi düşündürüb narahat edən köklü məsələlərdən birincisi əsrlər boyu bəşər dahilərinin «əsaslandırdıqları intəhasız tərəqqi, özünüdərkətmə, ümumi həmrəylik və məhəbbət» ideyalarının taleyi, sonudur. Yad edilən idealların hansı konkret tarixi şəxsiyyətlərə və fəlsəfi təlimlərə aid olduğu göstərilməsə də, onlar Ağaoğlunun ümumiyyətlə o dövrdə tez-tez yad etdiyi müəlliflər və təlimlərdir. Onlar müəllifin əsər boyu yürütdüyü fəlsəfi mühakimələr əsasında ehtimal olunur: Hind brahmanları, çarvəkləri və Budda tərəfdarları, Şərfin sufi mürşidləri Cəlaləddin Rumi, Əbdürrəhman Cami, fransız və ingilis utopik sosialistləri Ş.Furye, F.Monteskyö, J.J.Russo, alman idealist filosofları A.Şopenhauer, F.Nitsşe, böyük rus ədibləri F.M.Dostoyevski, L.N.Tolstoy və başqa klassiklər.

Vaxtilə, tələbəklik illərində Azərbaycanın bir sıra başqa mütəfəkkirləri kimi, Ağaoğlu da L.N.Tolstoyun «ümumi həmrəylik və məhəbbət» təliminə böyük ümid bağlayırdı. Çox güman ki, ondakı bu ümidi yaxşı tanış olduğu hind çarvəklərinin materilaizmə yaxın fəlsəfəsi daha da

¹. «Kaspi». 1901. 9 may. №102.

möhkəmləndirmişdi. İndiki narazılıq və həyəcanı isə keçmiş qənaətlərindən uzaqlaşmaq meyli, əsl bədbinlik təzahürüdür; o hətta ilahiyyatın təntənəsi üçün xiffət çəkərək «**nə üçün ilahi ülvyyəət başlanmadı?**» - deyə fəryada başlamışdır.

Şübhəsiz, buradakı «ülvyyəət» insanda heyranlıq və fərəhlə bağlı xüsusi estetik hiss doğuran diqqətəlayiq əhvalat və hadisələrin mahiyyətini cəm halında ifadə edən estetik kateqoriyadan¹ daha artıq cəmiyyəət fəlsəfəsi aspektində, siyasi və etik kateqoriya kimi işlənmişdir.

Sözü yenə bizim mütəfəkkirə verək. Onun fikrincə, «ilahi ülvyyəət» indi «bizdən həmişəkindən daha uzaqdır.(...) Şeytan heç vaxt ürəklərə və duyğulara zəmanəmizdəki kimi tam hakim kəsilməmişdir». O hətta «ideal»ın boşa çıxdığını, insanların səhranın ortasında avara qaldığını, başını itirdiyini, «hamının öz axmaqlığının, eqoistliyinin və xəyalatının qurbanı olduğunu» qeyd edir.

Şikayət və narazılıq bildirməklə bərabər çıxış yolu barədə düşünməyi də yaddan çıxarmayan müəllif öz insanlıq borcunu lazımınca ifa etmək üçün eyni zamanda «bəs bizi kim xilas edəcək?», «biz haradan gəlib hara gedirik?», «itirdiyimiz ilahi ülvyyəətin yolunu bizə kim göstərəcək?» kimi böyük, müqəddəs suallar verib onlara cavab axtarır.

Suallardan elə çıxmasın ki, müəllifin fikri - zikri öz şəxsiyyəti, yaxud öz milləti ilə məşğuldur. Xeyr, o, global şəkildə, ümumbəşəri miqyasda, bəşəriyyət adından düşünür və danışır, öhdəsinə onu təmsil etmək kimi çox məsul bir iş götürür: «Bəşəriyyət irəli getdiyini zənn edir, əslində isə yerindəcə sayır (!) və getdikcə daha çox pozğunluq və əxlaqsızlıq bataqlığına batır». Söz yox ki, bu əsasən orijinal düşünən bir mütəfəkkirin artıq öz düşüncələrində ifratçılıq etməsidir. Ona hətta həmin düşüncələrin qnoseoloji köklərinin kapitalizm ziddiyyətləri ilə bağlı olması da bəraət qazandıra bilməz. «Biz öz həyatımızı qurmaqda bir addım da irəliləməmişik» hökmü də həmin ziddiyyətli mühakimədən doğmuşdur.

Bu mücərrəd romantik mühakimələrdən fərqli olaraq bilavasitə mövcud ictimai münasibətlərin tənqidi başlananda yuxarıdan bəri şahidi olduğumuz «bədbin düşüncələr»in müxalifətçi üsyankar mahiyyəti çox aydın surətdə meydana çıxır. Məlum olur ki, «bədbinlik» deyilən bu

mənəvi vəziyyət mahiyyətcə mövcud cəmiyyəətə etiraz və üsyanın spesifik təzahürüdür. Bu etiqada görə dünyada, əvvəlki kimi, yenə də «hər yerdə zor və yamanlıq hökm sürür. Bir yerdə istibdad adamları cilovlayıb minir, o biri yerdə qəddarlıq milyonlarla insanı bədbəxtliyə və əziyyəətə düçar edir. Əvvəllər qol gücü hökm sürürdü, indi isə ondan müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə artıq iyrənc olan hiylə, fitnə, xəyanət, əclafıq və yalanlar sistemi hökm sürür. *Əvvəllər ancaq kəndlilər kölə idilər, indi isə şəhər proletarları da onlara əlavə olunmuşdur*». Belə hallarda adətən cəmiyyətdə «azadfikirlilik» yaranır. O bizdə də yox deyildi. Amma bizdə «ilahi ülvyyəət» fanatik inam kimi, «azadfikirlilik» də öz müqəddəsliyini itirib «iyrənc və murdar» hal almışdır. Biz azadlığı sevdiyimiz, hər yerdə azadlıqdan danışdığımız halda «başqasının azadlığını ayaqlar altına salmaqdan» çəkinmirik; hətta elə bil ki, o «başqalarının» arasında özünü göstərdi, ona kəc baxıb istehza etməyə başlayırıq. Bizim ürəklərimiz saflığını itirmişdir; biz Vətən məhəbbəti kimi ali bir hissi də layiqincə qiymətləndirə bilmirik, «**başqalarının vətəni əsarət altına alıb məhv etməkdən ötrü hər cür qurbanlar verməyə, ac qalmağa, var-yoxumuzu verməyə hazırıq**. Biz sevdiyimizi deyirik, amma bizim həqiqətən sevdiyimiz bir şey varmı? Yox, bunlar hamısı öz-özümüzü aldatmaqdır, yalandır!».

Bu sözlər artıq şikayət və küskünlük yox, ittiham və qəzəb ifadə edir, öz qınına sığınmış şəxsi dərdləri əlində əsir olmuş fərdin yox, zor, istibdad, hər cür şər əlindən xilas olmağa çırpınan bəşəriyyətin iradəsini ifadə edir. «Biz» - deyə milyonlar adından danışan qəhrəman «azadlığı ayaqlar altına salınmış», «Vətəni əsarət altına» düşmüş bəşər övladının xeyirxahı, cəfəkeşi, haqq bağırən oğludur. Deməli, onun bədbinliyi də adi, zəif təbiətli şəxslərin şikayət və küskünlüyü olmayıb qocalmış «bəşəriyyəətə böyük, həqiqi azadlıq arzulayan», öz fəryadları ilə məzlum insanı oyatmağa, fəaliyyəətə çağırən fəvqəlbəşər şəxsiyyəətin mənəvi-ruhi vəziyyətidir. Bu fəvqəlbəşər şəxsiyyəətin həyəcanlarının digər böyük səbəbi «qocalmış, kaftarlaşmış» bəşəriyyətdə bir az əvvəl qeyd olunan ideal yoxluğu, «idealsızlıq», «bizə yol göstərən ip ucunun olması», nəyə doğru can atdığımızı bilməməyimizdir. Halbuki, bizdən əvvəlki nəsillərin hamısının «öz idealları» olmuşdur. İncilə etiqad bəsləyən «ilk xristianların» da, «elmlərə və incəsənətlərə böyük təkan verən» İntibah

¹ Qısa estetika lüğəti. Bakı, Azərneşr, 1970, s.406.

dövrü adamları da, yaxud «idealistsəsinə mənfi istiqamətlərlə, ədəbi sevgi və qardaşlıq haqqındakı arzularla dolu olan XVIII əsr» də...

«Bəs onların axırı nə ilə qurtardı?» sualına belə cavab verilir: «İnkivizisiyalarla, inqilabın qanlı qızartıları ilə və başlayan kapitalizm quruluşunun bütün ümitsizlikləri ilə».

Bütün bu kataklizmlərin dramatik və faciəli mahiyyətdə olduqlarına baxmayaraq müəllif bir az əvvəl haqqında bəhs etdiyi idealların hər halda bəşəriyyət üçün yenə ümidverici qüvvədə olduğunu güman edir! «Bu sonsuz sərablar okeanında insan üçün bir şeydən yapışmaq, bir şeyə arxalanmaq vacibdir; qoy bu əbədi olmasın, sambalı olmasın, sərabların özü kimi aldadıcı olsun; qoy lap ilk sarsıntıdan sökülüb dağılsın; işin mühüm tərəfi bu deyil, mühüm tərəfi odur ki, belə arxa olanda insan yaşayır, özünü möhkəm hiss edir, az əzab çəkir». Bizim bədbəxtliyimiz ümitsiz yaşamağımızdandır; yəni, bizə içəridən hərəkət verən, bizi həvəsləndirib yaşadan, irəli aparən bir mənəvi qüvvə yoxdur. Odur ki, biz «xəstə», taqətsiz halda bir nöqtədə durub ayaq döyürük, hara gedəcəyimizi, nəyə üz tutacağımızı bilmirik. Biz hirsli, əsəbi halda öz əlimizlə ürəklərimizdən *ilahi aydınlığı* qoparıb atmış və qəfildən özümüz öz dəliliyimizə məəttəl qalmışıq» Biz tam bir «məsxərəyə» dönmüşük, ağlaya-ağlaya özümüza, içi boş zahiri bəzəyimizə gülürük, **din, Vətən, iman, elm, incəsənət, azadlıq kimi artıq bizim ölü qəlblərimizə heç bir şey təlqin etməyən sözlərə, bayraqlara və simvollara istehza edirik**.

Sübut üçün bir ingilis müəllifin sayıqlama təsiri bağışlayan kitabından misal gətirilir. Orada deyildiyinə görə, bəşəriyyət onu ümumi fəlakətə aparıb çıxaracaq yeni Vaterloo* ərəfəsindədir. Əvvəlcə guya İngiltərə ilə Fransa arasında müharibə başlayır, bu müharibə bütün Avropanı bürüyür. Həmin misilsiz hərbi milyonlarla adamın ölümü və aclığına səbəb olur. «Bütün bunlar da onun üçün edilir ki, nəhayət, İngiltərə bayrağı qalib gəlsin».

Cəmisi altı il əvvəl «Kavkaz» qəzetində London təəssüratı, ingilislər, onların milli adət-ənənələri, elm və mədəniyyəti barədə heyranlıqla bəhs edən bir müəllifin indi İngiltərə haqqındakı bu sözləri «sayıqlama» sayıb, oxucularına ciddi xəbərdarlıq etməsi tamamilə təbii idi. Çox güman ki,

* Vaterloo – Belçikanın Brabant əyalətində yaşayış məntəqəsi. XIX əsrdə burada Napoleon imperiyasına qəti zərbə vuran döyüşlər baş vermişdir.

elə «Bədbinin düşüncələri»ni ona yazdıran başlıca amil ümumbəşəri mahiyyətli uzaqgörənlik olmuşdur.

Düzdür, əsərin buraya qədərki süjeti ümumiyyətlə müəllifdə gah-gah özünü göstərən bədbinlik psixologiyasının yeni bəlihtisidir. Amma nə qədər təəccüblü olsa da, bu dəfə həmin bəlihtisi Ağaoğlunu onun dünya-görüşü üçün ən səciyyəvi konsepsiyalardan olan mütərəqqi sosial utopiya gətirib çıxarır: «Əziz oxucum, indi, bu sətirləri oxuduqdan sonra gözlərinizi qapayıb elə təsəvvür edin ki, nə İngiltərədə, nə Fransada gələcək kataklizmdən faydalanacaq o **azsaylı acgöz fabrik sahibləri, sənayeçilər, sərmayədarlar yoxdur**, həm də təsəvvür edin ki, bir yandan nə azgın vətənpərvərlik (oxu: nasional –şovinizm- Ə.M.), nə milli bayraq, nə yalançı milli şərəf var, nə Çemberlən kimi milli təhrikçilər, nə ingilis şovinistləri kimi cahil, qanmaz kütlələr var; o biri yandan da təsəvvür edin Fransada və İngiltərədə əhali təkcə kəndlilərdən, fəhlələrdən, dinc şəhərlilərdən ibarətdir ki, onlar da heç vaxt bir-birləri ilə toqquşmurlar, bir-birləri əleyhinə heç bir iddiaları yoxdur və *indi bəşəriyyəti qırmaq üçün silah hazırlanmasına sərf edilən milyardlar əhalinin cibində qalacaq və onun ehtiyaclarına xərclənəcək*. Belə olsa nə Vaterloo olar, nə kataklizm olar, nə adamlar aclıqdan və yoluxucu xəstəliklərdən əzab çəkər, xoşbəxt və yaxşı ömür sürərlər, elə deyilmi?».

Bir abzasın maksimum dərəcədə məzmun ifadə etməsinin gözəl bir timsalı olan bu parçada bir-birindən mürəkkəb, diqqətəlayiq mətləblər şaxələnir, belə ki, hətta onlardan hansının mahiyyətə daha mühüm olduğunu kəsdirmək xeyli çətindir. Hamısı, bəşəriyyətin səadəti kəsdirmək xeyli çətindir. Hamısı, hamısı bəşəriyyətin səadəti barədə düşünüb xəyal bəsləyən humanist, demokrat bir mütəfəkkirin yüksək sosial ideallarıdır: acgöz sahibkarlıq nə olduğunu bilməyən, bütün təbəqələri dost və qardaş olan, bir-birini qırmaq fikrindən uzaq, silahlara sərf etdiyi vəsaiti öz ehtiyaclarına xərcləyən, aclıq və xəstəliklərdən əzab çəkməyən, xoşbəxt insanlar diyarı haqqında ideallar...

Əsərin məzmunu kimi, sonluğu da qəribədir. Müəllif müqəddəs saydığı bu mətləblər üçün bəşəriyyəti də, özünü də, «İngiltərə bayrağı»nın qələbəsi xülyasında olan ingilislər zabitini də gözlənilmədən «sayıqlayanlar» adlandırır süjetin əvvəlindəki mövzuya qayıdır: «İranlı şeytan pərəstişkarlarının güman etdikləri kimi», şeytan «hər gün göylərdən

bəşəriyyətə baxıb gülümsünür və əl çalır. Oynayın, oynayın, ey şeytan balaları, atanız sizdən razıdır».

O cazibədar ideallardan sonra belə bir mövzu nəinki qəribə və təəccüblü, hətta əsərin ümumi işıqlı, humanist qayəsinə zidd görünə bilər. Əslində belə deyil. Sonluq hələ də humanizmdən çox uzaq olan mövcud həyatı, hələlik şeytanı razı salıb sevindirən, bəşəriyyətin arzularının isə tam əksinə olan bir varlığı əks etdirir. *Bu, idealın inkar yolu ilə təsdiqidir.*

Deməli, «Bədbinin düşüncələri» özünəməxsus fəlsəfi və estetik qanunlar əsasında qələmə alınmış uğurlu əsərlərdən biridir. Onun, demək olar, bütün əsas motivləri və ifadə etdiyi konsepsiya müxtəlif şəkillərdə Ağaoğlunun sonrakı bədii və publisist əsərlərində də davam etdirilib dərinləşdirilmişdir. Yuxarıdakı siyahıda adları qeyd olunmuş belə əsərlərdən biri də «Təqət yoxdur» etüdüdür.

Çox səciyyəvidir ki, 1903-cü ildə simvolik, ekspressiv üslubda yazılmış bu etüddə də İblis surəti mərkəzi yerlərdən birini tutur. Ətrafındakı «zülmət səltənəti», «qara buludlar», «qəhqəhələr çəkən nəhəng məxluq» və s. birinci şəxsin dilindən danışan müəllifi dəhşətə gətirir. «Mən qorxuram. Nəzərlərimi kənara döndərməyə çalışıram, ancaq bacarmıram». Elə bu andaca gözləri qabağındakı nəhəng məxluqun arxasından onu «ilahi bir gözəlliyin nurlu parıltısı» cəzb edir. Həyəcana gəlmiş, qorxmış xəyalı gözləri önündə «zülmət səltənətinin o tayında» (...) ecazkar mənzərələr yaradır. Bu parıltılı mənzərələr içində «ışıqlı, rahat, (...) fırvan həyat» görünür. Qəhrəman vəcdə gəlib deyir: «Mən ruhlanıram, dəlicəsinə cazibə ilə qüvvələrimi toplayıb, oraya atılmaq, nəhəng varlığı əzib, zülməti dağıtmaq istəyirəm. Lakin, təəssüf ki, zülmət səltənətinin nəhəng hökmdarı sanki mənim fikrimi duyur. Bir anda onun bədənində minlərlə baş və minlərlə caynaq peyda olur və dalğaların üzərindən mənim üstümə cumur...Fanatizm nərəsi, vəhşət bağırtısı, nadanlıq fəryadı, şübhələrin, məsxərələrin, inamsızlığın, bayağı, rəzil meyillərin gurultuları eşidilir və qana susamış milyonlarla caynaq mənə doğru uzanır. Mən ürkək və əzgin halda gözlərimi yumuram və qapqara, bu dalğalardan da qara düşüncələr, (...) ümitsiz fikirlər beynimi doldurur...».

Cəmisi ikicə səhifədən ibarət olan bu etüd də publisist Ağaoğlunun 1890-1900-cü illərdəki fəlsəfi dünyagörüşünün mürəkkəbliyini təsəvvür etmək baxımından çox səciyyəvidir. Xarakteristikasında avtobiografik

cizgilər gördüyümüz etüd qəhrəmanı başda İblis olmaqla şəx qüvvələrin ağalığı etdikləri qorxunc «zülmət səltənəti» ilə üz-üzə dayanıb yenə bizə tanış fəvqəlbəşər varlığı kimi onlara meydan oxuyur. Onun mühakimə və həyəcanları «Fırtına quşu» və «Şahin nəğməsi» müəllifi Qorkinin romantik psixoloji vəziyyətini xatırladır.

Hərçənd «təkbaşına xariqələr yaratmaq» istəyən bu qəhrəman tufana düşmüşdür, qanı sorulmuşdur; o «qurumuş qansız ürəklə, fikirsiz baş və sönük duyğularla» gün keçirir. Qanlı caynaqları ilə onu hədələyən Nəhəng insanı dəhşətə salan, «Yaşasın zülmət, yaşasın fanatizm, vəhşilik, bayağılıq, qabalıq və namussuz həyat tərzi!» - dedikdə qəhrəmandan bu sözləri eşidir: «Ey Nəhəng, həyatın qadir hökmdarı! (...) Sən bayağılıqla, alçaqlıqla, kompromislə, vicdanla, adamlarla sövdələşmə timsalsan. Sən güzəştin özüsən ki, varsan; sən xırdaçısan. Mən sənə heç vaxt xidmət etməyəcəyəm. Sən azadlığa düşmənsən. Mən sənə kölə olmayacağam, lakin sənin hökmranlığını yox etməyə də cəsarətim çatmayacaq. Görürsən ki, nə qədər zəifləmiş və yorulmuşam».

Azadlıq eşqi və zülmə nifrətlə bərabər acizlik, zəiflik ifadə edən bu sözlər Ağaoğlunun o zamankı dünyagörüşü və psixologiyasına gur işıq salır. Bu səhnə həmin illərdə Rusiyada, o cümlədən onun doğma yurdunda böyük səylər bahasına baş qaldıran sosial oyanmanın bədii prelüdü idi.

Real həyati məzmun daşıyan «**Təqsir kimdədir?**» oçerkində də bu əsərlərlə həmahəng bədii lövhələr rəsm olunur. Bunlardan məqsəd şəhər duması üzvlərinin fəaliyyətsizliyini, eqoizmini, obıvatel düşüncələrini tənqid etməkdir. Oçerkdə oxuyuruq: «Bizim дума üzvlərinin çoxu öz vəzifələrinə hədsiz laqeydliklə yanaşırlar: «yəqinliklə demək olar ki, onların fikrincə onları seçmiş olan şəhərə qarşı yeganə vəzifələri дума üzvləri cərgəsində olmaqdır.

Bu, nə üçündür?

...Burada çox incə psixologiya və taktika var. Bakı şəhərindən olmayan bir дума üzvü mənim bu xüsusdakı sualıma sadələvhlüklə belə cavab verdi: «Mən ticarəti adamıyam. Moskva ilə böyük alış-verişim var. Ora getməli oluram. Vizit vərəqəmin üstündə «duma üzvü» sözləri yazılmasının böyük ticarət əhəmiyyəti var. Mənə mal buraxanlar üçün bu sözlər mənə, mövqə deməkdir, həmçinin nisyə mal deməkdir. Mənim də məqsədim elə budur. Əlavə məqsədlərim də var. Öz evimizdə də

duma üzvü olmaq boş şey deyil. Hər şeydən əvvəl, arvadın sənə hörmət eləyir, sonra qonşularda sənənin şəxsiyyətinə ehtiram yaranır. Sonra da şəhərə gələn yüksək mənsəbli adamları görə bilirsən».

Oçerkin ardında deyilir ki, «...seçiləndən sonra o heç vaxt dumaya getməzdi, yaxud daha doğrusu, ancaq o vaxt gedərdi ki, evdə arvad və uşaqların əlindən təngə gələrdi, sevgilisinin qanı qara olardı, qumarda bəxti gətirməzdi...»¹

Deputat qəhrəmanının mənəvi aləmini açmaq üçün müəllif çox yığcam bədii cizgilərdən istifadə edir. Bu «adı var, özü yox» xadimin simasında oxucu onun az sonra Azərbaycan ədəbiyyatına gəlmiş həmməsləklərinin – Süleyman Saninin «Dibdat bəy»inin və Cəfər Cabbarlının «Oqtay el oğlu»ndakı qlasını Aslan bəyin böyük qardaşını görür. Məlum olur ki, o da dumaya iş görmək, xalqın qayğısını çəkmək üçün yox, quru şan-şöhrət üçün üzv olmaq istəyir; çünki seçiləndən sonra o, mətbuatdakı «duma iclasları» xəbərlərinə iltifat edib nəzər salar və həmişə də bunları oxuyardı: «Üzvlərin çoxu gəlmədiyinə görə dumanın və ya filan komisiyanın iclası olmamışdır». Onda o, özündən razı halda gülümsər və saqqalını sığallayaraq özlüyündə «mən beləyəm» - deyə fikirləşərdi». Bu kiçik, öləri psixoloji qeyd tip haqqında canlı təsəvvür yaradır; özü də istehza və ikrah oyadan bir təsəvvür.

Oçerkdə дума üzvlərindən çoxunun belə «xadimlər» olduğu nəzərə çatdırılır və oxucunu buna inandırmaq üçün məsləhət görülür ki, дума barədə hesabatları alıb oxusun: «Hər yerdə eyni adamlar danışır, eyni adamlar işləyirlər» ki, bu da şəhər təsərrüfatındakı problemləri layiqincə həll etməyə imkan vermir, çox işlər yatıb qalır. «Adam yoxdur!, Adam yoxdur!» şikayətləri aləmi bürüyür.

Bu satirik motivlərdən məqsəd təkcə Dumanın yaratmazlığını göstərmək olmayıb daha ciddi, ümumi bir bəlaya diqqəti cəlb etməkdir: «Bəli, adam azdır, hədsiz dərəcədə azdır. Can-başla, yan-yörəsinə baxmadan işləyən, «vizit vərəqəsi»ni yaxud «Moskvadakı açıq ticarət məqsədlərini» düşünmədən özünü cəmiyyətə xidmətə həsr edən adam azdır. Təkcə şəhər özünüidarələrində deyil, həyatımızın bütün qalan sahələrində – kənd təsərrüfatında, ticarətdə, müəllimlikdə, ədəbiyyatda, elmdə, incəsənətdə də belələri azdır.(...) Biz həyatın bütün dolaşq yollarında

tısbəgə addımı ilə irəliləyirik. Bizdə nə güclü həvəs, nə böyük ehtiras, nə yüksək ideallar var. Halbuki, biz axı gəncik!»¹.

Beləliklə, milli ədəbiyyatdakı uca məsləkli, fəal qəhrəman arzuları ifadə edən əsərlər fonduna publisist Ağaoğlu da səssiz-səmirsiz öz kiçik töhfələrini verirdi. Onun qəhrəmanının adətən mücərrədlik dumanına bürünən həyəcan və çırpıntıları get-gedə aydın, konkret sosial ideallara çevrilməkdədir. Bu əhval, bu ideallar onu haraya aparacaqdır?

Bu suala müəllifin sonrakı əsərlərində cavab tapmaq olur.

Ağaoğlunun bədii publisistikasının bəzi mühüm, səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri haqqında: ən əvvəl qeyd edilməlidir ki, bu baxımdan başlıca xüsusiyyət bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə və emosionallıqdır. Hər iki hal əsasən təsviri verilən cəmiyyət hadisələrindəki gərginlik və dözülməzliyə həssas, müdrik müəllif münasibətindən irəli gəlir.

Simvolik obrazlılıqla qələmə alınmış «**Müsəlman xəyalatı**» oçerki əsərət; gerilik və məhrumiyyətə düçar olanlara rəğbət ifadə edir. Bu hala bəis olan sosial qüvvələr «dərin uçurum», «sıldırım qayalar», «əjdaha», «biçimsiz kütlə», «xəbis heyvan» kimi mənfi intibalar oyadan təşbih və bənzətmələr, mübaligə, nida və suallar vasitəsilə verilir. Müəllif bütün bu qara qüvvələri əjdahaya bənzər «sxolastika» surətində ümumiləşdirərək yazır: «Nə qədər də dəhşətli və iyrəncdir o! Bu nəhəng, xəbis heyvan məni udmağa hazır şəkildə cəhəngini açıb sürünə-sürünə üstümə gəlirdi. Qeyri-iradə geri çəkildim». Bu əcaib məxluq haqqında yenə mücərrəd-mifik obrazlarla təsəvvür yaradılır: «...bu həmin əjdahadır ki, bizim vücudumuzu gəmirir, ürəyimizi qurudur, aqlığımızı kütləşdirir. (...) Hər yerdən qovulan bu vəhşət bizim aramızda, müsəlmanların arasında özünə sığınacaq tapıb və azman bir şiş kimi həyatımıza pərçim olub, bütün məhvedici mayaları bizə aşılrayır. Bir ona baxıb görün üstündə nə qədər emblem vardır: «Rədd olsun sağlam düşüncə! Rədd olsun elm və maarif! Rədd olsun hər cür yenilik, hər cür irəliləyiş! Rədd olsun zəka və qəlb! Daxili aydınlıq və əxlaqi yüksəliş mənbəyi olan din də rədd olsun! Yaşasın ətalət! Qoy tüfeylilik artsın və tərəqqi etsin!»².

Əsərdə ümumiləşdirici «sxolastika» surətinin başçılıq edib işə saldıgı vasitələr bunlardır: ruhani, cəhalət, ara həkimləri; müsəlla (ayın tutulması zamanı xalqın kütləvi yalvarış mərasimi) və «başqa ünsürlər»...

¹ «Kaspi». 1903, 4 may, №98.

² Müsəlman xəyalatı. «Kaspi». 1903, 1 noyabr, № 235.

¹ «Kaspi». 1903, 4 may, №98.

Qara qüvvələrin başçısı «savadsız ruhani»dir. «Cahil qara camaat dərin ehtiramla susaraq onun moizəsinə qulaq asır. Ruhani dini təhrif edə-edə ləkələyir. Peyğəmbərin ulu siması və onun ölməz vəsiyyətləri bu adamın dilində tanınmaz dərəcədə dəyişir. Din insanı daxilən aydınlatmaq və sonsuz mənəvi tərəqqiyə çatdırmaq əvəzinə, mövhumat, riyakarlıq, ikiüzlülük (...) mənasız təlimlər mənbəyinə çevrilir». Ruhani atanın bayrağında «Cəhalətin istismarı!» sözləri yazılmışdır ki, bunun da mənası belə aydınlaşdırılır: xalqı istismar etmək üçün onu cəhalətdə saxlamaq lazımdır...

Qəhrəmanın fikir və həyəcanları bu üzücü, dramatik ab-havada gərilərək son həddə çatır. Bunun ardınca süjetdə psixoloji – emosional «ayazıma» başlanır. Təsvir olunan epizodlara ürəkaçan, fəallığa çağıran sözlərlə yekun vurulur. Ömrünün belə böhranlı bir məqamında müəllif öz ətrafında simasından nur yağan adamlar görür. «Onlar bir ağızdan hayqırırlar:

- Haydı, vuruşa! Haydı, vuruşa! Bu yırtıcılara qarşı vuruşa başlamalıyıq! «Qarşıdakı yolun «əzablarla dolu, vuruşun isə çox qızgın, ölüm-dirim vuruşu» olduğunu da göstərən sözlərə o da əlavə olunur ki, insanlar, siz «əsrlərlə yaradılmış və milyonlarla xalq kütlələrinə əsaslanan bir şeyə qarşı çıxırısmız».

Qəribə budur ki, belə ciddi bir vuruşun başçısı müəllifin «ruhani» adlandırdığı şəxsdir. Onun dilinə gözlənilmədən hətta belə hökmlər və çağırışlar da verilir:

- «...Biz artıq bu yırtıcılarla (sxolastika tərəfdarı olan «vəhşi qüvvələr», «savadsız ruhanilər» və s. və b.k. nəzərdə tutulur- Ə.M.) bir yerdə yaşaya bilmirik: ya onlar, ya biz! Qələbə bizim olacaq, çünki biz həqiqət, aydınlıq, həyat yoluna gedirik!».

«Müsəlman xəyalatının» süjetində ruhani atanın pyedestala qaldırılması «gözlənilməz» görünsə də, islamşünas müəllifin fikri inkişafının növbəti qanunauyğun təzahürü idi. Buradakı ayrı-ayrı motivlərlə Ağa-oğluqunun siyasi publisistikası, xüsusilə 1890-1905-ci illərdə islam haqqında yazdıqları arasında çox sıx ideya-varislik əlaqəsi vardır.

Bədii nəsr nümunəsi «**Fatimə bint Xəttabın qəhrəmanlığı**» hekayəsi həmin silsiləyə daxil olan əsərdir.

1914-cü ildə «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm» dərsliyində «Əhməd Ağayev» imzası ilə çıxmış bu hekayənin¹ nə zaman yazıldığını təyin etmək mümkün olmamışdır. Məzmunundan və o illərin osmanlı dilinə aid bir sıra söz və ifadələrindən onun 1910-cu ildən sonra yazıldığı güman edilir.

Hekayədə Bəsətdən, yəni islam dininin ortaya çıxıb Məhəmmədin peyğəmbərliyə başlamasından altı il sonra Məkkə şəhərində baş vermiş bir hadisə təsvir olunur: şəhərin çox narahat, həyəcanlı, nigaran əhalisi – qadınlar, kişilər, kölələr, çoluq-çocuq Kəbə ətrafına toplaşmışdır. Hamı intizardadır. Nəhayət, «Məkkə uluları və ağsaqqallarından Əbu-Sufyan, Əbu Ləhəb, Əbülhöküm, Ömər bin Xəttab və Xalid ibn Vəlid gəlib «məsləhət, şura evinin* önündə» dayanırlar. Camaat kimi, bu «Qüreyş böyükləri» də çox hiddətli və acıqlıdırlar. «...çatıq qaşlarının bükümlərindən, (...) yuvarlaq gözlərinin işıltısından, üzlərinin sararmış rəngindən içlərində bir sıxıntı olduğu anlaşılırdı».

Ekspozisiya şəklində verilib oxucunu psixoloji cəhətdən hazırlayan bu müxtəsər təsvirdən sonra «Qüreyş övladının» ən mötəbər adamı Əbu Sufyan sözə başlayıb Abdullah oğlu Məhəmmədin ümumi həyəcan və hiddətə bais olduğunu bildirir: onun əlindən artıq hamımız təngə gəlmişik, bizar olmuşuq! Bu yetim təcavüz etməmiş bir şey qoymayıb. Əcdadımızdan qalmış adətlərimizə istehza elədi. Nə dinimizi, nə etiqa-dımızı rahat qoydu. Hamısını təhqir elədi (...). Bizi axmaq hesab edir. Demə biz bir takım öz əlimizlə yapılmış, heç bir şeyə qadir olmayan şeylərə tapınıyıqmış! (...) Kahin və kahinələrimizə gülür, bunlara cahil, hoqqabaz deyir. Babalarımızdan qalmış, qız övladını diri-diri gömmək adətini yamanlayır. Bütün məbudlarımızı** yırmaq, yerinə gözə görünməz, əl vurulmaz, təmas edilməz bir allah qoymaq istəyir!***. Nitqinin ardında Əbu Sufyan Məhəmmədin «daha irəli gedib» hətta kölələri, cariyələri, əsirləri öz ağalarının üzünə ağ olmağa təhrik etdiyini, «bunlar da insandır, bunların da ruhu var, bunlarla da yaxşı rəftar etmək (...) lazımdır» - dediyini hiddətlə nağıl eləyir. «Ulu ağsaqqalın fikrincə ən dözülməz hal

¹ Mahmudbəyov Mahmud və Abbas Səhhət. Türk ədəbiyyatına ilk qədəm. Nəşri: Mirzəzadə. Bakı, 1914. s.83-90.

* Məkkə böyükləri bütün mühtüm işlərə burada baxır və əncam çəkirdilər.

** Məbud- ibadət olunan büt, ulduz, günəş, ay və s.

*** Hekayəni üslubca mən adaptə etmişəm- Ə.M.

budur ki, camaat, «hətta arvadlarımız da onun bu dadlı sözlərinə uyub aldanırlar. Hamı birər-birər yeni dini (islam dinini – Ə.M.) qəbul edirlər! (...) Onu ulularımızdan olan əmisi Əbutalib də himayə edir».

Əbu Süfyan özünün və bütperəst həmməzhəblərinin təşvişinin əsl səbəbini də gizlətməyib deyir ki, Məhəmmədin bu əqidəsi bizim bütün mövqeyimizi, hörmətimizi sarsıdır. Çünki Kəbə və Kəbədəki məbudlar yıxılısalar, «Kəbəyə Məhəmmədin Allahı girsə», Qüreyş tayfasının «bütün şəni, hörməti, sərvəti, əzəməti batıb gedər! Buna bir çarə axtarılmalıdır.(...) Səbr və təhəmmülə taqətimiz qalmayıb!».

Hekayənin bu yerində müəllif «Məkkə uluları arasında igidliyi, şücaəti ilə şöhrət qazanmış Ömər bin Xəttabın» ətrafa vahimə və qorxu saçan portretini, titrəyən dodaqlarını, saralmış üzünü, hiddətli gözlərini təsvir edir. Birdən bu «qorxunc heykəl» hiddətlə nitqə başlayıb Əbu Süfyan kimi, Məhəmmədin qarasına hədələyici sözlər yağdırır: «İstər bütün göylər parçalanıb yer üzünə tökülsün, istər qopub dünyanı viran etsin, istər Qüreyş içinə ədavət və xüsumət* atəşi soxulub bütün Qüreyş övladını yandırsın, axırına çıxsın, - Məhəmmədin işini bitirməyə, bu Məkkəni, bu Kəbəni, Kəbənin məbudlarını, əcdadımızın adətlərini, dini ayinlərini Məhəmmədin əlindən qurtarmağa əzm etdim.** İndicə mən Məhəmmədi öldürməyə gedirəm!». Yolda Ömərə rast gələn qoca qüreyşli Nəim onun nə üçün qəzəbləndiyinin səbəbini və haraya getdiyini soruşub bildikdə qəhqəhə çəkir: «...ya Ömər, hiddət və qəzəbini yerində işlətməyirsən, Məhəmməddən əvvəl sən özünə daha yaxın bir çox şəxslər var ki, igidliyini və əzmini onların üzərində təcrübə etməlisən!»

Nəimin sözlərindən belə çıxır ki, Ömər öz ailəsindən də «yeni dini qəbul edənlər» olduğuna görə yaxşı olar o, əvvəlcə «Məhəmmədə peyğəmbər dəyənləri» öldürsün.

Əsərdə Ömər bu məqamdakı ruhi aləmi təkid, həyəcan, sual, əmr ifadə edən qısa, emosional təsirli cümlələr vasitəsilə verilir. Onun vücutunun «yarpaq kimi əsdiyini» görən Nəim deyir: Məhəmməd dinini qəbul edən həmin adamlar sən öz ailə üzvlərinizdir: bacın Fatimə və onun əri Səid.

Dərhal bacısıgilə gələn Ömər elə qapı qabağına çatanda içəridən qulağına «Allah, ədl, ehsan, müsəvat, qardaşlıq...» kimi sözlər gəlir.

* Xüsumət – düşmənçilik.

** Əzm etmək – qərara gəlmək, qət etmək.

Ömər təkidinə baxmayaraq Fatimə və Səid həqiqəti açıb deməyəndə gözlənilməz hadisə baş verir: «qəzəbindən qızan Ömər qılıncını bacısının başına endirir.

Gərginliyin son həddə çatdığı bu nöqtədən sonra hadisələr düyünü açılmağa başlayır. Başının qanı fısqıran Fatimə Səidlə birlikdə islam dinini qəbul etdiklərini cəsərlə açıb söyləyir: «Artıq əcdadımızın əlləri ilə düzəldilmiş olan o cansız, iqtidarsız bütlərə inanmırıq. O fəna adətlərə riayət etməyirik! Bunun üçün bizi öldürmək istəyirsənmi? Bax, bu can, bu baş! Əslində bizcə ölüm yoxdur! Öldüyümüz anda rəbbül-ələmin* hüsuruna gedəcək və ən gözəl, əbədi bir ömür sürəcəyik! Gəl öldür, ya Ömər! Nə dayanmışsan?!»

Süjetin bu epizodu, xüsusilə Fatimənin qana bulaşmış üzü, «şəhid eşqi saçan» gözləri çox dramatik mahiyyətdədir. Fatimənin gərgin, böhranlı vəziyyəti müqabilində «əli sustalan, qılıncı öz-özünə əyilən» Ömər halını təsvir etmək yolu ilə müəllif təsirli bədii təzad yaratmış olur.

Konfliktin açılma, enmə hissəsindəki dialoq da mənalı, gərgin psixoloji planda davam edir: qardaşının təkidi ilə Fatimə oxuduqları və Ömər gələndə dərhal döşək altında gizlətdikləri ayəti çıxarıb verir. Dəri üzərində yazılmış ayət bu idi: «Allah-taala həzrətləri ədl və ehsan əmr edir; fəna işləri, fəhşyyəti nəhy edir. Fəqərəyə, zavallılara, həmcinslərə yardım etməyi fərman edir». Əmr, hökm tərzində yazılmış sözlərdən vəcdə gələn Ömər ixtiyarsız deyir: «Ah, nə gözəl kələmdir! (...) Ya Fatimə, mənə əfv et! İndi Məhəmmədin yanına gedirəm; onu öldürmək üçün yox, ayaqlarına yıxılıb yeni dini qəbul etmək üçün gedirəm».

Hekayəyə Fatimənin öz əməli ilə fəxr edib, «özünü öz gözündə göylərdəki mələklərdən daha yüksək və onlardan daha bəxtiyar» gördüyü barədə xəyalpərvər bir qeydlə yekun vurulur.

Beləliklə, «Fatimə...» hekayəsi gənclərə islam dininə etiqad və onun banisi Məhəmmədə rəğbət hissi tələq etmək məqsədi izləyən dini-sənədli əsər idi. Onun üslub və dilindəki sadəlik də, islamdakı monoteizmlə bütperəst çoxallahlılığın qarşılaşdırılması və bunlardan birincisinə üstünlük verilməsi də məhz bu təbliği məqsədə xidmət edir.

Ömər və Fatimənin məzhəb cəhətdən zidd qütblərə mənsub olmaları, bu ziddiyyət faş olanda hər ikisinin özünü məzhəbinə sadıq, yenilməz,

* Rəbbül-ələmin- Aləmi yaradanın. Allahın.

bütöv xarakterli şəxsiyyətlər kimi aparmasıv süjetə dramatik ruh verən başlıca keyfiyyətlərdir.

Ağaoğlunun nasirlik qabiliyyəti bir də onun öz məsləkli qəhrəmanlarını onların mənəviyyəti və təbiətinə münasib bir dildə danışdırmasıdır. «Ulu»ların camaat qarşısında nitqində yol verilmiş bəzi rəsmi, ritorik-təntənəli ifadələr isə bu bütöpərəst başçıların mənəb və rütbə sahibi olmalarının təbii təzahürü sayılmalıdır.

SİYASİ İQTİSAD MƏSƏLƏLƏRİ

Torpağın bütün dövrlərdə bəşər həyatı üçün həlledici əhəmiyyəti olduğu məlumdur. XIX-XX əsrlərdəki beynəlxalq siyasi hadisələr, müstəmləkələr uğrunda mübarizə, Rusiyada, o cümlədən Azərbaycanda hakim dairələrlə yoxsul kəndlilər arasındakı toqquşmalar torpaq məsələsinin də getdikcə kəskinləşməsinə aparıb çıxarmışdı. 1905-ci il onu yenedən dövlət əhəmiyyətli böyük problemə çevirdi. I Dövlət Dumasının gündəliyindəki ən ciddi, mübahisəli məsələlərdən biri bu oldu. Səhifələrində ona geniş yer verən «İrşad»ın bu mövzuya həsr etdiyi çoxlu materialın içində Ağaoğlunun məqalələri öz dərin elmi, həyatı məzmunu və polemik səciyyəsi ilə seçilirdi. Təkcə 1907-1908-ci illərdə onun həmin mövzuda bir sıra iri məqaləsi çap olunmuşdu.¹

Publisist fəaliyyəti üçün səciyyəvi olan tarixilik prinsipini bu məsələnin müzakirəsində də gözləyən Ağaoğlu «Yer məsələsi» məqaləsində ilk növbədə bunun «Rusiya üçün ən böyük, ən ümdə və ən müşkül (!) məsələ olduğunu qeyd edərək, 1861-ci ildən əvvəl kəndlilərin «malən və canən qul və əsir» halında yaşadıklarını yazır. «Nüçəbalar hər nə istəsəydilər, edə bilərdilər. Hətta öz rəiyyətlərini satmağa, öldürməyə ixtiyarları var idi». Məqalədə bu, «əsərət əyyamı» adlandırılır. Kəndli qiyam və üsyanları nəticəsində II Aleksandrın məcburən elan etdiyi islahatın kəndliyə ancaq «vıkunnoy platyoj» deyilən xüsusi ödəncdən sonra sərbəstlik hüququ verdiyini göstərən məqalə müəllifi o «nemət»in «qabaqdakı əsarətdən pis» olduğunu iddia edir.

Bu konkret məsələni tarixi, dialektik inkişafda almasını ümumiyyətlə Ağaoğlunun dünyagörüşünün diqqətəlayiq müsbət cəhəti kimi qiymətləndirmək lazımdır. Həmin fikri təsdiq edən aşağıdakı mühakimələrə diqqət yetirək: «Əqlən və əxlaqən Rusiya milləti ələlümüm və əkinçilər bilxassə, bu qırx ilin müddətində böyük-böyük tərəqqilər edib, əqidələr, xəyallar bilmərrə dəyişmişdir. Qabaqda nüçəbanı və hökuməti Allah tərəfindən təyin olunmuş bir taqım göy əhli hesab edən avamın indi gözləri açılıb, sahibi-mənsəblərin və nüçəbanın onlar kimi adam və məxluq olduğunu düşünmüşlər, düşünüb də onların məsum

¹ Yer məsələsi. «İrşad», 1907, 29 mart, 6 aprel, №55, 62; Mühüm bir məsələ və yaxud Balaxanı və Zabrat yerləri. Orada, 1907, 29 may, №99 və s.

olduqlarına, onların Allah tərəfindən təyin olunmaqlarına, onların zəhər və təbən qeyri məxluqatdan əşrəf və əzəm* olduqlarına daha bəvər etməyirlər»**. Bu inama gəlib çıxmağın məntiqi nəticəsi odur ki, artıq hökumət və dövlətin bütün yüklərinin, bütün məxaricinin «avamın boynunda» olduğu aydınlaşmışdır. Halbuki, «bir taqım müftəxorların (...) millət boynunda əyləşib millətin qan-təri ilə qazanılmış məhsulat ilə pərvəriş edən küruhi- layəfləhunun*** qeyrilərdən ixtiyarca, hüquqca, məişətə mümtaz**** olmalarına heç bir əqli və şəri dəlil görünməyir.

Bu nöqtələri anlayan rüəya və əvəmünnas, əlbəttə, min illərcə payimal olan hüquq və ixtiyaratın geri alınmasını, özünə qayıtmasını tələb etməyə şüuru etdilər».

Burada söhbətin yalnız mövcud vəziyyət (status quo) haqqında gətirdiyini güman etmək sadələşmə olardı. Məsələ daha ciddi, daha dərinidir. Hüquq, ixtiyar, əsarət, mənsəb sahibi, rəiyyət, millət boynunda əyləşmək kimi tam bir sistem təşkil edən reali və anlayışlar aşkar siyasi mahiyyətli kontekstdə işlənir; başqa sözlə, onlar bir-birindən ayrı məfhumlar olsalar da, birlikdə inqilabi konsepsiya halında meydana çıxır.

Oxucuda sual və şübhə oyana biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq demək vacibdir ki, bu hal birinci rus inqilabı dövründəki Ağaoğlu üçün təsadüfi deyildi; belə radikal hökmlər publisistin cəmiyyət hadisələri ətrafında o zamankı başqa mühakimə və mülahizələrində də vardı. Rus imperializmi haqqında həmin məqalədəcə irəli sürülən aşağıdakı parça məhz bu məzmunadadır: «...Hökumət (çar hökuməti – Ə.M.) bir tərəfdən əhalinin diqqətini daxili işlərdən münhərif etmək***** niyyəti ilə, o biri tərəfdən də bu ac, susuz qalıb, iş tapmayan adamlara yer tapmaq üçün imperializm, yəni qələbə və zəbt politikasına var-qüvvətini işlədir. Bu politikadan məqsəd mümkün olan yerləri istila edib təsərrüf etməkdir».

* Əşrəf və əzəm – daha şərəfli və daha böyük.

** Bəvər etmək – inanmaq.

*** Kuruhi – layəfləhun – ağılsız-şüur adamlar yığı.

**** Mümtaz – seçilmiş, üstün.

***** Münhərif etmək – burada: uzaqlaşdırmaq.

***** Təsərrüf etmək – yiyələnmək, ələ keçirmək.

Mövzuya dair ümumi mühakimələrdən sonra Qafqaz müsəlmanlarının vəziyyətinə nəzər salınır və bu vəziyyətin çox gərgin olduğu göstərilir: Qafqaz və qeyri-müsəlman yerləri zəbt olunduğu zaman bir çox torpaqlar boş qalmışdı. Müsəlman şəriətinə və torpaq qanunlarına görə belə yerlər əhalinindir. Lakin hökumət «hər yerdə müsəlmanların əlində olan və bir bəhanə ilə qəsb və zəbt edilməli yer görübsə, qəsb edib», «müsəlmanları növbənöv bəhanə ilə münbit və bəhrəvər yerlərdən ürküdüb, əvəzlərinə daxili Rusiyadan rusları gətirirdi». Knyaz Qolitsının Qafqaz canişinliyi dövründə bu siyasət daha da şiddətlənib o dərəcəyə çatdı ki, müsəlman əhalinin böyük bir hissəsi «məsnui və cəbri* olaraq yersizlikdən və zülmədən Osmanlıya köçdülər. Fövrən** onların yerləri tutulub ruslara verildi. Bu təriq ilə Şimali Qafqazda, Dağıstanda və Zaqafqaziyada çox-çox (...) yer əhli bir üsrətə düçar oldu. Məsələn, Şimali Qafqazda inqış deyilən müsəlman tayfasının (...) cümlə yerləri alınıb kazaklara verildi». Abşeronda hadisələr daha mürəkkəb yollarla cərəyan etdi. «Bakı ətrafındakı kəndlərdə əhalinin min illərdən bəri mülkü olan yerləri xəzinə malı hesab edib əllərindən aldılar və xəzinə tərəfindən neftçilərə satdılar və yəni icarəyə verdilər».

Beləliklə, torpaq məsələsi məqalədə çarizmin mənhus köçürmə və ruslaşdırma siyasəti ilə əlaqələndirilir. Bir sıra başqa məqalələri kimi, burada da Ağaoğlu milli azadlıq hərəkatının döyüşkən ideoloqlarından biri, torpaq hüquqşünaslığında faydalı xidməti olan mütəfəkkirdir.

Siyasi və iqtisadi aspektlərin çulğaşdığı mürəkkəb hadisələrin izahına həsr olunmuş məqalədəki müsbət müddəaların əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmadan demək lazımdır ki, göstərilən tarixi fəlakətlərin şərhində bəzi mühüm cəhətlər ya bilərəkdən, ya da sadəcə problemə dair təsəvvürlərin o zamankı naqisliyi nəticəsində əhatə olunmamışdır. Məsələ bundadır ki, Qafqaz müsəlmanlarının müəyyən bir hissəsinin Türkiyəyə mühacirəti çar Rusiyasının milli zülmü, ruslaşdırma və köçürmə siyasəti ilə nə qədər bağlı idisə, sultan Türkiyəsinin Qafqaz siyasəti və dini təbliğatı ilə də bir o qədər əlaqədar idi. Digər tərəfdən, istər Rusiyanın, istərsə Türkiyənin Qafqaz siyasətinin rast gəldiyi müqavimətin nəzərdən qaçırılması elmi obyektivlik baxımından müəllifin xeyrinə deyildir. «Müqavimət» dedikdə XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, məsələn, Quba və

* Məsnui və cəbri- süni surətdə və zorla.

** Fövrən – dərhal, tez.

Cavanşir qəzalarında baş vermiş xalq üsyanları, Qazaxda müridizm tərəfdarlarının təhriki ilə alovlanmış dini-siyasi hərəkət nəzərdə tutulur.

Azərbaycan mütəfəkkirinin siyasi-iqtisadi görüşlərinin başqa bir səciyyəvi cəhəti Qərb imperialist müstəmləkəçiliyinin mahiyyətini düzgün əks etdirməsidir. Bu söz ən çox gömrük və vergi sistemə dair mülahizələrə aiddir.

Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər, o cümlədən gömrük sistemi Ağaoğlunu ciddi düşündürən məsələlərdən idi. O, hər hansı bir ölkədə yerli sənaye, ticarət və elmin inkişafı üçün gömrük sisteminin böyük rolu olduğunu yazırdı. Bu məsələnin «nə dərəcədə hər millət üçün mühüm olduğunu fəqət bundan düşünmək olar ki, Avropada dövlətlərin ən ümdə varidatı gömrükdən gəlir.(...) Gömrüyün nə cür olmasına hünəri-millətin, sənaye və fəununun tərəqqisi bağlıdır»¹. Elə ölkə var ki, yüksək dərəcədə gömrük verir, eləsi də var ki, aşağı dərəcədə. «Bu baxar hər bir millətin özünün övza və əhvalına. Əgər bir millətdə bir şey, bir malüticarə* artıqsa və tərəqqi edibsə, gərək bu növ şeylərin və malların xaricdən daxil olmasına gömrük vasitəsilə mane olunmasın. Bərəks, bir sənət, bir şey, bir malüticarə bir millətdə nadir isə və bu millət istəyirsə ki, bu sənət, bu şey, bu malüticarə öz arasında tərəqqi etsin, - gərək bu günə şeylərin, bu günə malüticarələrin duxuluna** gömrük vasitəsilə mane olsun. Məsələn, götürək Rusiyanı. Rusiyada taxıl, buğda, arpa çox hüsula gəlir. Odur ki, Rusiya dövləti də taxılın, buğdanın Rusiyaya duxuluna gömrük vasitəsilə mane olmur, bu cür şeylərə az gömrük qoyur. Lakin Rusiyada hərir parçalar***, maşınlar və bu günə şeylər tərəqqi etməyib; odur ki, bu günə şeylərin öz millətində tərəqqi etməsi üçün Rusiya dövləti bu günə şeylərə artıq gömrük qoyur»****.

Bu iqtisadi-ticarət prinsipi baxımından Türkiyənin vəziyyətini təhlil edən müəllif göstərir ki, «kapitulyasyonun bərəkətindən», yəni bu ölkədə xarici kapitalın ağalığ etməsi nəticəsində «xaricdən gələn əşya, hər nə olursa-olsun, yüzdə beş gömrük verir. Daha millətin özünün əhvalı, sə-

naye və ticarəti, ziraət və fəlahəti* nəzərə alınmır. Bu səbəbdən xəzinə itirməkdən başqa millətin arasında nadir olan sənaye və fəunun da tərəqqi etməyir. Xaricdən gələn əşya (...) ucuzluğu ilə milli sənaye və fəununun tərəqqisinə mane olmaqdadır. Odur ki, indiyədək Türkiyədə bir böyük zəngin adam, böyük şərakətlər, kompaniyalar vücuda gəlməyir».

Məqalələrdən bir neçəsində Qərb imperializminin başqa xalqları iqtisadi tabelik və əsarətdə saxlamaq siyasətindən Hindistan kimi böyük bir ölkənin də yaxa qurtara bilmədiyi göstərilir.

Nəhayət, I Dövlət Dumasında müzakirə olunmuş büdcə məsələsinə Ağaoğlunun münasibəti haqqında bir neçə söz.

Ən əvvəl qeyd edək ki, cəmiyyətdə maliyyə əməliyyatları və s. b.k. məsələlər haqqında M.F.Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları» və H.Zərdabinin publisistikasında bir sıra elmi mülahizələr söylənməsinə baxmayaraq, siyasi iqtisadın bu sahəsi Azərbaycan ictimai fikrində ancaq XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində, ən çox çar dumalarının işi ilə əlaqədar əsaslı müzakirə mövzusu olmuşdu. Düzdür, Ağaoğlu bu sahədə mütəxəssis deyildi. Bununla bərabər, Dumanın müzakirəsi və Azərbaycan milli iqtisadiyyatının qarşısına çıxan çətinliklər, bir çox məsələlər kimi, büdcə məsələsinə də onun diqqət mərkəzinə gətirmişdi. Duma müzakirələri zamanı «Büdcə nədir?» adlı xüsusi bir məqalə yazıb çap etdirməsi bununla izah oluna bilər. Maliyyə, o cümlədən büdcə mövzusu Ağaoğlunun öz-özlüyündə və təkcə I Dövlət Duması ilə əlaqədar yox, onlardan daha artıq Şərqi aktual problemlərindən biri kimi maraqlandırmışdır. Bunu o lap məqalənin əvvəlindəki qeydində bildirir: «Hökumət nədir, müvazinə, müsahibə nədir, xəzinə padşahındır, hər nə istəsə edə bilər, hər yerə xərc edir, hər kimə istəsə bağışlar, daha kimin haqqı, ixtiyarı var ki, ondan hesab istəsin, onun əməllərinə sərkeşlik** etsin?»

Budur, təxminən, biz məşriqilərin xəzinə, vergi, maliyyə bərəsində (...) əqidəimiz. Halbuki, bu əqidə əqəllən müfsid və bibinə*** olmaqla bərəbər, şəri-şərifə**** və əhadisi-nəbəviyə***** və əməli-xülafoyə-raqidinə***** də bilmərrə ziddir».

¹ Dövəli-müəzzəm və Türkiyə. «İrşad». 1907, 12 aprel, №67.

* Malüticarə – əmtəə.

** Duxul – daxil olma. idxal; xaricdən gətirilmə.

*** Hərir-ipək.

**** Dövəli-müəzzəm və Türkiyə. «İrşad». 1907, 12 aprel, №67.

* Fəlahət – əkinçilik.

** Sərkeşlik – burada: itaətsizlik, tabe olmamaq.

*** Müfsid və bibinə – fəsadlı və əsassız.

**** Şəri-şərif – şərəfli sərişə.

***** Əhadisi-nəbəvi – peyğəmbərin hədisləri (kəlamları).

***** Əməli-xülafoyə-raqidin – ağıl-kamallı xəlifələrin əməlləri.

«İrşad» oxucularının ümumi elmi səviyyəsini, ən əvvəl onlardan çoxunun iqtisadi qanunlar haqqında təsəvvürlərinin ibtidailiyini nəzərə alan publisist yuxarıda qoyduğu suallardan bir neçəsinə cavab verir. İzahat «xəzinə beytül-maldır, yəni millət camaat malıdır» müddəası ilə başlanır. Sonra bütünlüklə demokratik maliyyə nəzəriyyəsinə müvafiq olan belə bir fikir yeridilir ki, «camaatdan alman vergilər gərək camaatın özünün ehtiyacına, dərdlərinə sərf olunsunlar; camaat rəislərinin, hakimlərinin fəqət onlara müəyyən olunan mərsumatlara* ixtiyarları və haqları vardır, ondan artıq sərf etsələr, millətə xəyanət və hüquqi-bəşəriyyəyə təcavüz etmiş olurlar».

Ağaoğlundan yazan müəlliflərin bir çoxu onu islampərəst olmaqda, bir çox hallarda zəmanə problemlərinin həlli üçün də islam tarixinə, şəriətə, fiqhə müraciət etməkdə taqsırlandırmışlar. Halbuki, belə bir ittiham tarixilik prinsipinə ziddir. Ağaoğlunun dövründə, ümumiyyətlə müsəlman Şərqində, o cümlədən onun Vətəninə bir çox islam ehkam və qanunlarının hələ də qüvvədə olduğu nəzərə alınarsa, bu münasibətin yanlışlığı daha aydın olar. Sultani eyni zamanda xəlifə olan Türkiyə öz yerində, İran və Əfqanıstan kimi ölkələr üçün islam hüquqşünaslığı hökmlərinin əsas götürülməsi isə tamamilə təbii idi. Odur ki, Ağaoğlu iqtisadi məsələlərə dair mühakimələrində tez-tez Əli, Ömər və başqa xəlifələrin «beytül-mal»a münasibətini nümunə gətirirdi. O yazırdı ki, zaman keçdikcə bu ənənələrin hər addımda pozulması ölkə iqtisadiyyatında hərc-mərclik yaratmaqdan və xəzinəni boşaltmaqdan savayı cəmiyyətin əxlaqına da mənfi təsir göstərmişdir. Biz yolumuzu azıb, «islama əks olaraq istibdadın idareyi-keyfə-mayəşasının** pəncəsinə giriftar olmuşuq». Nəticədə «canlarımıza, mallarımıza, irzümüzə (...) təcavüzlər edildi». Konkret misal olaraq o göstərir ki, Tehrandə, Kabilə, Stambulda beytül-maldan gələn pullar xəfiyyələrə, casuslara, əcnəbilərə xərc olunur. (...) Padşah saraylarında iyirmi milyonlarca fəqət hərəmlərə xərc olunur. **Millətin zəhmət boyunduruğu altında qan-tər ilə qazandığı quruşlar və qranlar*** o hakimin – bu hakimin, o xainin –bu xainin ciblərinə dolur».**

* Mərsumat – burada: maaş, əmək haqqı.

** İdareyi-keyfə-mayəşə – özbaşnalıq edən idarə üsulu.

*** Qran – İranda pul vahidi.

Bütün bunların cəzasını kim çəkmişdir, kim çəkir? Cavab birdir: millət! Nəsrəddin şah ömrü boyu və Müzəffərəddin şah isə hökmranlığının ilk illərində «İranın cəmi varidat yerlərini girov qoyub, İrani əcnəbilərə fəda edib, pullar əxz edib, Avropa tamaşaxanalarında xərc edirdilər. Millətin vergiləri bu növ şeydə xərc olunub da millət özü körpüsüz, yolsuz, məktəbsiz, məhkəməsiz, nizamsız, fabrikasız, zavodsuz, sənətsiz, elmsiz qalıb bir tərəfdən gün-gündən xaricilərə möhtac olub, o biri tərəfdən də səfil, sərgərdan qalıb, kəməli-zillət və xarlıqla məhv olmağa şüru etdi».

Sözün əsl mənasında bir qərbçi-maarifçi olan Azərbaycan mütəfəkkirinin tənqidi nəticə etibarilə Avropadan əxz olunmuş konkret siyasi və iqtisadi proqrama gəlib çıxır: «...**gərək millətin vergisi millətin öz dərd-ehtiyaclarına sərf olunsun.** Bundan ötrü hər təzə ilin əvvəlində hökumət millət vükəlasına keçmiş ildə olan məxaric və mədaxilin hesabını verir və gələcək il üçün mədaxil və məxaric föhrüstü* qayırb hər bir maddə üçün məclisi-vükəladan izn istəyir. Bu qaydaya «büdcə qaydası» deyilir. Bu qayda, bu üsul üsuli-məşrutə və hürriyyətlə idarə olunan tayfaların arasında hürriyyətin və məşruteliyyənin ən əvvəlinci əsası hesab olunur». Bu qanun bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir: millətin bir qəpiyi də nahaq işlənmir, məmurların və hətta padşah nəslinin maaşı «məclisi –vükəla tərəfindən təsdiqlənmiş səyaq ilə verilir. Daha ondan artıq heç kəsin ixtiyarı yoxdur ki, bir qəpik belə izafə xərc etsin».

Ən əhəmiyyətlisi budur ki, bu quruluşda «camaatın verdiyi verginin yüzdə doxsanı özünə - yollara, məktəblərə, sənayeyə, məhkəməyə, mədarisə,** ziyarətə, ticarətə qayıdır. Növbənöv darüleytamlar,** darüşşəfalar,**** qocalar, füyqərə övrətlər üçün xanələr güşad olunur». Xalq Rusiya Dövlət Dumasından da belə bir maliyyə qanunu yaratmağı gözləyir. Lakin hökumət buna razı deyil. «...**əgər büdcənin ixtiyarı məclisdə (deputatlar məclisi nəzərdə tutulur- Ə.M.) olmasa, millətin hürri və azad olması fəqət ad ilə olacaq; mənada bu kölgədən başqa bir şey olmayacaq; vəzirlər və hökumət yenə sabiqdəki kimi hakimi-mütləq olub, hər nə istəsələr edəcəklər, toqquşma məcburi olacaq».**

* Föhrüst – burada: smeta.

** Mədaris-mədrəsələr, ali məktəblər.

*** Darüleytam – yetimlər evi.

**** Darüşşəfa – şəfa evi, xəstəxana.

Bu surətlə Ağaoğlu I Dumanın müzakirəsinə verilmiş proqamı böyük diqqət və rəğbətlə şərh etməklə özünün də ona yüksək qiymət verib ölkədə bu istiqamətdə qanun-qayda bərqərar olacağına ümid bəslədiyini göstərmişdi. Amma çox keçmədən çarizmin belə təşəbbüsləri ilk addımdan boğub məhv etdiyi meydana çıxanda, Rusiyanın bütün demokratik xadimləri kimi, o da yanıldığını dərk eləmişdi. Nə azadlıq, nə hüquq, nə torpaq? Hamısı boş vədlər imiş!..

O zaman Rusiya məbuatı oxuculara kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar məsələlərə dair müxtəlif publisist formalarda məlumat verirdilər. Belə materiallara kütləvi Azərbaycan oxucusunun da böyük ehtiyacı vardı. Bunu nəzərə alan Ağaoğlu, öz azərbaycanlı həmkarları kimi, sənaye kapitalizminin inkişafı ilə əlaqədar mövzulara publisistikasında müəyyən yer ayırmalı olmuşdu. Həmin məqalələrdə çox vaxt Qərb və Rusiya ilə Şərqlin bu baxımdan müqayisəsi verilir, ikincinin geriliyi təəssüflə iqrar edilirdi.

Məqsəd, əlbəttə, Qərb imperializminin sənaye sahəsindəki nailiyyətlərini tərifləmək olmayıb bir yandan, Şərqlə «gün ağlamaq», o biri yandan da imperializmin müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini açmaq idi. «İngiltərə-Əfqanıstan davası» bu mövzuda yazılmış geniş məqalə idi.

«İrşad» oxucuları üçün maarifləndirici mahiyyətdə olub, bir sıra canlı siyasi-iqtisadi məsələləri aydınlaşdıran məqalədə elm, sənaye və texnikanın tərəqqisinin həm Qərbi Avropa, həm də Asiya və Afrika ölkələrində xalq kütlələrinin həyatına işsizlik və aclıq kimi necə müdhiş hallar gətirdiyi izah olunur. Müəllifin hesabına görə, məsələn, Qərbin ən qabaqcıl ölkələrindən olan Fransa, Almaniya və İngiltərədə «millətin tam beşdən-altıdan bir hissəsi bir halətə düşüb olmuşdur ki, işləmədiyi gün ac, evsiz və məskənsiz qalasıdır!»¹. Vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə görülməli tədbirlər (yetim evləri, xəstəxanalar, xeyriyyəçilik, ianələr və s.) istənilən nəticəni vermədiyinə, işsizliklə bərabər narazılıq da gündəngünə artdığına görə «sosializm, kommunizm fikirləri getdikcə tərəqqi edir, beyinləri odlaşdırır». Sahibkarların fabrika-zavodları və başqa müəssisələri artırımları nəticəsində eyni nisbətlə məhsulun da bollaşması yeni suallar ortaya çıxarır: «...məhsulları kimə satmaq, nədə bunlar üçün müştərilər bulmaq, bunlara bazar açmaq?».

Beləliklə, kapitalist inkişafını pillə-pillə izləyən müəllif əmtəə və bazar probleminin ən nəhayət Avropanı müstəmləkəçiliyə aparıb çıxardığını möhkəm, ardıcıl məntiqlə izah edib aydınlaşdırır: «Millət özü sərf etdiyi miqdardan artıq qalanı labüd və naçar gərək Avropadan xaric bir millətə versin ki, mədəniyyət və tərəqqicə ümum və fənun və sənayecə geridə qalıb, fabrika və zavod işlərindən məhrum olduğu üçün Avropanın malütticarəsinə möhtacdır. Bu cür mədəniyyət və tərəqqicə, ümum, fənun və sənayecə geri qalıb da Avropaya möhtac olanlar biz bədbəxt Asiya və Afrika millətlərimiz.

Halət və övza boylə olduqda avropalıların Afrika və Asiyaya soxulmaları təbii və labüd bir əmrdir. Haman bu əmrdən naşi olaraq Avropanın fəhlə məsələsi bizim başlarımızda çatlayır».

Burada haşiyə şəklində deməmək olmaz ki, kapitalist iqtisadiyyatı qanunlarını əsasən düzgün izləyən müəllifin bəzi mühakimələri mübahisəlidir. Məsələn, o nəzərə almır ki, xarici kapitalın neft Bakısına soxulması burada sənayenin geri qalmasından daha artıq yerli, milli burjuaziyanın rəqabət üçün, demək olar, hər cəhətdən zəif olmasının nəticəsi idi.

Qərb imperializminin dünyanı yenidən bölüşdürmək və inhisarçılıq siyasətinin ifşasını verən hissə müəllifin iqtisadi-nəzəri görüşlərinin ən pozitiv, tutarlı müddəalarından ibarətdir: «Avropalıların Afrika və Asiya səltənətlərini zəbt etdikdə iki böyük məsələni həll edir. Əvvəlcə, öz malütticarəsi üçün alıcılar, bazarlar bulur və bu vəchlə iş, ruzi olur. Saniyə, zəbt etdikləri yerlərdə boş –bayaz torpaqları Vətəndə biçiz olan öz həmcinslərinə verirlər, şu həmcinslərinə bu yerlərə köçürüb, yavaş-yavaş yerli əhalinin məhv və nabad olmağına çalışırlar və şu vəchlə torpaq məsələsini də bir dərəcəyədək həll edirlər». Dərd bir də ondadır ki, avropalıların yer, torpaq məsələlərini «öz aralarında» həll edə bilməmələrinin zərərinə «küreyi-ərzini bu iki bədbəxt qitəsi» - Afrika və Asiya çəkir. Qərb dövlətlərinin siyasəti eyni zamanda rəqabət üzərində qurulmuşdur. «Hər kəs istəyir fəqət özü üçün iş görsün və bacardıqca ən böyük parça aparsın».

Ağaoğlunun bu mühakimələrinin bütövlükdə səviyyəyə nəinki o zamankı, hətta müasir mütərəqqi siyasi-iqtisad nəzəriyyələrinin həmin məsələlərə münasibətinə yaxın olduğu iddia edilə bilər.

¹ İngiltərə-Fransa davası. "İrşad". 1908. 26 aprel. №57.

MİLLİ MƏSƏLƏ HAQQINDA

Yeni dövrün bir çox mütəfəkkir-xadimləri kimi, Ə.Ağaoğlunun da siyasi düşüncələrinin əsas predmetlərindən biri milli məsələ idi. Bu məsələ XIX əsrin axırlarında, kapitalizmin sürətli inkişafı şəraitində müzakirə olunmağa başlamış, XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə 1905-ci ildən sonra isə bütün kəskinliyi ilə meydana çıxmışdı. Böhranı şərtləndirən başlıca amillərdən biri, şübhəsiz, artıq bütün imperiyanı bürüyən və getdikcə şiddətlənən milli və inqilabi azadlıq hərəkatı idi.

Cəmiyyətdə bu məsələ bir yandan məzlum xalqların milli şüurunun təşəkkül tapıb qüvvələndiyi və onların beynəlmiləl birliyinin möhkəmləndiyi, o biri yandan da çarizmin və burjuaziyanın əks-inqilabi, millətçi siyasət yeritdiyi şəraitdə müzakirə olunurdu. Şəraitin mürəkkəbliyi müzakirəni çox da mürəkkəbləşdirmişdi.

Demək lazımdır ki, azərbaycanlıların bu sahədə fəallığı təkcə göstərilən tarixi hadisələrdən irəli gəlmirdi. Qonşu İran və Türkiyədə «Şərqi oyanması» şəraitində baş qaldıran milli azadlıq hərəkatları da məsələnin həllinə bir sıra zəruri, ciddi çalarlar verirdi. Nəhayət, vəziyyəti mürəkkəbləşdirən hər addımda milli məsələ ilə çulğaşan islam dini və onun ətrafında cərəyan edən siyasi-ideoloji hadisələr idi. Bu son səbəb Ə.Ağaoğlu kimi eyni zamanda islamşünas olan mütəfəkkirlər üçün daha səciyyəvi idi.

Əlbəttə, cəmiyyətin və ictimai fikrin ayrı-ayrı dövrlərdəki inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar məsələlərin həllində də müxtəliflik yaranmışdı. Bu hala ən əvvəl müzakirədə iştirak edənlərin sinfi mövqeləri və elmi-nəzəri səviyyələrinin müxtəlifliyi səbəb olmuşdu.

Azərbaycan mütəfəkkirinin məsələyə münasibətinin mahiyyətini təyin edən amillər və elmi-metodoloji qaynaqlar da rəngarəng idi. Bu işdə başlıca amil milli tarixi varlıq olsa da, onun uzun illər Rusiya və Qərb elmi mühiti ilə bağlılığı da hər halda öz işini görməmiş deyildi.

Ağaoğlunun milli münasibətlərə dair ilk ciddi, sanballı məqaləsi 1905-ci il ərəfəsində çap olunmuşdu. «Bizim millətçilər» adı ilə çıxmış bu məqalə mündərcəsinin zənginliyi, qoyulan məsələnin həlli və mühakimə tərzinin özünəməxsusluğu, qeyri-adiliyi ilə seçilirdi. Müəllifin ümumiyyətlə milli məsələyə dair görüşləri, o cümlədən ilk məqaləsi onun bu sahədəki fəaliyyətinə böyük ciddiyyətlə yanaşdığını göstərir.

«Bizim millətçilər» çox təbii olaraq «millətçilik» anlayışının izahı ilə başlanır. Ümumiyyətlə, hər hansı ölkədə millətin meydana çıxıb formalaşmasını o ölkənin tarixi inkişaf qanunauyğunluqları kontekstində alan müəllifə görə, «millətçilik öz-özlüyündə çox hörmətə layiq və hətta böyük bir xüsusiyyətdir, çünki o, xalqların həyatında labüddür. Mən hətta elə düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamül tarixində millətçilik insanın mənəviyyatında dindən sonra ikinci böyük mərhələdir. O, tarixdə çox böyük igidliklərin mənbəyi olmuş və hələ də olacaqdır. O olmasaydı, bir çox xalqlar hələ də yadların zülmü altında inləməkdə davam edəcəkdilər».

Dünya tarixində dindən sonra ikinci mühüm fenomen saydığı millətin meydana gəlməsini xalqın inkişafında yüksək mərhələ kimi səciyyələndirərkən Ağaoğlu müəllimi Renanın sözlərini xatırlayır: «O (millət-Ə.M.) mənə həyat verən hər şeydir, nəfəs aldığım havadır, mənə əhatə edən ideyalar, etiqadlar, ənənələr, tərəqqi və əxlaqın bütün ali ideallarının yekunudur»¹. Halbuki, bu tərifdə hər hansı millətin formalaşması üçün zəruri şərtlərin ancaq bir qismi, o da mücərrəd halda müəyyənləşdirilmişdir: məhdud ölçüdə götürülən coğrafi şərait; psixologiya; adət və ənənələr; tərəqqi və əxlaqın ali idealları.

Bu izahatda çatışmayan başlıca komponent dildir.

Ağaoğlu milləti ictimai birliyin ali, fəvqəltarixi və fəvqəlsinfi forması hesab edir. Lakin o, müasiri və qələm yoldaşı olan mütəfəkkirlərdən bir sıra məsələdə müsbət mənada fərqlənir. Mütəfəkkirə görə, özünə ehtiram tələb etməklə bərabər, başqalarının milli duyğu və düşüncələrinə də hörmət bəsləmək həqiqi millətçi üçün vacib şərtidir. Yalnız belə olduqda «mədəni bir dövlətdə bir neçə millət birlikdə yola gedə bilər», «tərəqqi və əxlaqın ali idealları» onların arasında «bağlayıcı halqa» olar; o ideallar ki, milli dövlət quruluşunun əsasını təşkil edir.

Demək lazımdır ki, «xalqlar arasında təbii mədəni mübarizə»nin mahiyyəti haqqında izahı mütəfəkkirin millət barədə mühakimələrinin ən ziddiyyətli yeridir. Çünki, həmin izaha görə, bir tərəfdən bu mübarizədə «ən güclü, ən mədəni və həyata ən çox uyğunlaşmış» xalq qalib gəlib öz ideallarını qalana qəbul etdirir, o biri tərəfdənsə, tamam bunun əksinə belə bir iddia irəli sürülür ki, «heç bir xalqa heç bir süni həvəslən-

¹ «Kaspi». 1903, 28 sentyabr. №209.

dirici şey, heç bir imtiyaz, üstünlük verilməsi kömək etməz». Sonra milli inkişafın qanunauyğunluqlarından bəhs edən müəllif haqlı olaraq yazır ki, həyatı bu baxımdan «müəyyən çərçivəyə almaq olmaz: o özü-özünü yaradır, çərçivələr isə onun imkanlarını daraldır və o, əvvəl-axır onları qırır atır. Yalnız ixtiyarı özündə olan, şikəst edilməmiş, yolundan azdırılmamış tarix öz işini görəcəkdir; ən istedadlılara və ən çox uyğunlaşanlara zəfər və üstünlük veriləcəkdir. Xırda, sayca və ya istedadlarına görə zəif xalqlar əvvəl-axır tarixin özünün və həyatın sayəsində özləri başa düşəcəklər ki, artıq mübarizəni davam etdirmək qeyri-mümkün və faydasızdır, (...) onların qurtuluşu güclü və daha istedadlı irq ilə birləşməkdir. Lakin bu işdə süni və xüsusi tədbirlər görmək əsla məqsədəuyğun deyildir: belə şeylər xırda xalqların bütün zəif varlıqlara xas olan hədsiz şıltaqlığını ancaq tüğyana gətirər, onların inadçılığını artırır və beləliklə, yavaşdılan tarixi təkamülün tamamlanması gecikər ki, bu da eyni zamanda lazımsız əziyyətə və zülmə səbəb olar.

Əsl millətçiliyi belə başa düşmək lazımdır».

Burada rəşional cəhət milli inkişafın obyektiv qanunlara tabe olması faktının təsdiqidirsə, nöqsan kiçik və iri milli birliklər arasındakı müxtəlif qarşılıqlı münasibətlərin sxematik şəkildə izahıdır.

Ağaoğlunun bu məsələlərin həlli baxımından ən müsbət işi «Novoye vremya» publisistlərindən M.Menşikov, N.Engelqardt, A.Matyuşevski və Kruşevanın Rusiyada və Şərqi Avropada yaşayan xalqların, habelə türklərin milli inkişafı haqqında velikorus şovinizmi mövqeyindən yazıb yaydıqları müddəaları pisləməsidir. Sözləşmə qeyd edək ki, onun bu sərəsəmləmələr barədə ümumi qənaətini elə o zaman həmin jurnalistlər haqqında işlətdiyi ümumiləşdirici bədii bənzətmə çox yaxşı ifadə edir: «Ədəbi çürükçülər»¹.

Bu «çürükçülük» Qafqaz müsəlmanları üçün bir neçə cəhətdən zərərli və təhlükəli idi: Puşkin və Lermontovun mərdlik, sədaqət, igidlik, şücaət məskəni kimi ehtiramla təsvir etdikləri «sevimli Qafqaz»ın şöhrət çələngi ayaqlar altına salınırdı, onun çoxmillətli xalqlarının heysiyyətinə toxunulurdu, Rusiya-Qafqaz dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə deyil, zəifləməsinə, hətta düşmənçiliyə çevrilməsinə xidmət edirdi, qarşılıqlı etimadsızlıq, xof, hörmətsizlik hissləri oyadırdı. Nəhayət, bu «çü-

rükçülük» xalqların iqtisadi və mədəni əlaqələrinə də ziyandan başqa bir şey vermirdi. Odu ki, bu millətçi meyl əleyhinə, paytaxt mətbuatındakı belə «əyri-üyrü mülahizələr» haqqında Ağaoğlu «Raskolnikovlar və Kərəmlər» adlı başqa bir publisist məqalə də yazmışdı. Orada deyilirdi: «Əgər bir xarici yaxud hətta Qafqazı görməmiş bir rus onun barəsində paytaxt qəzetlərindən təsəvvür əldə etməyi arzulasa, istər-istəməz belə xəyal edəcək ki, Qafqaz böyük bir quldur yuvasından başqa bir şey deyil, biz qafqazlılar isə quldurluqdan başqa heç bir «mülki peşə» bilmirik. (...) Halbuki, bizim keçdiyimiz mədəni yüksəliş yolu uzundur və (...) böyükdür»¹.

Məqalənin digər diqqətəlayiq cəhəti cinayətlərin ictimai kökləri və onları ləğv etmək zərurəti haqqında məşhur hüquqi müddəadır: «Təbiətin özündə nə cinayət var, nə də cinayətkar tipi. Bunlar ikisi də qeyri-normal hallardır; aqlın, ürəyin, hissələrin pozulmasının ya da adamın aqlını başından çıxaran iqtisadi şəraitin nəticələridir. Adamların hamısına ağıldan, ürəkdən və qarından ötrü, xüsusən bu axıncıdan ötrü sağlam qida verin, onda nə cinayət olar, nə də cinayətkar».

Bu hökm qətiyyəən şübhə yeri qoymur ki, Ağaoğlunun gəldiyi nəticə «Cinayət və cəza» müəllifi Dostoyevksiyyə haqq qazandırma təşəbbüslərindən biri olmuşdur.

«Bizim millətçilər» məqaləsinə qayıdaq.

Ağaoğlu yazırdı ki, türkləri «vaxt ikən (...) erməniləri, bolqarları, serbləri və başqa xırda xalqları milliyyətlərindən döndərə bilməməkdə» və onlara «islami qəbul etdirməməkdə» taqsırlandıran «Novoye vremya» icmalçısı açıq-aşkar milli ayrı-seçkilik və düşmənçilik xətti yeridir, rusları totalitarizmə çağırırdı. Onun fikrincə, «madam ki, bir xalq Allah tərəfindən daha çox sayda və daha güclü yaradılıb və digər xalqlar onun hakimiyyəti altına düşüblər, bu qəti surətdə sübut edir ki, Allah həmin xalqı seçmişdir və o, Allahın istək və arzularını yerinə yetirir, ona görə də, təbəliyində olan xalqlara öz ideallarını, öz mənliliyini, öz həyat tərzini zorla qəbul etdirməklə aldığı tapşırığı nəinki yerinə yetirə bilər, hətta bu və ya başqa tərzdə yerinə yetirməyə borcludur. Bunu etməyən, deməli, Allahın iradəsinə tabe olmur və ona görə də gec-tez türklərin başına gələn kimi cəzalandırılmalıdır».

¹ «Kaspi» 1903. 28 sentyabr. №209.

¹ «Kaspi». 1903. 8 noyabr. №241.

Ağaoğlu qanlı oyuna başlamış «çürükçülər» əsl humanist mütəfəkkirlərə xas olan təmkinlə cavab verib onların dindən bir alverçi kimi istifadə etdiyini göstərmək üçün oxucuya dünya xalqlarının məzhəb, etiqad, din zəminində rastlaşdıqları dramatik hadisələri xatırladır: «Tarixdə elə bir misal yoxdur ki, hər hansı bir xalq ayrı dinə etiqad edən, ayrı irqə mənsub olan, ayrı dildə danışan bir xalqı tamamilə, yer üzündən silinib yox olana qədər dəyişdirib özünə qatmış olsun. Bu mənada yeganə uğursuz, təcrübəni ərəblər etmişlər». Amma islamı, ərəb dili və ərəb mədəniyyətini xalqlara atəş və qılınc gücünə qəbul etdirmələri onlara «qəddarlıq ləkəsindən başqa bir şey verməmişdir». Bu fikir qədimdə bütperəst olmuş İrənin təmsalında sübut olunur: İrən nəinki özünə xas orijinallığı, öz dilini, doğma adət-ənənələrinin çoxunu qoruyub saxlamış, «hətta islamı özünün mənəvi tələbatına uyğun olaraq, istədiyi kimi dəyişdirib öz «ərəbizminə» elə pozğunluq, xarablıq, dekadentlik əsasları daxil etmişdir ki, islam indiyə kimi özünə gələ bilmir». Məhz bu sərbəstliyin, dəyişdirici, yeniləşdirici münasibətin nəticəsidir ki, islamdakı təriqətlər, parçalanmalar, «pozucu» nəzəriyyələr İrəndən başlanmışdır. Başqa sözlə: İrən ona qarşı edilən bütün təcavüzlərə fürsət düşdükdə «öldürücü zərbələr endirmişdir».

Məqalədə ərəblərin yəhudilər və xristianlarla dini münasibətlərində daha artıq uğursuzluğa düşər olduqları göstərilir; çünki onlar «öz assimilyasiya siyasətinin puçluğunu və əsassızlığını» ilk dəfə məhz bu dinlərə etiqad bəsləyənlərlə qarşılaşanda hiss etmiş və «öz-özlərinə demişlər ki, «Yaxşı, biz atəş və qılınc ilə təkəllahlıq naminə vuruşuruq, bunlar ki, onsuz da təkəllahlıdırlar». Yeni nəzəri təlim- başqa dindən olanlara qarşı dözümlülük, dini pluralizm belə yaranmışdır. «Quran xristian və yəhudiləri din qardaşları elan etmiş və onun əhkamlarına əməl edənlər həmin ideyaları işdə tətbiq etməyə başlamışlar». Bu barışdırıcı, dözümlülük siyasətinə Əhəmənilər və Abbasilər də əməl etmişlər.

Ayaq basdıqları yerlərdəki qədim abidələri dağıdan, səlib yürüşləri zamanı dünyanın ən zəngin İskəndəriyyə kitabxanasını yandıran Qərbi Avropa feodallarından fərqli olaraq müsəlmanlar «xristian kilsələri və monastırlarına, ümumiyyətlə bütün dini idarələrə əliaçıqlıqla hədiyyələr, mülklər, imtiyazlar verirlər».

Hərbi yürüşləri zamanı yolları üstündəki hər şeyi amansızcasına yıxıb dağıdan «türk-tatar qəbilələri də islamı qəbul edəndən sonra tama-

milə dəyişirlər. Bu isə nəinki ərəbizmin və islamın özünü, həmçinin türk-tatarların hakimiyyəti altına düşən bütün o saysız-hesabsız xalqları xilas edir».

Ağaoğlunun fikrinə, türk-tatarların guya dinc yolla assimilyasiya siyasəti yeritməyə qabil olmadıqlarını iddia edən publisist və tarixçilər tamamilə səhv edirlər. Çünki, türk-tatar hakimləri «ərəblərdən onların imperiyasını miras alanda eyni zamanda onların özlərinə tabe etdikləri xalqlara qarşı *barışdırıcı dözümlülük siyasətini də miras almış*, onların dininə, dilinə, dini icmalarına və başqa irqi və tayfa xüsusiyyətlərinə ərəblər kimi hörmətə münasibət sistemini saxlamış, onların nə dini icmalarının, nə məktəblərinin işlərinə qarışmamış, bu sahələrdə onlara **tam sərbəstlik** vermiş, bundan əlavə yerli məktəblərə rəğbət oyandırmış, dini icmalarına hamilik etmiş, onlara qiymətli hədiyyələr vermişlər. Axırda bu dözümlülük siyasəti zorla assimilyasiya etmək siyasətindən çox fayda gətirmişdir».

Beləliklə, «çürükçülər»in müsəlmanlar haqqında böhtan və fitnələrinə, təcavüzkar cəhdlərinə cavab şəklində yazdığı bu məqalə Ağaoğlunu ərəblərin və türk-tatar qoşunlarının əsrlər boyu dünyanı lərzəyə salmış müharibələrini təmizə çıxarmaq kimi başqa bir ifrata aparıb çıxarır.

Əlbəttə, islamı qəbul edəndən sonra türk-tatar qəbilələrində xeyli müsbət keyfiyyət yarandığı bir həqiqətdir və bunu obyektiv düşünən alimlər də etiraf etmişlər.¹ Misal gətirilən mühakimələrdə bu rəyin şişirdilib mütləq həqiqət kimi qələmə verilməsi isə, söz yox, təhlil olunan məqalənin mənfi cəhətidir. İş ondadır ki, cəmiyyəti iki ay sonra yazdığı başqa bir məqaləsində Ağaoğlu özü türk-tatarların yürüşləri və islamın vəziyyəti haqqında daha düzgün mühakimə yeritmişdi. O yazır ki, türk-tatarlar «daim müharibədə olduqlarından (...) barıt tüstüsünün ya da dəbilqə torunun arxasından «dünyanın bir çox mühüm tarixi yeniliklərini görə bilməmiş, vaxtilə böyük əhəmiyyəti olmuş «şəxsi igidliyi heçə çıxaran (...) kəşfləri və ixtiraları da nəzərdən qaçırmışdılar». Ölkələrə çaxnaşma salan müxtəlif təriqətlər, təlimlər, cərəyanlar islamı «parçalayır, onun qəlbini didirdilər».²

¹ Vasilyev L.S. İstoriya reliqii Vostoka. M., 1983; Qoldtser İ. Lektzii ob islame. SPb. 1912; Braçinskiy İ.S. Oçerki istorii persidsko-tadçjikscoy literaturı. M., 1984.

² Müsəlman xalqların vəziyyəti. «Kaspi». 1903. 14 noyabr. №246. Ə. Ağaoğlunun şərqşünaslıq fəaliyyətindən danışılan hissədə onun bu əsəri ətrafı təhlil olunacaqdır.

«Bizim millətçilər» məqaləsində habelə, həm xilafət, həm də türk-tatar müharibələrinin dağıdıcı təsirinin büsbütün inkar edilməsi də məsələyə tendensiyalı münasibətin nəticəsi idi. «Hörmətçil münasibət sistemi», işğal olunmuş ölkələrdəki «tam sərbəstlik», «qiymətli hədiyyələr» və s. haqqında qeyd-şərtsiz iddialar, «dözümlü» xalqlar arasındakı «ayrılma hərəkəti»na dair mülahizələr barədə də eyni sözü demək lazımdır. Yaxud müəllif özünün din haqqında ümumi konsepsiyasına müvafiq olaraq bu fikirdədir ki, «nə qədər baş qaçırstan, nə qədər dini azadlıq barəsində hayqırsan da, din həmişə beynəlxalq hərəkətin və adamlar arasında münasibətin başlıca mayası olur». Deməli, beləliklə, xalqlar arasındakı münasibətlərin, «beynəlxalq hərəkət»lərin, bəşər cəmiyyətində baş verən ciddi hadisələrin «başlıca mayası»nın, yəni hərəkətverici qüvvəsinin guya din olduğu barədə konsepsiya bir daha ortaya çıxmış olur.

Milli məsələ ətrafında başlanan mübahisələrdə Ağaoğlu əsas mövzudan əlavə təşəkkül və inkişafına təsir göstərən amillərdən birinin – dinin mahiyyəti haqqında öz təsəvvür və qənaətlərini elmi cəhətdən xeyli əsaslı, məntiqi mühakimə yolu ilə yazıb bildirsə də, onun görüşlərində dövrünün burjua tarixşünaslığı və sosiologiyası üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər vardı. Digər tərəfdən, bu mövzuda mühakimələr təkcə opponenrlərə cavab deyildi; onlar aşkar təbliği məqsəd də daşıyırdı ki, bu məqsədin geniş şərh kitabın ayrı bir fəslinin mövzusu. (Çox güman ki, «Millət və millətçilik» haqqında qeydlər nəzərdə tutulur – Red.)

1905-1907-ci illər inqilabına Ağaoğlu millət, milli inkişaf, milli hərəkətlər haqqında yenidən formalaşan düşüncə və qənaətlərlə gəlmişdi. İnqilab illəri onun dünyagörüşünə bu düşüncə və qənaətlərdən çox ciddi surətdə fərqlənən yeni ideyalar, konsepsiyalar əlavə etdi.

Vətəndə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar ortaya çıxan problemlərin həllində ayıq, fəal simalardan biri olduğuna görə o indi milli konsolidasiyanı, əlbir və həmrəy olmağı böyük bir vəzifə, qarşıdakı imtahanlara hazırlığın vacib şərtlərindən biri sayırdı. Bu barədə yazdıqlarının bir çoxu hətta həyəcan təbili kimi səslənirdi; onlarda ümumilliyə, sərbərliliyə çağırış ruhu hakim idi.

Qafqaz müsəlmanlarının ciddi qüsurlarından birini hümmətsizlikdə, yəni cəmiyyət mənafeyinə işlər üçün həmrəy və əlbir olmamaqda görən mütəfəkkir böyük təəssüflə yazırdı ki, qonşu millətlər «hər məsələdə, hər işdə, hər bir milli və ümumə dair hərəkətdə kəmal-ittihad və ittifaq nü-

munəsi göstərdikləri halda biz müsəlmanlar kəmal-şərhlə, ədəmi-ittifaq* və ittihad əl çəkməmişik. Rus zərbi-məsəli ki, «hər kəs çomağı tez götürdü – çoban odur» - biz müsəlmanların barəsində yəs və kədəramiz bir həqiqətdir.

Hər kəs nə istəyir – edir. Hər kəsin başına nə gəlir – deyir, xəyalına nə yetişir – edir. Daha qeyrilər ilə müxabirə etmək**, məsləhət etmək, bir düsturul – əməl iş görmək bizim qaydamız deyil»¹.

Belə olduğuna görə ki, eyni bir ölkənin, Rusiyanın rəiyyəti olduğumuz halda hökumət bizim hərəməzə onun etiqadından asılı olaraq müxtəlif münasibət bəsləyir. Çarın 17 oktyabr manifestində din azadlığı və vicdan azadlığı barədə maddələr xalqlar arasında ayrı-seçkilik, ögeydoğmalığ salan qaydam qanuniləşdirmişdir. Halbuki, «heç bir din məzhəb barəsində demək olmaz ki, bu din, bu məzhəb qeyri dindən, qeyri məzhəbdən əziz və möhtərəmdir. Çünki, hər bir din, hər bir məzhəb öz peyrovları üçün eyni dərəcədə, eyni məqamda əziz və möhtərəmdir. (...) Çünki, din və məzhəb ümumən insanların vicdanı, insanıyyətin ruhudur. Hər kəs bir dinə, bir məzhəbə ihanət etsə***, haman ümumi dinlərə, ümumi insanlara, insanıyyətin ruhuna ihanət etmiş kimidir»². Eyni bir cinayət üstündə, məsələn, bir nəfərə qəsd etmək üstündə cəza verirkən ölən məzhəbini əsas götürmək, yəni öldürülən müsəlman isə qatilə bir il, xristian isə on qat artıq -10 il həbs cəzası kəsmək insanlığa yaraşmayan işdir.

Bədbəxtlikdən H.Zərdabi və N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev və Ə.Hüseynzadə kimi, Ağaoğlunun cəhdləri də o zaman böyük müqavimətə rast gəlmişdi. Bunun əsas səbəbləri özünü «millətin atası» sayanların böyük bir hissəsinin kapital yığıma aludəliyi, dini-mövhumata uyması, «dəm qənimətdir» etiqadı ilə epikürizmə, əyyaşlığa qurşanması, milli varlıqdan qopub yad meyl və hisslərlə ömür sürməsi idi.

Bütün bunların canlı şahidi olan mütəfəkkir öz Vətəninə ağıllı, qeyrətli oğul və qızlarını birləşib gələcək tarixi imtahanlara hazırlaşmağa çağırdığı zaman olmazın çətinliklərlə üzləşirdi: həm hakim dairələr, həm də qərəz əhli olan bir çox həmvətənləri tərəfindən. Sonralar, «İrşad» re-

* Ədəmi-ittifaq – ittifaqsızlıq; birliyin yoxluğu.

** Müxabirə etmək – bir-birindən xəbər tutmaq, dərhləşmək.

¹ Genə köç məsələsi. «İrşad». 1907. 14 fevral. №26.

*** İhanət etmək – alçaltmaq, təhlqir etmək.

² Qəribə hürrıyyəti=vicdandır! «İrşad», 1908. 5 fevral. №15.

daktoru olduğu zaman opponətləri ilə mübahisə şəklində yazırdı ki, keçmişdə biz ittihad məsələsini düşünüb, «bu yolda mücahidə etdiyimiz vaxtlarda dövlət və ərbabi-qərəz tərəfindən (...) min –min cövrü cəfalar çəkdiyimiz sıralarda əcəba bizi müttəhim edən ağalar nədə idilər?! Nə üçün özlərini görkəzməyirdilər? Bunlar haman ağalar deyildilərmə ki, on-beş il bundan əqdəm ittihad məsələsi xüsusunda xabi-qəflətə uyub, bu məsələni biz müzakirə edəndə bizə eyni surətdə söyüş kağızları yazıb, nərvə sözlər deyirdilər?!»¹.

Belə bir şəraitdə bəzən ümidsizlik və həyəcan qabağında dayana bilməyən müttəfəkkir bir qayda olaraq ən ağır məqamda da özündə dözümlü, mətanət tapırdı. Həmin məqaləsində o yazırdı ki, biz insafsız hücumlara çoxdan öyrəşmişik. «Bizlər ömrümüzə çox söyüşlər, çox nərvə sözlər, çox nalayiq halətlər görmüşük», avamların dözə bilmədikləri işlərə, sözlərə dözüb səbr eləmişik və gələcəkdə də səbr edəcəyik. «Çünki min illərlə müttəfəkkir olan bir millətin bəd əxlaqını, pis işlərini (...) bir il deyil, iki il deyil, on il deyil, qərinalər isə təshih etmək mümkün olmaz. Bu yol uzun yoldur və çox cəfali, əziyyətli, zəhmətli yoldur. Bu yola girən gərək hər şeyə hazır olub, hər hərəkətə, hər müamələyə səbr etsin». O özü şəxsən belə bir yolla getmişdi. Həmin yol barədə aydın təsəvvür almaq üçün onun xüsusilə 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan xalqının millətçilərlə ağır mübarizəsində bir xadim və ideoloq kimi tutduğu mövqeyi xatırlamaq lazımdır.

Kəskin polemik ruhda yazılmış «Səbəb yenə özümüzük»² məqaləsi zahirən rus publisisti Nemiroviç–Dançekonun «Russkoye slovo» adlı paytaxt qəzetində dumadan danışırkən istifadə etdiyi bir bənzətməyə etiraz idi. Dumanın sağ deputatlarından Şulkinin qovulmasını Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə hücrətinə oxşadan bu publisistin doğrudan da yersiz olan bənzətməsi faktı Ağaoğlundan ümumiyyətlə islama hörmətsizlik edənlərə yaxşıca bir «dərs» vermək qətiyyəti yaratmışdı.

Cavabın elə başlanğıcından hiss olunur ki, taxsırı müəllif təkca Nemiroviç–Dançenkolarla görmür; taxsır, eyni zamanda, belələrinin «ədəb qaydasın»dan kənara çıxmalarına yol verən mətbuat orqanında, nəhayət, «özümüzdə»dir. «Rusiyada ruskardan sonra gərək ən möhtərəm,

ən hüquqlu və ixtiyaratlı tayfa biz müsəlmanlar olaydıq. Halbuki, şimdiki yədək Rusiyada (...) ən xar və biixtiyar tayfa biz müsəlmanlar idik. Bizim zəlalətimiz bir məqama yetişmişdi ki, rus qanunları məscid və minbərlərimizi də alçaldıb təhqir etmişdi; hökumət qanunla «qadağan etmişdi ki, rus kəlisələrinin ətrafında yetmiş sajin məsafədə nə meyxana, nə fahişəxana və nə məscid ola bilməz!» Bu, sadəcə bir sadalama, təşbih yox, aşkar təhqirdir.

Publisist bu münasibətin kökünü onda görürdü ki, Rusiya müsəlmanları sayca çox olsalar da, «ruslar bizi bir qoyun sürüsü kimi hesab edib qoyuna layiq olan müamələdə bulurdular və haqları da var idi. Çünki, bir tayfa ki, öz gücünü, öz zorunu, öz ixtiyarat və hüququnu bilməyə vafqən də qoyun sürüsü kimi bir şeydir. Ümumən Avropada və xüsusən **Rusiya kimi idareyi-müstəbidə ilə idarə olunan bir cahil və nandan məmləkətdə** ehtiram və hörməti fəqət zora, gücə, qüvvətə edirlər».

Millətin gücünü, qüvvəsini publisist nədə görür?

Onun öz qüvvəsini anlamağında, öz mənafeyini müdafiəyə, «zərəri dəf etməyə» hazır olmasında. Həyat mübarizəsində «siyasi nöqtələri anlamaqda». Belə sifətlərdən məhrum olan bir kütlə «öz-özünü yıxanlar, öz-özünü müqabil tərəfin ayağına salanlardır. İndi hürriyyət zamanı gəlib çatmışdır. Nə etmək ki, biz yenə köhnə qayda ilə yaşayırıq. Müfti və şeyxülislamlarımız «xaç» tamahı ilə (dövlətdən orden almaq nəzərdə tutulur), bəylərimiz və xanlarımız pristav və naçalniklərin «ayaqlarına döşənməklə», hacılarımız və məşədilərimiz millət adından «min il də bundan sonra əsir və qul olmağa hazır olduqlarını» bildirməklə məşğuldurlar. Bax, buna görədir ki, nemidoviç - dançenkolar deyirlər: «Bu, nə qəribə və əcibə tayfadır?! Bunların məscidlərin bağlayırlar, bunlar deyirlər: «Bağlayın, Allah sizdən razı olsun». Bunların yerlərin əllərindən alıb rus mühacirlərinə verirlər, bunlar deyirlər: «Biz sizdən razıyıq, Allah sizin kölgənizi başımızdan əskik etməsin». Bunların uşaqların misyonerlər güc ilə xristian zümrəsinə salırlar, bunlar genə deyirlər: «Uşağımız da, özümüz də sizə qurbandır. Hər nə bilirsiniz, eləyin. Siz hər nə etsəniz, eyni hikmətdir, eyni ədalətdir». Bunlara hürriyyət verilir, bunlar deyirlər: «Xeyr, biz əsir olacağıq!».

Bu acı həqiqətlərdən zənni azan «nemidoviç–dançenkolar bir şeyi unutmuşlar: onlar bilmədirlər ki, daha müfti, şeyxülislam, xan, bəy,

¹ Məqsudumuz nə idi? «İrşad». 1907. 7 mart. №40.

² «İrşad». 1907. 25 aprel. №76.

hacı zamanları keçib. Millət öz zimami-ixtiyarını* öz əlinə alıb və iki il bundan əqdəm səbr olunacaq ihanətləri daha səbur olmaz** . İndi millət özünün qəhredici qüvvəsi ilə öz hüquq və ixtiyaratını, öz şan və ehtiramını mühafizə etməyə hazırdır.

Nikbin sonluqla bitən bu məqalənin axırındakı «bədətəhrir»in (post scriptum) də çox ibrətverici bir mənası vardı: o, «İrşad» oxucularını «Russkoye slovo»ya «ikrah və nifrət» ifadə edən etiraz məktubları yazmağa çağırırdı. Çünki, «Sükut zamanı daha keçib». Bu cür həyasızlara «dərs vermək» lazımdır.

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirib böhranlı edən başqa bir səbəb də Rusiya müsəlmanları əleyhinə fitnəkarlıqda velikorus şovinizmi ilə erməni daşnak ideologiyası və onların tərəfdarları arasındakı həmrəylik, gizli blok idi. Daşnakların müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları düşmənçilik siyasətinin bir hissəsi də Azərbaycanın görkəmli, tərəqqipərvər xadimlərinə qarşı siyasi yolla və terror şəklində mübarizə idi. Ram edilməli, yaxud qətl olunmalı şəxslər siyahısında Ə. Ağaoğlu da vardı. 1905-cü ildən etibarən onun ümumiyyətlə bu dövrdəki fəaliyyəti, milli hadisələrdə mövqeyi, erməni daşnak dairələrində oyatdığı kinli münasibət barədə təsvir verən ədəbi-tarixi qaynaqlardan biri Emin Ter-Qriqoryanın 105 səhifəlik «Alov və qılınc» pyesidir. M.Ş. Mirzəyev xatirətində o zaman Qafqaz Sensura Komitəsinə təqdim olunmuş əlyazmaları arasında «başdan-ayağa kəskin düşmənçilik və vəhşi şovinizm» ruhunda yazılmış əsərlər də olduğunu göstərir. «Daşnak yazıçıların xəstə fantaziyası»nın məhsulu olan bu əsərlərə o, E. Ter-Qriqoryanın «Alov və qılınc», Aqoronyanın «Göz yaşları dərəsi», Atrpetin «İmamət» kimi pyes və romanlarını misal göstərir.¹ Bunlardan birincisinin konkret tarixi şəxsiyyətləri təmsil edən baş surətləri türk jurnalisti Şükür ağa (Əhməd bəy Ağayev), Mirzə Cabbar (Qafqaz Mətbuat Komitəsinin Şərq dilləri üzrə senzoru Mirzə Şərif Mirzəyev) və Hacı Əhməd ağadır («türk qəzetinin xərcini çəkən» milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev).

Pərdə açılanda səhnədə milli geyimli qoca və cavan müsəlmanlar görünür: xanlar, bəylər, ağalar, molla, seyid və dərvişlər. Onların bəziləri

Avropa geyimlidir. Aralarında müsəlman məmurları da vardır. Camaat get-gedə çoxalır. Yığıncığı axund açıb bu gün müsəlmanlar üçün böyük həyati əhəmiyyəti olan məsələdən söhbət gedəcəyini söyləyir və ilk sözü «ən qabaqcıl və ağıllı müsəlmanlar» adından danışmaq istəyən Şükür ağaya verir. O deyir ki, «mən sözə birbaşa əsl mətləbdən başlayacağam. 70, 80, yaxud 100 il bundan əvvəl bu diyarın sahibi kimlər idi?

Hamı bir ağızdan cavab verir: «Biz! Bizim şahlar...Bizim babalarımız...»

Şükürəğa – Biz islam ümməti, biz müsəlmanlar indi biabırçılığa dözməli olmuşuq. (Hiddətlə) İslam ümməti kafir bir çarın rəiyyəti ola bilməzlər, olmamalıdırlar.

Hamı - Ola bilməzlər, olmamalıdırlar.

Şükür ağa – Amma biz indi məhz bu vəziyyətdəyik. Məgər bu bədnamlıq deyil? Məgər bu islamı alçaltmaq deyil?

Hamı – Bədnamlıqdır, alçaqlıdır. Ar olsun bizə!

Sonra Şükür ağa islam üçün artıq işıqlı günlər başladığını, tezliklə «müsəlman dünyası»nın nura qər q olacağını söyləyib «bütün dünyada islam hökmranlığını bərpa etmək» yolunda fədakarlığa çağırır. «Müsəlmanlar, - deyir, - heç bir zaman qandan qorxmayıblar, hamınız bilin ki, islamdan kənar nicat yoxdur»* .

Pyesin son pərdəsi «İslam naminə» şüarı altında işləyən «türk qəzeti»nin (sözsüz ki, «İrşad» nəzərdə tutulur) redaksiyasında cərəyan edir. Mirzə Cabbar bu qəzet üçün hazırlanmış bir materiala heç cür icazə verə bilməyəcəyini söyləyəndə Şükür ağa Hacı Əhməd ağanın verdiyi 200 manatla onu yumşaldıb razı salır. Üstəlik söz verir ki, hacı onun Peterburqda təhsil alan oğluna müntəzəm təqaüd göndərəcəkdir.

Söz yox ki, bu epizodla müəllif hər iki müsəlman ziyalisini və onların himayədarı hacını rüsvay etmək kimi mənhus bir qayə güdmüşdür. Bunu Şükür ağanın senzora dediyi sözlər daha da aydınlaşdırır: «Hərdən bir adam özünü fəda etməli olur: hərçənd sənin qorxmağın mənasızdır. Əlbəttə, bunun üçün səni dara çəkməyəcəklər: ən çoxu məhkəməyə verəcəklər. Əvvələn, Rusiyada pul hər şeyə qadirdir, ikincisi isə bəd ayaqda sən itirdiyin məvacibi Hacı Əhməd ağadan alacaqsan. Nədən qorxursan?

* Zimami-ixtiyar – ixtiyarın yüyəni.

** Səbur olmaq – dözmək, səbr etmək.

¹ M.Ş. Mirzəyev. Vospominaniya iz istorii tyurkskoy pečati na Kavkaze. Əlyazması. s.92-93.

* Bu, Ə. Ağaoğlunun o zaman islam haqqında döno-döno təkrar etdiyi müddəalardan biridir.

Mirzə Cabbar – Canım, sən lap həddini aşırısan. Sən daim öz məqalələrində belə bir fikir yeridirsən ki, rusların işi şuluqdur, onlar büsbütün əldən düşüblər, yapon həbləri onları qarın ağrısına salıb; daha onların əleyhinə üsyana hazırlaşmağımızın vaxtı gəlib çatıb; Qafqaz, Türkünstan bizimdir və s. və i.a.

Şükür ağa- Bəli, məgər bunlar həqiqət deyil?

Mirzə Cabbar – Kim deyir həqiqət deyil? Amma sən bizim fikrimizcə Rusiyanın on beş milyon müsəlmanın, Türkiyənin, İranın, Ərəbistanın, Misirin, Hindistanın, hətta bütün dünyanın otuz milyon müsəlmanın gözlərini açırsan. Belə olmaz.

Şükür ağa – Bax, elə bizim zəruri vəzifəmiz budur. Biz elə məhz buna can atmalıyıq. Mənim bütün fikrim-zikrim buna yönəlib. Düşüncəli müsəlmanların hamısı bu fikirdədir».

Getdikcə qızışan mübahisədə sensor bu təbliğatın xatalı olduğunu, ermənilərin duyub düşüb hökumətə xəbər verəcəklərini, jurnalist isə əksinə, xətersizliyini sübuta çalışıb, heç nədən qorxmamağı məsləhət görür. Şükür ağaya görə, hazırkı vəziyyətdən istifadə edib müsəlmanların şüuruna belə bir fikir yeritmək lazımdır ki, «tezliklə, lap tez bir zamanda biz silahı çoxdankı düşmənimizə tərəf, ruslara tərəf çevirməliyik». İndi əsl fürsətdir. Çünki, müharibədə məğlub olmuş ruslar hazırda çox gücsüzdürlər. Ölkə daxilində ixtilaflar gündən-günə şiddətlənir. Belə getsə, «Rusiya xalqları üsyan edib silah gücünə» azadlığa nail olacaqlar. O günlər lap yaxınlaşmışdır. «Bəli, biz rusları həm öz vilayətimizdən, həm də ümumən Qafqazdan qovub çıxarmalıyıq. *(Daha da ruhlanaraq)* Mən inanıram ki, mən xatircəməm ki, bu, belə də olacaq». Bir az aşağıda Şükür ağa ürəyindəki başqa bir arzunu da açıq dilə gətirib deyir: «Biz gərək xalqa xəlvəti təlqin edək ki, bu böyük amala tərəf can atsın, həmin amal onların iliyinə –qanma işləsin. Biz ancaq o zaman islam üzərində tülü edən günəşə doğru inamlı addımlarla gedəcəyik».

Peys Mirzə Cabbarın «Özün bildiyin kimi elə. Mənsə hacı Əhməd ağaya dəyməyə gedirəm. Sağ ol» - sözləri ilə qurtarır.

Beləliklə, «Alov və qılınc» o illərdə Rusiya senzura sistemində aşkar özünü göstərən antimüsəlman təmayülün ədəbi təzahürlərindən biri idi. Onun yazılmasından məqsəd Azərbaycan milli burjuaziyasının H.Z.Tağıyev kimi mütərəqqi mədəni təşəbbüsləri ilə məşhur olan başçısına və

həmin illərdə fəaliyyətində demokratik, hətta inqilabi cəhətlərin qüvvətləndiyi Ağaoğlunu hökumət nəzərində pis qələmə vermək idi.

Elmi ədəbiyyatda «Difai» haqqında çox yazılmışdır. Məxəzlərin böyük hissəsi müasir Azərbaycan tarixşünaslığına aiddir. Bu məsələ ilə xarici mütəxəssislər də məşğul olmuşlar. Təəssüf ki, elmi əsərlərdə yeridilən fikirlər ya büsbütün yanlış, ya da birtərəflidir. Məsələn, üçcildlik akademik «Azərbaycan tarixi»ndə «Difai»nin xarakteristikası kökündən səhv verilmiş və onun meydana çıxmasının tarixi zərurət olduğu göstərilməmişdir.¹

K.Mehmandarov, A.Ağaoğlu və M.Hacımskinin başçılıq etdikləri bu təşkilatın guya ilk növbədə «müsəlmanları daşnakların basqınından müdafiə etmək pərdəsi altında» terrorçu xətt tutduğunu iddia etməsi həmin «tarix»in kobud səhvi idi. Demək lazımdır ki, bunun bir səbəbi şəxsiyyətə pərəstiş dövründəki elmi saxtalaşdırma, digəri isə «Difai»nin əsas təşkilatçılarından olan Ə.Ağaoğlunun tarix üçün bu barədə bir sənəd, yazı, məlumat qoymayıb dünyadan getməsidir.

Həqiqətin meydana çıxarılmasında ilk təşəbbüslərdən birini tatar yazıçısı və ictimai xadimi, Ağaoğlunun dostu Yusif Akçura (Yusif Akçuraoğlu 1876-1935) etmişdi. O, 1928-ci ildə yazırdı ki, daşnak məsləkli ermənilərlə «çarpışa bilmək üçün» türklərin təşkilata ehtiyacı vardı. «Difai» (məcmuədə bu ad səhv olaraq «Fədai» getmişdir) həmin ehtiyac nəticəsində yaranmışdır.² «Difai» haqqında yazmış Azərbaycan tarixçilərindən biri Q.Z.Əliyevdir.³ O, bu partiyanın 1906-cı ildə Ə.Ağaoğlunun təşəbbüsü ilə yaradıldığını və çar hökuməti tərəfindən təqib olunduğunu qeyd etməkdə haqlı olsa da, bəzi məsələləri düz izah etmir.

Alimin fikrinin əksinə olaraq, «Difai»nin yaradılmasında əsas, həllədicisi amil Türkiyə «İttihad və tərəqqi» partiyasının Rusiyadakı, o cümlədən Zaqafqaziyadakı fəaliyyəti deyil, bilavasitə Qafqazdakı inqilabi və milli hadisələr olmuşdur. Bunu, deyərsən, o, özü də bilməmiş deyil; çünki əvvəlcə o, «Difai» sözünü «Milli müdafiə partiyası» kimi tərcümə edir və partiyanın gizli çap etdiyi intibahnamə haqqında verdiyi məlumatda «İttihad və tərəqqi»nin Qafqaza dair siyasətindən, demək olar, danışmır:

¹ Azərbaycan tarixi, üç cildə, 2-ci cild. Bakı, 1964, s.613.

² Türk yılı. İstanbul, 1928.

³ Q.Z.Alicv. Turtsiya v period pravleniya mladoturok. M., 1972. s.87-90.

ikincisi, «Difai»nin «Daşnaksütun» müqabilində, ona cavab olaraq yaradıldığının üstündən keçir.

Əsl həqiqət bundan ibarətdir ki, XX əsrin əvvəlində Mərkəzi Rusiya və ucqarlarda inqilabi hərəkatın yüksəldiyini, zəhmətkeşlərin beynəlmiləl birliyinin möhkəmləndiyini görən çar hökuməti yerli burjua dairələrinin təhriki və yaxından köməyi ilə imperializmin çoxdankı siyasəti olan «Separe divide et impera» («Parçala və hökm et!») siyasətinə əl atmışdı. Rusiya imperiyasının başqa xalqları ilə birlikdə azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli ədavət yaradılması bu proqramdan irəli gəlmişdi. Bu, eyni zamanda, «Böyük Ermənistan» xülyası ilə ekstremist planlar quran erməni burjua-millətçi «Daşnaksütun» partiyası üçün bu girəvə idi. Özünü də onlar belə girəvədən dönə-dönə istifadə edirdilər. O vaxtdan bəri onilər boyu elə ki, mərkəzdə və ucqarlarda inqilabi hərəkat, yaxud hökumət böhranı baş verir, onlar fürsətdən istifadə edib dərhal açıq işğalçılığa, siyasi terrora başlayırlar. Minlərlə, on minlərlə adamın ölümü ilə nəticələnən qanlı toqquşmalar Oktyabr inqilabından əvvəl və sonra - 1905-1906, 1915, 1917-1918, 1948 və 1988-1989-cu illərdə təkrar olunmuşdur.

Bu illərin hamısında daşnaklar çarizmin, erməni burjuaziyasının, xarici imperialistlərin köməyi və havadarlığı ilə bu və ya başqa regionda baş qaldırır ya Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin müəyyən ərazisini ələ keçirməyə çalışmış, ya da Ermənistan torpağının ayrı-ayrı yerlərindən o yerlərin əsl sahibi olan azərbaycanlıları zorla didərgin salmış, kütləvi qırğınlar törətmişlər. Məsələn, 1905-ci ildə onlar Azərbaycan mülkədar və bəylərinin Gəncə ətrafındakı xeyli torpağını zəbt etmişdilər. Yer sahiblərinin bu münasibətlə Peterburqa şikayətə göndərdikləri Ə. Ağaoğlunu çar özü qəbul etsə də, boş vədlə yola salmışdı.

Deməli ki, milli hərəkatın cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etməsi onun məzmun və istiqamətində tam bir mürəkkəblik, hətta hərəmərəclik törətdiyi kimi, ictimai fikirdə də saysız-hesabsız istiqamət və təmayüllər əmələ gətirmişdi. Ədavətin hər iki xalq üçün, onların azadlıq hərəkatı üçün faciəli nəticələr verə biləcəyini başa düşən tərəqqipərvər, inqilabi qüvvələr zəhmətkeşləri proletariatin beynəlmiləl bayrağı altında birləşməyə çağırırdılar. Milli ədavəti öz sinfi mənafeyi üçün əlverişli sayıb daha da şiddətləndirməyə cəhd edən burjua millətçiləri, çar hakimləri, Qafqaz canişinliyi, xüsusilə daşnaklar hiyləgər mövqe tutmuşdular. Əslində Qafqazın «qan çanağına» çevrilməsinin əsas müqəssirləri öz

fəaliyyəti ilə çarizmin milli salıxdırma siyasətinə xidmət edən daşnaklar idilər. Dövrünün görkəmli publisistlərindən olan Karibi nahaq demirdi ki, «erməni pozğunçularının, xüsusilə “Daşnaksütun” partiyasının yaradılmasına qədər Zaqafqaziya ölkəsində sülh və dostluq hökm sürürdü. Bu ölkədə sonralar türklərlə ermənilər arasında davam edən qanlı qırğınların kölgəsini belə xatırlayan yoxdu. Ermənilər, türklər və gürcülər yüzillərcə bir yerdə yaşamışlar və bu müddət ərzində qanlı milli ədavət hadisəsi görünməmişdir. (...) Daşnaklar gəldilər və müstəqil Ermənistan üçün *sırf ermənilərin sakin olacağı bir ərazi yaratmaq istədilər*. Feodal Qafqaz şəhərlərinə milli ədavət və nifrət hissləri doldu. Ermənilərin silah oynatmalarına türklər də eyni surətdə cavab verdilər»¹.

Rusiya Nazirlər Sovetinin sədri Vitte xatiratında etiraf etmişdir ki, «Qafqazdakı erməni-müsəlman toqquşmalarında bizimkilərin (oxu: çar hakimlərinin – Ə.M.) əli vardı»².

1905-ci ildəki milli qırğında xüsusi fəallıq göstərən daşnaklar Bakı, Şuşa, Gəncə və başqa şəhərlərdə qanlı faciələr törətdikləri zaman çar hakimi dairələrinin və jandarmının aşkarcasına onlara havadarlıq etdiklərini görən bəzi Azərbaycan ziyalıları və zadəganları da buna cavab olaraq öz «Difai» partiyasını və onun hərbi dəstələrini yaratmağa məcbur oldular. Bu münasibətlə elan etdiyi bəyannamədə «Difai» bildirirdi ki, «Mütəşəkkil əsgəri qüvvəyə malik olub, eyni zamanda, yeni silahlarla, hətta toplarla silahlanmış «Daşnak» firqəsi bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqasiya hökumətini özünə tabe edib çox ümdə məqsəd təqib edir ki, o da *Qafqasiya daxilindəki bütün müsəlmanları qırıb qurtardıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir*. Ermənilərin, bu məqsədlərinə nail olduqdan sonra, fikirləri Qafqasiyada erməni xalqı üçün müstəqil milli bir idarə (oxu: dövlət – Ə.M.) yaratmaqdır». Sonra «Difai» öz proqramının əsas maddəsinin şərhini verirdi: «Firqəmizin məqsədi ayrı-ayrı *Qafqasiya xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır*. (...) «Daşnak» firqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin xarəbazarlığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzeranlıq qurmasına yol vermərik»³.

¹ Karibi. Krasnaya kniqa. Tiflis, 1921. s.49.

² C.V. Vitte. Moi vospomnaniya. t.1.

³ Azərb.MDTA.f.145. s.6. inv.№A/593.

«Difai»ni yalnız ədavət zəminində təşkil olunub terrorçu məqsəd güdən təşkilat sayanlar yanılırlar. Çünki, o, öz qarşısına inqilabi məqsədlər də qoymuşdu. Məramnaməsindən¹ aydın olur ki, Qafqaz müsəlmanlarının «alicənab və mərd oğulları» Qurana and içmişlər ki, öz həmvətənlərini «zülm və cəhəldən xilas edəcəklər». Bu məqsədlə iki vasitədən istifadə olunacaqdır: maarif və cismani qüvvə (yəni silah). «Difai» bir tərəfdən maarifi təbliğ edəcək, digər tərəfdən də müsəlmanların istər «öz» istismarçılarının, istərsə hakim dairələrin zülmündən xilas olmalarına çalışacaq, lazım gələrsə, hətta «bomba və xəncərə» də əl atacaqdır.

Məramnamədə Qafqaz canişini M.S.Voronsov-Daşkova hücumlar edilməsi «Difai»dəki qabaqcıl, demokratik qüvvələrin çarizmə, onun yeritdiyi milli və sosial zülmə nifrətinin ifadəsi idi. «Cismani qüvvə» tətbiqinə gəldikdə bu, çar hakimləri və jandarmı, habelə daşnak terrorçularının cinayətlərinə cavabdan başqa bir şey deyildi. Bu işi əsasən xalq inqilabçıları – qaçaq Alı, məşhur igidlərdən Hüsü, Tatoğlu Qara və başqaları yerinə yetirirdi. Onların öldürdükleri şəxslər arasında Şuşa, Gəncə və s. Azərbaycan şəhərlərində daşnak talançılara gizli yardım göstərən və havadarlıq edən generallar Qoloşçapov, Kreşinski, prokuror Lunyakin, polis rəisi Bannikov, milli ədavəti qızıdırıb böyük tələfata bais olan digər çar hakimləri vardı.

«Difai»nin başçılarından olan Ə.Ağaoğlu bir sıra Azərbaycan şəhərlərinə gedərək yerlərdə partiyanın məhəlli şöbələrini təşkil etmişdi.* Gəncədə təşkilat komitəsinə Ələkbər və Ələsgər Xasməhəmmədov qardaşları, həkim Həsən Ağayev, Ələkbər bəy Rəfibəyli, şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazzadə, gimnaziya müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundzadə və başqaları daxil idi.

1905-ci ilin payızında Gəncə came məscidində keçirilmiş yığıncaqdakı çıxışında Ağaoğlu «Heyvanlar da öz cinsindən olanı məhv etməz» - deyə asayışa çağırıb belə bir tarixi həqiqəti xatırlatmışdı ki, ruslar Qafqaza gəlməzdən əvvəl azərbaycanlılarla ermənilər yüzillər boyu sülh içində yaşamışlar. İndiki ədavəti çar hökuməti törətmişdir.

¹ «İrşad». 1906. №241.

* 1905-ci ilin dekabr ayındakı erməni-müsəlman toqquşmasından ziyan çəkən qarabağlı qardaş və bacılarına ianə edənlər siyahısında göstəriləndiyi kimi, Ə.Ağaoğlu 25 man. pul vermişdi ki, bu da o vaxt üçün az məbləğ deyildi. Bax: «İrşad». 1906, 2 yanvar, №13

Gəncə müsəlmanlarının deputatı Ədilxan Ziyadxanov da Dumadakı nitqini eyni məzmununda qurmuşdu. O demişdi ki, çarizm bizi ermənilərin qan tökəcəyi ilə, erməniləri isə bizim guya hücumla hazırladığımızla qorxudur; bizi inandırmaq üçün ermənilərin iqtisadi cəhətdən çox irəliləyib bizi «kölə» halına saldıqlarına, erməniləri isə guya müsəlman ictimaiyyətinin bütün təbəqələrində kök salmış panislamizm tərəfindən qətl ediləcəyinə inandırmaq istəyir.

Bu, aşkar milli salıqdırma siyasətidir.

Hadisələrin ən qızgın vaxtında «C.Peterburqskiye vedomosti» qəzetində çap etdirdiyi «Bakı hadisələri haqqında həqiqət»¹ adlı geniş məqaləsi Ağaoğlunun ən yaxşı publisist əsərləri sırasına daxildir.

Məqalə bizə bu bəhsin əvvəlindən tanış olan Mərkəzi Rusiyanın monarxist və şovinist mətbuatının və bəzi xarici qəzetlərin milli məsələdə tutduğu mövqeyin ifşası ilə başlanmışdı: mərkəzi mətbuatın yazdığından belə çıxır ki, qırğının bütün taqsırı müsəlmanlardadır, çünki bunların guya hamısı...başkəsən, qanıçandır; polis qabaqcıdan bunları hazırlamış, silahlandırmışdır. Guya mühəndis F.Vəzirovun mənzilində bu məqsədlə keçirilmiş yığıncaqda bir çox müsəlman xadimləri, o cümlədən H.Zərdəbi, M.Nağıyev və başqaları iştirak etmişlər. Halbuki, bütün bunlar yalandır. Əslində taqsır hər iki millətdən olan ayrı-ayrı şəxslərdədir. Ermənilərdən Lalayev və Çaxmaqsaşov, xüsusilə Andronik bu faciədə ən çox canilik göstərmişlər. Belə böhranlı bir vaxtda biz çar saldatlarının da satqınlıq etdiklərini gördük. Ancaq ən böyük taqsır hakim dairələrdədir. Vaxtında, dörd gün qabaqdan onlara signal verildiyi halda, heç bir tədbir görmədilər. Bu, böyük, dəhşətli biabırılıqdır. Bundan daha pisi bəzi erməni ağaların azərbaycanlıları dünya ictimaiyyətinin gözündən salmaq, onlara qarşı qəzəb və nifrət cəhdləridir.

Ağaoğlunun bu cinayətlərin əsl mahiyyətini açmaqda böyük rolu olmuş məqaləsi tərəqqipərvər ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdı. Q.Nikoqosov cavab məqaləsində Ağaoğlunun ayrı-ayrı fikirləri ətrafında mübahisə açsa da, əsasən onunla razı olduğunu bildirmişdi. Beləliklə, mübahisə uzanmışdı.

Hər iki xalqı barışmağa çağıranlar arasında Zaqafqaziyanın A.Sereteli, A.Şirvanzadə, M.Şahtaxtinski kimi qabaqcıl simaları vardı.

¹ S.Peterburqskiye vedomosti. 21.22 aprel 1905. №97.98.

Qədim Şamaxı şəhərində doğulub ömrünün axırınadək Azərbaycanla, onun xalqı ilə dostluq əlaqəsini üzməyən, məşhur «Namus» əsərinin müəllifi A.Şirvanzadə (Movsisyan, 1858-1935) o zaman «C.-Peterburqskiye vedomosti» qəzetində «Zəruri izahat» başlığı ilə bir məqalə çap etdirmişdi. Orada deyilirdi: «...mən bir müddət Bakıda qalıb hədsiz kədərlə müşahidə etdim ki, müsəlmanlarla ermənilər arasındakı mehriban münasibətlər pozulmuşdur. Hər yerdə, hər addımda (...) bir-birinə qarşı aşkar inamsızlıq hiss olunurdu.

Bununla yanaşı, küçələrdə tək-tək ermənilərin müsəlmanlar və müsəlmanların ermənilər tərəfindən öldürülməsi halları getdikcə daha çox baş verirdi (...). Bütün bunlar məni son dərəcə heyrləndirirdi və müsəlman və erməni dostlarımla söhbətlərdə Rusiyanın bu qədər həyəcanlı günlərində (...) baş verə biləcək böyük toqquşmalar barədə təşviş keçirdiyimi söyləyirdim.

Bədbəxtlikdən mənim təşvişimə çox az adam şərik olurdu; buna baxmayaraq həyəcanlarıma olduqca ciddi yanaşan adamlar da tapılırdı. Belə şəxslərin sırasında cənab Ağayev də vardı. Yerli müsəlman ziyalılarının böyük bir nümayəndəsi olduğundan ona müraciət edib, müsəlman-erməni münasibətlərinin düzəlməsi barədə ciddi düşünməsini təklif etdim.

Ədalət naminə deməliyəm ki, c.Ağayev həssaslıq göstərdi: geniş müşahidəli bir şəxs kimi o, ayrı-ayrı müsəlmanlarla ermənilər arasında şəxsi düşmənçilik zəminində tək-tək və tez-tez baş verən toqquşmalara ciddi mənə verdi. (...) Ağayevlə danışdığımızdan bir qədər sonra «Kaspi» qəzetinin redaksiyasında erməni və müsəlman ziyalıların yığınağı keçirildi. Bu, iki qonşu millətin nümayəndələrinin ümumi və ictimai mənafe zəminində birləşməsi yolunda ilk cəhd idi. 20 nəfərin iştirak etdiyi həmin yığınaqda çoxları böyük toqquşmaların törəyə biləcəyi barədə c.Ağayevlə mənim təşvişimə şərik oldular. Qərara alındı ki, bu vəziyyətə son dərəcə ciddi diqqət yetirilsin, hər hansı millət tərəfindən düşmən hərəkətin qabağını almaq üçün tədbir görülsün».

Sonra Şirvanzadə müsəlman xadimləri Topçubaşov, Ağaoğlu və başqalarının milli həmrəylik yaratmaq zərurətinə dair nitqlərinin səmimiyyətinə inandığını, xüsusilə bunlardan ikincisinin «*gələcək islahatlar naminə əlbir hərəkət etmək*» barədə sözlərinə böyük əhəmiyyət verdiyini, əda-

vətin səbəblərini və ləğvi yollarını müəyyənləşdirmək üçün yaradılmış beş nəfərlik komissiyanın işinin isə səmərəsiz olduğunu qeyd edirdi.

Təəccüblü də olsa, məşhur ədibin bundan sonrakı iddialarını heç cür səmimi saymaq mümkün deyil. Onun laqeydliklə deyilən sözlərindən belə çıxır ki, Bakıdakı münaqişəni rəf etmək məqsədilə seçilən komitənin yığınağında iştirak etməyə vaxtı olmamış və «komitənin nə etdiyi barədə heç bir şey bilmir». Bu, hələ azmış kimi, o, oxucunu inandırmağa çalışır ki, hərçənd tezliklə dəhşətli hadisələr baş verəcəyini hiss etmişdi, amma onların necə, nə səbəbə, kim tərəfindən törədildiyini, nə kimi məqsəd izlədiyini nəinki özü, nəinki Ağaoğlu, bəlkə heç kəs bilmirdi; əgər təxminən də olsa, bilsəydi, bu «başabəla qəhrəmanları» dərhal, həm də «məmnuniyyətlə» (!) ədalət məhkəməsinə verərdi.

«Cidənə çuvalda gizlədə bilməyən» Şirvanzadə klassik yazıçıya yaraşmayan bir milli təəssübkeşlik edərək, «ermənilərin on qat artıq əzab çəkdikləri» barədə əsassız iddia irəli sürməklə də kifayətlənməyib hətta qızıqan ədavətdə «şeytanı» (çarizmi) də taqsırlandıranın əleyhinə çıxır. Onun fikrincə, «müqəssir ən əvvəl bizim kütlələrimizin cəhalətidir, müqəssir qarşılıqlı surətdə mənafelərimizin ümumiliyini başa düşməyimizdir, müqəssir həmçinin qismən müsəlman və erməni ziyalıları arasında həmrəyliyin olmamasıdır».

Məqalə müəllifi sözlərinə sağlam ruhda yekun vurmaq cəhdi ilə yazır: «Axırda c.Ağayevə kiçik bir irad tutmağa cəsarət edirəm. İndi boş mübahisə və bir-birini qarşılıqlı surətdə ittiham etmək vaxtı deyildir! İndi həm erməni, həm də müsəlman ziyalıları bütün qüvvələrini bir şeyə sərf etməlidirlər: davam edən kədərli hadisələrə son qoymaq və ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı keçmiş mehriban münasibətləri bərpa etmək».¹ Bu şərtlə ki, məsələni özünüz həll edəsiniz, çünki mənim buna macalım yoxdur.

Əlbəttə, Şirvanzadənin milli münaqişələrə münasibətdə dəfələrlə zərərli mövqə tutan «C.Peterburqskiye vedomosti»də əsasən barışdırıcı ruhda olan bir yazı çap etdirməsi müsbət addım idi. Məqalənin təəccüb və etiraz oyadan cəhəti o idi ki, hələ o zaman çox tanınan bir söz ustası özünü erməni daşnak xadimlərinin xeyli vaxtdan bəri davam edən

¹ A.Şirvanzadə. Neobxodimoye razyasnenye. «C.Peterburqskiye vedomosti». 1905, 16 iyulya, №170.

fitnəkar işlərindən büsbütün xəbərsiz adam kimi göstərirdi. Bu, xüsusilə ona görə təəccüblü idi ki, onun məqaləsindən cəmi iki ay əvvəl bir neçə erməni millətçi xadimi, yaxşı tanıdığı A.Arakelov, D.Abo-Zaveryan, Q.Tumanov, Q.Ağacanyan, habelə onların dəmtutanları qraf N.Simoniç və başqaları həmin qəzetdə çap etdirdikləri məqalələrdə xalqlar arasında ədavəti aradan qaldırmağa yox, daha da qızıdırmağa çalışırdılar.¹ «Namus» müəllifinin bütün bunlardan guya xəbərsiz olduğuna inanmaq sadələşmədən başqa bir şey olmazdı.

1905-ci ilin mayında Peterburqda olanda Ağaoğlu öz əleyhdarlarının bir neçəsinə cavab olaraq ikinci bir məqalə çap etdirmişdi. O, daşnakların cinayətkar fəaliyyəti haqqında bir sıra yeni faktlar gətirib, çar hakim dairələrinin onları himayə etdiklərini yenə cəsarətlə yazırdı.

Konflikt elə düyünlənmişdi ki, onu həll edib asayiş yaratmaq üçün keyli vaxt və səy tələb olunurdu. 1906-cı ilin fevral ayında Tiflisdə Qafqaz canişin idarəsində keçirilmiş yığıncaq bunu aydın göstərir.²

Canışın Voronsov-Daşkov, onun müavinləri – generallar Sultan Krım Girey, Malama və Şirinkinin başçılıq etdikləri yığıncağa azərbaycanlılardan Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, M.Şahtaxtinski, İ.Vəkilov, Q.Qarabəyov və başqaları, ermənilərdən Kalantar, A.Xatisov, S.Arutunov, Taqionosov və başqaları toplaşmışdı.

Canışın idarəsində keçirilmiş müzakirədə əvvəlcə tanınmış erməni ictimai xadimi «Mşak» qəzetinin redaktoru Kalantar danışdı. O, əsl məsələdən diqqəti yayındırmaq üçün Qafqazda köçərilərin vəziyyətinin ağırlığı, bunun milli münasibətləri gərginləşdirən səbəblərdən biri olduğu barədə mühakimələrlə sözə başlayıb qeyd etdi ki, bütün bunların taqsırı xalqlar arasındakı «rəncidəliyi dəf etmək üçün heç bir ciddi binagüzarlıq etməyən» hökumətdədir.

Bu nitqdən başqa bir məqsəd də vardı: Kalantar dağlıq yerlərin, ilk növbədə Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsini, azərbaycanlıların isə aranda yaşamasını «əsaslandırmağa» cəhd etdi; o, hökumətin bunu rəsmiləşdirməyə borclu olduğu barədə təklif də irəli sürdü.

Həmsənəti və opponentinə kəskin cavab verən Ə.Ağaoğlu müxtəsər tarixi yadavərlikdən sonra dedi: «...biz müsəlmanlar ki, türk və tatar tayfasındanız, Məşriqdən Məğribə min il bundan əqdəm gələn zaman el və oba ilə gəlib hər yerdə düz yerləri və çay kənarlarını tutmuşuq.* Qabağımızda olan tayfalar – ki, o cümlədən erməni tayfasıdır, türk –tatar övladının sələbəti-qəhrəmanələrindən** düzlərdən, çay kənarlarından qaçıb, dağlarda, sırtlarda*** məskən etmişlər. Tayfaların boylu yerləşmələri kəndlilərinin məişətinə və güzəranına bağlıdır. Türk-tatar övladı o zaman cümləsi köçəriliklə məişət edirdilər. Bizlərə gün yerlər, böyük-böyük yataqlar lazım idi qoyunlarımız, sürülərimiz dolarsın. Ermənilər isə hər yerdə öz ticarətlərin və sənətlərin işlədə bilirdilər. Lakin türk-tatarlar da ora-burada şəhərlər salıb, bəziləri mədəni (oxu: oturaq –Ə.M.) oldular, ticarət və sənəətə məşğul olub köçərilikdən əl götürdülər, qalanları yenə qədim halət üzrə yaşamaqdadır». Deməli, əhalinin müəyyən hissəsi qışı aranda, yazı və yayı yaylaqda keçirməyə möhtacdır. Halbuki, Kalantar «bu qədər müsəlmanı bir neçə dağ ermənisinin xatirəsi üçün acından öldürməyə hazırdır. Köç olmasın demək asandır, məişət yolu göstərmək çətin. Heç cənab Kalantar köçərilərin arasında olubmu? O görübdür ki, yay fəslində olanda cümlə zihəyat heyvanlar, insanlar, inək və qoyunlar cümləsi ağızlarını dağ səmtinə tutub mələyirlər?!» Kim bilmir ki, yayda «qışlaqlar cəhənnəmə dönür, sular, çaylar quruyur, ot kökündən kəsilir, milyonlarca həşərat baş qaldırıb, hər yerdə bir qanlı şey görürsə, ilan kimi çalır. «Malyariya» nam qızdırma mallara və insanlara bilatəfavüt müstövli**** olub canlarını alır. Cənab Kalantar köçəriləri bunlara düçarını etmək istəyir?!».

Nitqin ən kəsərli hissələrindən biri hökumətin azərbaycanlı əhalinin yaylaq və qışlaq barədə ehtiyaclarını ödməyə borclu olduğuna, xüsusilə, aranda yerlərdə abadlıq yaratmaq zərurətinə aiddir. Ağaoğlu həsrətlə Gəncə və Bərdənin orta əsrlərdəki vəziyyətini yad edib Firdovsinin:

Xoşa mülki-Bərdə və əqsayi-vey-
Ke Ərdbehişəst həngami-dey¹ –

* Ağaoğlunun bu tarixi problemə aid konsepsiyasının tənqidi icmalı kitabın başqa fəslində verilir.

** Sələbəti-qəhrəmanənə - qəhrəmancasına mütənət, səbat.

*** Sırt- sıldırım qayanın döşü.

**** Müstövli olmaq – burada: yayılmaq, sirayət etmək.

¹ Tərcüməsi: Bərdə ölkəsi və onun ətrafı necə də gözəldir! Qış vaxtı da behişt kimi olur. Nizaminin «İskəndərnamə»sində Bərdənin tərifinə həsr olunmuş parça bununla tam səsləşir.

¹ «C.Peterburqskiye vedomosti». 1905. 26. 27 aprel, 4 may. 2.7 iyul. №101. 102. 108. 159. 163.

² Ətraflı bax: Qanlı sənələr. Məcmuə. Tərtib edəni: M.S.Ordubadı. Bakı. 1911.

beytini misal gətirəndən və hazırda bu yerlərin baxımsız hala düşdüyünü söyləyəndən sonra çar hökumətinin ünvanına kəskin ittihamdan da çəkinmir! «Hökumət əsla bu yerlərə etina etməyir». Bir az aşağıda: «Hökumətin nə ixtiyarı var birdən-birə hökm edə ki, köçməyin?! Boylə narəva fərmana heç kəs etina etməz!».

Nitqinin bu yerində Ağaoğlunun başı gicəllənir, onu aparırlar. Bir azdan özünə gəlib, məclisə qayıdır.*

Müşavirədə bir neçə azərbaycanlı və erməni natiqdən sonra Ağaoğlu ikinci dəfə çıxış edib deyir: «Budur, neçə sənədir ki, biz Qafqaz camaatı bir qərribə halətə düşər olmuşuq ki, cümləni bir dəstə qorxu altında saxlayıb, heç kəsə fürsət vermir ki, nə öz fikrini, nə də öz işlərini, - necə ki, lazımdır, - izhar etsinlər. Camaat işinə müdaxilə edən şəxslər və qulluqçular həmvarə qorxu altındadırlar. Əgər bir kəs cürət edib, öz fikrini açıq-açığa danışsa və yainki bir qulluqçu cürət edib, öz insafına görə iş görsə, haman saat möhürlü kağızlar gəlib, qətl fərmanı yetişir. Boylə dolanmaq olmaz! Buna bir axır qoymaq gərəkdir!» Sonra cəmiyyəti terror bürüdüyünü söyləyən natiq çıxışını belə davam etdirir: «Bir dövlətdə ki, danışmağa və yazmağa izn vermirlər, (...) səbr və təhəmmül mümkün deyil».

Nitqin ifadəci ruhu beləcə get-gedə qüvvətlənib, son həddə çatır: «Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətinə xidmət etməyə və ya öz insafına görə iş görməyə qorxudub, nainsaflığa, ədalətsizliyə dəvət edən *terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hürriyyət, nə ədalət, nə də müsavət əmələ gələ bilər*». Tənqidini bir qədər də dərinləşdirib bu terrorçuluğun hakim dairələr tərəfindən himayə edildiyini söylədiyi zaman Ağaoğlunun «terrorçular» dedikdə daşnakları, onların qabağında «boyunlarını əyənələr» dedikdə çar hakimlərini nəzərdə tutduğu aydınlaşır.

Deməli, çarizm daşnaklarla əlbirdir. Nə qədər ki, belə bir tərəfgirlik və əlbirlik hökm sürür, Qafqazda asayiş yaranmayacaqdır.

Söhbət bu yerə gələndə canişin dəftərxanasının müdiri Peterson replika verir:

* Bu hadisə ilə əlaqədar M.S.Ordubadi belə bir qeyd edir: «Cənab Əhməd bəy Ağayevin milləti uğrunda bu qədər ictihadkaranə çalışdığını görünə müşarileyhin nə dərəcədə millətdust olduğu cümləyə məlum olar.(...)Əhməd bəyin bu qədər mücahidatına millətimizdən bir çox rizaməndlik edildisə də, yenə həqiqincə olmayıb, yüzdən bir həqqi riyət edilmədi. Bu isə (...) bir para şəbərələrin vücudu ilədir». Qanlı sənələr. s.166.

«- Bu günə sözlərin yeri deyil. Burada gərək bu məsələ əsla müzakirə olunmasın! (Ermənilər şiddətlə əl çalırlar!)».

Əlbəttə, bıçaq sümüyə gəlib dayandıqda haqqın səsini susdurmaq olmazdı. Bir də Ağaoğlu belə hədələrdən qorxub geri çəkilənlərdən deyildi. Hədəyə cavab olaraq o deyir: «Cənab Peterson əfv etsinlər, bu məclis elə bu günə sözlərin yeridir. Bizi bura çağırıblar öz dərdlərimizi, mülahizətimizi açıq-açığa deyib, saf-sadiqanə danışmaq. Bəlkə bu bəzilərinə xoş gəlməyir. Bizə bu xoş gəlməməyin əsla daxli yoxdur.(...) Ümdə qəsdimiz odur ki, haman o sahib –mənsəblərin ki, öz insaf və vicdanların, mərdanəliklərin yaddan çıxarıb (...) başlarını asitaneyi-itaətə qoyublar, əməllərini, rəzalətlərini, dənaətlərini* cümlə Rusiyaya məlum və aşkar etmək, bəlkə qulluqçular özlərinə gəlib, kişiliklərini aşkar etsinlər».

Bu, aydındır ki, hakimiyyətini xalqları fəlakətə sürükləmək bahasına qorumağa çalışan çarizmə üstüörtülü meydan oxumaq, onu lənətləmək deməkdi.

Sonrakı çıxışlar yığıcağın istiqamətini xeyli dəyişdirir. Hər iki tərəfin nümayəndələri daha açıq danışığa razılıq verəndə Arutunov diplomatik hiyləyə əl atıb belə bir danışığın guya «danosçuluq» olacağını bildirir. Lakin bu hiylə baş tutmur, Ə.Topçubaşov və Ə.Ziyadxanovun təklifi ilə «hər kəs ürəyindəkini» açıb deməyə başlayır.

Həqiqəti ən açıq və prinsiplial şəkildə izah edib aydınlaşdıran ilk şəxs yenə Ağaoğlu olur: bu vaxtadək biz üstüörtülü danışib adətən faciələrin səbəbini «terror»da, hakim dairələrdə görürdük, “Daşnaksütun” partiyasının adını çəkmirdik. «Keçən gün cənab Xatisov öz bəliq və fəsih xitabəsində aşkar dedi ki, bu “Daşnaksütun” Rusiyanın böyük ricalının**, generallarının və hətta canişini-Qafqaz həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, tərtib olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, səl-datı da vardır. Biz müsəlman vəkilləri bunu eşidəndə beht və heyrət barmağımızı dişimizə tutub öz-özümüzə fikir etdik». Madam ki, belədir, madam ki, «bir müsəlləh firqə on beş ildən bəri tərtib olunub» və hökumət adamları bunu bilə-bilə «nəinki əlac etməyir, bəlkə onunla həməqiddədirlər(!), bizim xah hökumətdən, xah ermənilərdən boylə firqənin götürülməyini təmənnə etməyimiz bihudədir. Biz ancaq özümüz gərək öz

* Dənaət – alçaqlıq.

** Rical-burada: xadim.

ələcimizi edək.(...) Bir hökumət ki, bir tərəfdən boylə işlərə mütəhəmmil olur, gərək o biri tərəfdən də mütəhəmmil ola və illa işlər hərə-mərc olar».

General Malamanın bu ittihamlara etirazına baxmaraq Azərbaycan nümayəndələrinin gətirdikləri dəlillər öz müsbət işini görür. O biri tərəfin yığıncağın ilk günlərində müsəlmanların ünvanına deyilmiş sözlərin böhtan və iftira olduğu öz-özünə meydana çıxır. Yığıncağın axırında sədr Malama milli sülh yaratmaq üçün lazımı tədbirlər görülməyini, terrora son veriləcəyini və silahlı firqələrin dağıdılacağını vəd etsə də, bu, ancaq boş söz olaraq qaldı.

Milli ədavətin qızıqdırılmasında canişinin ən yaxın əlaltılarından biri general Qoloşapov idi. O, gah bu, gah başqa «xatalı» regiona «sakitlik» bərpa etməyə göndərilirdi. Əslində isə hər dəfə generala müsəlmanları «ram edib yerində oturtmaq» əmri verilirdi. Məmmədquluzadənin Şuşa qubernatoru Qoloşapova müraciətlə yazdığı satirik məktubunda deyilir: «Ey yarı-bivəfa Qoloşapov! Bu imiş məgər dostluğun şəraiti? Biz məgər sənə belə danışmışdıq? Heç bilirsənmi ki, kimi qırırsan, kimin evlərini topa tutursan, kimin məhəlləsinə od vurub yandırırısan? Məgər Qarabağ müsəlmanlarını tanımırısan? Məgər qeyri-müsəlmanları tanımırısan? Məgər müsəlmanlar *sənin padşahının* barəsində etdiyi rəftarının əvəzidir ki, sən müsəlmanlar barəsində eləyirsən?

...Yoxsa, ondan ötrü eləyirsən ki, müsəlmanın həmiyyət və qeyrətindən xəbərdarsan?»¹

Göründüyü kimi, ədibin tənqid hədəfi ikidir: çar mütləqiyyəti və müsəlmanların milli və siyasi şüurca zəifliyi.

Bir həftə sonra həmin mövzunu inkişaf etdirən ədib «Qoloşapovun geri çağırılması» felyetonunu Sabirin «Etdi bu fələk...» şeiri ilə tamamlamışdı ki, onun da son misraları eyni hədəflərə qarşı çevrilmişdi: «Bir rus görəndə oluruq xar yanında. Quzu, keçiyik biz. Keçməz sözümüz bir quru sərdar yanında, Çünki nəçiyik biz?! Tanrı buna şahid – Quzu, keçiyik biz»²

«Keçməz sözümüz bir quru sərdar yanında». Bu çox acı bir həqiqət idi. Doğrudan da azərbaycanlıların şikayət və fəryadına nə çar, nə də

onun yerli hakimləri məhəl qoyurdular. Əksinə, çox keçmədən çarizm münaqişəni erməni millətçilərinin xeyrinə həll eləmişdi: 1908-ci ildə «Difai» üzvlərinin bir qismi həbs, bir qismi isə Türkünə sürgün olunmuşdu. Ağaoğlu isə, bir az sonra görəcəyimiz kimi, İstanbula köçüb getmişdi.

«Daşnaksütun» öz qanlı oyununu yenə davam etdirdi və Ağaoğlunu xaricdə də rahat buraxmadı. Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan xalqının bir sıra görkəmli xadimləri fitnə-fəsada düşər oldular. Terror yolu ilə qətlə yetirilənlər də az deyildi: Batumidə hüquqşünas Məhəmmədqulu bəy Kəngərli, Bakıda jurnalist Ə.Şahtaxtinski, Qarabağda komik artist Əbülhəsən Anaplı və inqilabçı tələbə Haşım Əliyev, Tiflisdə şair Əliqulu Qəmküsər və dövlət xadimi, həkim Həsən bəy Ağayev, İstanbulda diplomat Behbud ağa Cavanşir öldürüldülər.

Azərbaycanın layiqli oğullarına qarşı yönəldilmiş bu terrorçuluğun necə geniş plan və avantürist metodlarla həyata keçirildiyi barədə təsəvvür vermək üçün Behbud ağa Cavanşirin öldürülməsi hadisəsini xatırlamaq kifayətdir.

Tərtər mahalında anadan olub Almaniyada dağ-mədən akademiyasını bitirən və bir neçə dil bilən mühəndis Behbud ağa Cavanşir Bakıya qayıdandan sonra, 1916-1921-ci illərdə geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərmişdir.

O, 1917-ci ildə Milli Müsəlman Şurası Müvəqqəti İcraiyyə komitəsinə seçilmiş, «Rus texnika cəmiyyəti»nin Bakı şöbəsinin üzvü olmuş, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olunandan sonra daxili işlər naziri və s. məsul vəzifələrdə işləmişdir. 1921-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən texniki avadanlıq almaq üçün Berlinə ezam edilən B.Cavanşir arvadı və iki qardaşı ilə birgə yolüstü İstanbulda həmyerlisi Ə.Ağaoğlunun ailəsində, sonra isə mehmanxanada qalmalı olurlar. Yola düşmək ərafəsində Torlaqyan adlı bir cani ona qəsd edir. Ağaoğlunun qızı vəkil Sürəyya xanım və başqa hüquqşünaslar qatili məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etdirirlər.

Sürəyya xanım xatirətində daşnakların təşkil etdikləri bu qanlı əməliyyatdan və qatilin mühakiməsindən bəhs edərək yazırdı: «Dinlənen şahidlərin hamısı Türkiyə və Azərbaycanda ermənilərə edilən zülmədən bəhs edilirdi.(...) Heç unutmaram, bir rus şahid azəri türklərinin erməniləri qırdıqlarını, Behbud xanın da daxili işlər naziri olması səbəbi ilə

¹ C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, üç cildə, 2-ci cild, s.64-65.

² Orada, s.69.

ayrıca məsul olduğunu söyləyəndə prokuror 1906-cı ildə Rusiyadakı yəhudi qəsdlərin səbəbini soruşdu və erməni qəsdlərinin səbəbinin də eyni (çarizm-Ə.M.) olduğuna diqqəti cəlb etdi. Nəhayət, məhkəmə qurtardı. (...) prokuror qatil üçün ölüm cəzası tələb etdi».¹ Lakin daşnaklar yenə işi elə qurdular ki, prokuror nəinki məhkəmə prosesindən, hətta bütöyün Türkiyədən uzaqlaşdırıldı, bəraət qazanmış qatil isə Amerikaya qaçırıldı. Bu, canilərin okeanın o tayındakı daşnak kapitalistlərlə əlaqəsinin canlı təzahürlərindən biri idi.

¹ Sürəyya Ağaoğlu. Göstərilən əsəri, s.29.

«MİLLƏT VƏ MİLLƏTÇİLİK»

Tarixi materializm təliminə görə milli məsələ müxtəlif formasiyalarda millətlər, milli qruplar və xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, ərazi, hüquqi, ideoloji və mədəni münasibətlərin məcmusudur.¹ Ona görə də çox təbiidir ki, mütəfəkkir Ağaoğlunun milli məsələyə dair görüşləri dövrünün ən səciyyəvi ictimai-siyasi münasibətləri ilə, əvvəlcə Azərbaycanda, sonra da Türkiyədə bu münasibətləri təyin edib istiqamətləndirən fikir cərəyanları ilə bağlı olub onun dünyabaxışının mühüm qollarından birini təşkil edir.

Azərbaycanlıların bir millət halında formalaşdığı, milli-azadlıq hərəkatının genişlənməyə başladığı bir dövrün məhsulu olan bu görüşlərdə sırf nəzəri fikir və müddəalarla bərabər canlı praktik mülahizə və tövsiyələr də əksini tapmışdır. Burada «millət nədir?» sualından tutmuş dünya millətlərinin təşəkkül və təkamülü, kapitalizmin inkişafı ilə əlaqəsi, milli münasibətlərin mahiyyəti, milli tərəqqinin milli mənəviyyatda inikası, milli xarakterin özünəməxsus keyfiyyətləri, milli mədəniyyət və s.b.k. çox rəngarəng problematika əhatə olunur.

Çoxcəhətli olmaqla bərabər bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən tarixi amillərlə şərtlənməsi bir tərəfdən Qərbin və Rusiyanın sosializm ideyaları, o biri tərəfdən də burjua fəlsəfə və sosiologiyasının müxtəlif təlimlərinin təsiri Azərbaycan mütəfəkkirinin milli konsepsiyasına böyük mürəkkəblik vermiş, onda ziddiyyətli məqamlar əmələ gətirmişdi.

Bu mövzu ətrafında ilk düşüncələri hələ keçən əsrin axırlarında «Kavkaz» və «Kaspi» səhifələrində çap etdirdiyi publisist məqalələrdə meydana çıxmışdı. Ümumiyyətlə, o zaman həmin mövzunun əsl elmi işlənməsi Qafqazda yenidən başlanmışdı. 1905-ci il inqilabı cəmiyyətin çoxlu digər problemi ilə birlikdə milli məsələni də tam kəskinliyi ilə qarşıya qoyduqda Rusiya müsəlmanlarının bütün fəal ideoloqları, publisist və yazıçıları (onların arasında azərbaycanlılardan C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Ö.Faiq, Ü.Hacıbəyov, F.Ağayev və başqaları vardı) kimi «Tərəqqi» redaktoru Ağaoğlu da öz fikirlərini yazıb bildirməyi vacib bildi.

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI cild, Bakı, 1982. s.568.

Mətbuatdakı məqalələrin çoxu polemik mahiyyətdə idi. Polemikaya bir qədər gec qoşulan Ağaoğlu «Tərcüman» redaktoru İ.Qasprinskiyə bu münasibətlə çap etdirdiyi məqaləyə də eyni ruhda cavab verməyi qərara aldı.

İ.Qasprinskiyə məqaləsi Ə.Ağaoğlunun «Tərəqqi» qəzetindəki «Acı həqiqətlər» yazısındakı müddəalara qarşı çevrilmişdi. Onu «Tərcüman»dan götürüb «Tərəqqi»də yenidən nəşr edən¹ Ağaoğlu çoxdankı arzusunu həyata keçirərək qəzetin dörd nömrəsində nəşr edilmiş «Millət və millətçilik» adlı müfəssəl məqaləsini yazdı. O, opponentinə cavab formasında ümumiyyətlə milli məsələyə dair görüşlərinin bir sıra mühüm cəhətlərini aydınlaşdırmışdı.

Cavab «Tərcüman»ın məqaləsindən böyük bir parçanı misal gətirməklə başlanır: «Əhməd bəy Ağayev bəradərimizin (...) «Acı həqiqətlər» məqaləsini oxuduq. Bizə bu məqalə çox dadlı gəldi, çünki Rusiya dumasındakı müsəlman şöbəsindən bəhs olunur. «İttifaqi-Müslimin» Partiyasından (Hizbindən), Makaryada (Nijni Novqorod – Ə.M.) olmuş milli nədvə^{*} və şuralardan bəhs buyursalar və «gec olsun, xeyri olsun» fəhvasınca millətin öz əsəri olan bu ittifaqdan Qafqaz əhlinə məlumat versələr, daha ziyadə münəvvər olurduq. 1905, 1906, 1907 sənələri «Tərcüman»ın hər nüsxəsində bu ittifaqdan bəhs olunurdu. Kazan, Orenburq qəzetlərində kəza bir çox məqalələr görülürdü. Yalnız Bakı qəzetləri hər nasıl isə bu ittifaqa qulaq verməyirdilər. Səbəbi məlum: **milliyyətdən ziyadə aləmiyyət ilə uğraşılır idi**».

Ağaoğlu Qasprinskiyə tənqidinin üslubca «zərifanə və ədibanə» olduğunu qeyd etmişdi. Mahiyyətcə isə o tənqid çox ciddi idi. «Tərəqqi» yazırdı: «Möhtərəm «Tərcüman»ın bu ifadələrindən iki şey anlaşılır: əvvəlcə, ümumən Bakı mətbuatının millətçilik məsləkindən xaric bir məsləkdə olması; saniyə, mənim guya qabaqda adı var, özü yox Ənqa kimi «adəmiyyət» deyilən bir şeyə xidmət edib də sonralar yavaş-yavaş millətçilik məsləkinə tərəf meyl etməyim». Bu iddiaların hər ikisi həqiqətdən uzaqdır və Qasprinski istəsə də, istəməsə də onun məqaləsində mənə qarşı yersiz ittihamlar irəli sürülür. «Tərcüman»ın işlətdiyi «adəmiyyət» sözünün mənası «haman sosializm deməkdir», yəni Qasprinski

«zərifanə» bir şəkildə məni sosializm ideyalarının təbliğatçısı olmaqda taqsırlandırır məzəmmətləyir. İş ondadır ki, «ustadımız» mənə bu ittihamı verməkdə tək deyildir. Bədxahların, iftiraçılardan, avamlar arasında da bu fikirdə olanlar var. Qərībədir ki, bizdə hüquq, müsəvat, söz azadlığı, rəiyyətcə, əkinçilərə dair bir məqalə, bir nitq bəsdir ki, hər kəsi «əvamün-nasın nəzərində sosializm silkinə daxil etsinlər!»¹ Ona görə də çoxları «İrşad» və «Tərəqqi»nin həmin məsələlərdən bəhs etdiyini nəzərə alaraq bu qəzetlərlə bərabər mənim haqqımda da eyni qənaətdədirlər. Bu hələ nədir ki! Daha qərībə və dəhşətli olan budur ki, bizim milli məsələyə dair mövqeyimizdən «əsl sosialistlər» də narazıdırlar və bizi «hiddətli», «şiddətli millətçi» adlandırırlar.

Bu iddialardan hansı doğrudur? – sualına cavab verən Ağaoğlu sosialistləri haqlı sayıb deyir ki, «biz millətçi olduğumuzdan qeyri ünvana, qeyri isnadə (yəni «sosialist məsləkinə» mənsub olmağa – Ə.M.) haqq, ixtiyar və iddiamız olamaz. Bunu deməkdən bizim qərazimiz sosializmə həqarət, kərahət, nifrət izhar etmək deyil! Xeyr! **Sosializm öylə bir ali, öylə bir müəzzəm^{*} təriqətdir^{**} ki, ona mənsub olmaq heç kəsi təhqir etməz!**»².

Mütəfəkkir açıq etiraf edir ki, «sosializmin qayeyi-amalı, əsas məqsədi (...) növi-bəşərin mənəvi və maddi səadətidir!». Belə bir məslək sahibi olmaq hər bir şəxs üçün «iftixardan başqa bir şey deyil. Lakin xətamı, səhvimi ya doğrumu və səvabımı, biz əsrin, vaxtın insanların hələ böylə bir müəzzəm və ali təriqətin (oxu: məsləkin, təlimin –Ə.M.) hüsuluna müsəid olacağına qənaəti-vidəniyyəə hasil etməməşik! **Biz hələ bu təriqəti xülyadan və rəyadan, xəyal aləmindən olan ədd edəriz. Bunun yüz il deyil, yüzlərcə illər müddətində itlaqına^{***} inanmayırız**».

Deməli, bəşəriyyətin «mənəvi və maddi səadəti»ni bir təlim kimi sosializmin «ən yüksək amalı, əsas məqsədi» sayan Ağaoğlu bu məsləki nəzəri cəhətdən çox yüksək tutduğu halda onun təcrübədə reallaşmasına, «yüz illər deyil, yüzlərcə illər müddətində» həyata keçmə imkanına də

¹ Millət və millətçilik. «Tərəqqi» qəz.. 1909, 22 yanvar. №16.

^{*} Müəzzəm – əzəmətli: çox böyük.

^{**} Təriqət –burada: fikir cərəyanı: yol.

² Orada.

^{***} İtlaq-burada: həyata keçmək. reallaşmaq.

¹ «Tərəqqi» qəz.. 1909, 21 yanvar. №15.

^{*} Nədvə-yığıncaq.

rindən şübhə edir. Bu, mahiyyətə «sosilazimin utopyadan həqiqətə çevrilməsi»ni (Engels) tarixən qanunauyğun proses hesab edən marksist konsepsiyanın obyektiv inkarı deməkdir.

Ağaoğluna görə, hər millətin tarixi, ömrü, həyatı bir sıra «təbii qanunlara tabedir». Millət arasında o qanunlardan xaric nə iş görülsə, süni olub səmərə verə bilməz. Belə qanunların biri də hər millətin labüd olaraq müəyyən tarixi mərhələləri keçməsidir. «Hər fərdin ömründə olduğu kimi, bir millətin ömründə də dövrlər var. Bu dövrləri keçmək məcburi bir əmrdir». Odur ki, «dövrlərin bəzilərini keçmiş», mədəniyyətinin tarixində, həyat yolunda inkişaf edib müəyyən bir dərəcəyə çatmış millətlərin nailiyyətlərini inkişafın ən aşağı pilləsində olan və «həyat meydanına təzə qədəm qoyan millət arasına keçirmək» cəhdi vaxt itirmək, lazımsız işlə məşğul olmaq demək olardı.

V.İ.Leninin «Millətlər ictimai inkişafın burjua dövrünün labüd məhsulu və labüd formasıdır»¹ müddəası baxımından yanaşdıqda bu mühakimələrin elmi əhəmiyyəti çox aydın nəzərə çarpır.

İctimai inkişafın burjua dövrünün «labüd məhsulu və labüd forması» anlayışlarında nələr nəzərdə tutulur?

Millətin əlamətləri sırasına daxil olan bu amillər: əmtəə tədavülünün inkişafı, kiçik yerli bazarların vahid, ümumi bazar halında birləşməsi və nəticədə iqtisadi həyat birliyinin yaranması, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı.

Göstərilən səbəblərə görə millətlərin təşəkkül tapdığı dövrdə millətçilik yüksəlməkdə olan burjuaziyanın feodalizmə və milli zülmə qarşı mübarizəsində ideya bayrağı olur, xalq kütlələrini belə bir mübarizəyə səfərbər edir; aydındır ki, bütün bu proseslər ölkədə milli həyatın və milli hərəkətin oyanması, milli dövlətin yaranması ilə nəticələnir.

Sosializm haqqında ümitsizliyindən fərqli olaraq milli məsələyə Ağaoğlu daha real, vaxtı çatmış məsələ kimi baxır. O, çox düzgün olaraq belə hesab edir ki, dünyanın bütün xalqları öz tarixinin müəyyən mərhələsində sosial və mədəni cəhətdən elə «parlaq» bir səviyyəyə çatırlar ki, buna «millətçilik dövrü» demək mümkündür. Xalqın milli özünüdərkli, sənaye, elm, mədəniyyət sahəsində böyük nailiyyətləri məhz bu dövrdə mümkün olur. Məsələn, Fransa, İngiltərə, Almaniya və İtaliyanın bu

sahələrdə inkişaf etdikləri dövr «yerləri, göyləri dəyişdirən Jan-Jak Rusoları, Volterləri, Lamartinləri, Viktor Hüqoları, Robespyerləri, Napoleonları, Konderseləri, Taleyranları vücuda gətirən» fransızlardakı haman «nasionalizm hissiyyəti»dir. İtaliyanın Avstriya əsarətindən xilas olmasında da əsas amil Qaribaldilərin fəaliyyəti sayəsində italyanların qəlbində «nasionalizm hissiyyətinin» yer tutmasıdır. «Almanları Napoleon əsrindən bəri qalmış fransız əlaqəsindən qurtarıb Hegellərin əfkarı ilə, Bismarkların həmiyyəti ilə əlan aləmə bir nümuneyi-iqtidar, bir imtissali-əzəmət halına gətirən genə haman nasionalizm olmadımı?». «Qoca Osmanlı dövlətində də eyni proses getmişdir. Bu ölkənin fəlakətdən xilas olub yüksəlməsində Ənvərlərin, Niyazilərin qəlblərinə milli hisslərin təlqin olunmasında həlledici xidmət Əbdülhəq Hamidlərə, Kamallara aiddir.

Beləliklə, «millət və millətçilik» mövzusu ətrafında mühakimələrində Ağaoğlu elmi cəhətdən əsaslandırılmış müsbət müddəalarla bərabər, idealist tarixi konsepsiyaların təsirlərindən də azad deyil. Mühakimələrinin əvvəlində millətin təşəkkülü üçün milli özünüdərkli, sənaye, texnika, elm və mədəniyyətin inkişafını həlledici saydığı halda, bu fikrinin şərhində tamamilə başqa yol tutur; adı çəkilən ölkələrin müqəddəratı, tarixi inkişafı haqqında danışarkən hər şeyi milli hisslərlə bağlayıb, cəmiyyətin aparıcı qüvvələri, xalq, onun sosial idealları, əməyi, milli istiqlalyyəti mübarizəsi kimi məsələləri nəzərə almır. Ölkələrin tarixi müqəddəratını dəyişdirən amil olaraq ya tək «nasionalizm hissiyyətinin», ya «nəfəxəti-milliyə»*, ya da ən yaxşı halda «nasionalizm əfkar və hissiyyətinin» götürülməsi də yenə eyni metodoloji məhdudluğun nəticəsidir.

Azərbaycan üçün millətçiliyi «tərəfi-rəbbanidən müqəddər bir dövrəyi-həyat», yəni Allah tərəfindən təyin olunmuş həyat tərzini hesab etdikdə mütəfəkkir özünün o zamankı səciyyəvi bir keyfiyyətini – dindən ideoloji silah kimi istifadə etdiyini göstərir ki, bu da bəşər tarixində milli şüurun dini şüurdan sonra yarandığı barədə qanunauyğunluğa zidd baxış idi.

«Nasionalizm dövrü»nün xarakteristikası Ağaoğlunun görüşlərindəki «tilsimli dairə»ni daha bariz surətdə üzə çıxarır. Onun fikrincə, hər bir millətin ömründə bu dövr «mayanın xəmirə təsir edib qıjırması kimidir: nasionalizm dövrəsində millət özünə gəlir, özünü tanıyır, onun

¹ V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı. Cild, 26, s. 79.

* Nəfəxəti-milliyə – milli mənəfi, milli fayda.

cümlə üzvləri cəbəcə olub millətin vücudu, bədəni qərribə bir mətanət, bir mükəmməliyyət kəsb edir, qüvayi-ruhaniyyə və madiyyəsi övci-əlaya* çatıb da tarixinin ən müəzzəm səhifələrini bu dövrə təşkil edir».¹

Deməli, yenə xalqın taleyi, «ruhani və maddi qüvvələri» bütünlüklə «millətçilik dövrü» ilə, milli özünüdərkə bağlandığından tarixi inkişafın digər hərəkətverici amilləri mühakimədən kənar qalır.

Düzdür, mütəfəkkirin milli tərəqqi yolları və vasitələri haqqında mühakimələri də idealist məhdudluqdan zərər görmüşdür. O, məsələn, «*Biz gərək Avropanı təqlid edək!*» kimi qəti hökm ortaya atır. Amma öyrənmək, «ibrət dərsi almaq», nümunə götürmək, Avropa ilə texniki əlaqə yaratmaq məsələsini o əsasən düzgün həll edir, həm də qəti xəbərdarlıq edir ki, «kəsb etdiyimiz şeyləri, aldığımız işləri gərək kor-korana etməyək!». Avropadan ancaq elmləri və sənayeni «təşxis və təmyizsiz», yəni olduğu kimi, bütünlüklə, götür-qoy etmədən almaq mümkündür. Çünki, «ülum və sənaye hər yerdə olursa-olsun ümuminsanların, insaniyyətin malıdır! Onlar zaman və məkandan, hər bir rəngdən, şərtədən mücərrəddirlər**». Lakin qeyri binalara***, fikirlərə, hisslərə gəldikdə gərək ehtiyatlı, diqqətli olaq. Çünki, bu binalar, bu fikirlər, bu hisslər Avropanın hal-hazırına münasibdirlərsə, bizim hamımıza, əhvalımıza münasib deyildir. Avropa əlan dövreyi-nasionalizmi keçib, biz isək dövreyi-nasionalizmə əvvəlinci qədəmlərimizi qoyuruq. Bu təfəvütdən naşi olaraq bəzi əfkar, bəzi hissiyyət Avropada təbii olduğu kimi, bizlərdə məcnun**** olduğundan zərərdən başqa bir şey verə bilməz.

Göründüyü kimi, bu mülahizələr iki əsas qismə bölünür: birinə elmlər və sənaye, digərinə isə «qeyri binalar, fikirlər, hisslər» daxildir.

Birincisində Qərbdən gen-bol istifadəni mümkün sayan müəllif, ikincisində müstəqillik, orijinalıq yolunu zəruri hesab edir. Əlbəttə, birinci yol («təşxisiz və təmyizsiz») mübaligəli və mübahisəlidir. Şərqi böyük mütəfəkkirlərinin çoxu ümumiyyətlə Qərbə passiv, təqlidçi münasibəti pisləmişlər. Qərbdən öyrənməyin yolları barədə xeyli düşünəndən sonra belə bir düzgün nəticəyə gəlmişlər ki, Şərqi hər bir ölkəsi öz

* Öci-əla – uca pillə; yüksək mərhələ.

¹ Orada.

** Mücərrəd –burada: ayrı, təcrid edilmiş.

*** Bina – burada: təşəbbüs.

**** Məcnun – süni, qondarma.

konkret şəraitinə müvafiq yolla gedib, işlərini yerli, milli şəraitin imkan və tələbləri dairəsində qurmalıdır. M.F.Axundzadə 1872-ci ildə dostu Mirzə Yusifxana yazırdı ki, Qərbin tərəqqipərvər ideyalarını hazır bir şəkildə, eynilə Şərqi köçürməyə çalışmaq doğru yol deyil. «Avropadan gətirdiyiniz və bütün ayələri və hədislərini öz fikrinizin sübutu üçün dəlil hesab etdiyiniz kitab avropalıların fikrinin məhsulu idi. Siz elə bilirsiniz ki, onu əxz etməklə məqsədə çatmaq olar. Lakin siz bilmirsiniz ki, mə-nəvi və fikri tərəqqi ölkədəki zahiri və əməli tərəqqidən əvvəl baş tutmayıbdır».¹

C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin»də Şərqi elmi-texniki geriliyindən bəhs edən felyetonlarından birində Sədinin «Əbrü badü məhü xurşid həmə dərkərənd»² mətləli şeirindən istifadə edərək yazırdı ki, tənbellik və ətalətə adət etmiş müsəlman rahat oturub avropalılardan imdad gözləyir; qoy onların «canı çıxsın», oxuyub işləsinlər, təyyarə, paravoz, telefon, elektrik işığı və s.b.k. texniki vasitələr icad edib bizə də versinlər. «Hazırın naziri» olanlara qarşı çevrilmiş bu qeyrətləndirici motivə Sabir poeziyasında da dönə-dönə rast gəlmək mümkündür.

Deməli, Ağaoğlunun həmvətəni olan bu yazıçı-mütəfəkkirlər Şərqi – Qərb mədəni-texniki münasibətləri məsələsini daha səmərəli surətdə həll edirdilər.

Bir sıra başqa hallarda olduğu kimi, bu məsələdə də Ağaoğlu öz qabaqcıl həmvətənləri ilə həmrəydir. O, yuxarıda gətirilmiş misallar və yeridilən mühakimələr əsasında belə nəticəyə gəlir ki, biz daim «nasionalizm tərəfdarı olmuşuz və «Tərcüman» qəzetəsi vicdanən nə «İrşad»da, nə «Tərəqqi»də və nə bizim qeyri qəzetlərdə nəşr etdiyimiz yazılar arasında bir sətir belə nasionalizmə zidd olaraq görkəzə bilməz». Lakin nasionalizm var –nasionalizm də var! Purişkeviçlərin, Katkovların nasionalizmi ilə Turgenovlərin, Milyukovların nasionalizmi arasındakı fərqi yaddan çıxarmaq lazım deyil. «Təfavüt nədən ibarətdir» sualına belə cavab veririk: Şarlatanlıqla, cəhalətlə, inad və təəssüblə saf niyyət, mərifət və gözüaçıqlıq arasında nə fərq varsa, bunlar arasında da o fərq vardır. Purişkeviçlər ancaq sözdə nasionalist olub, əməldə qərəz, şəxsi

¹ M.F.Axundov. Əsərləri. üç cildə. 3-cü cild. Bakı, 1962. s.310.

² Sədi Şirazinin bu istehzalı beytinin mənası: Yağış. külək. ay. günəş hamısı işləyib çalışır ki, sən bir (parça) çörək tapıb, rahatca yeyəsən.

ehtiras, şəhvət, sinfi mənafe «pəhləvanları»dırlar. «Bunların əqidəsinə millət fəqət bunlardan, bunlar mənsub olduğu və yainki xidmət etdiyi siniflərdən ibarətdir. Odur ki, bunlar da tələb edirlər ki, cümlə millət bunların rəyincə, bunların xahişincə, bunların arzusunca dolansınlar, idarə olunsunlar, onlara itaət etsinlər». Biri bu yolda bunlarla həmməslək olmayıb «millət düşməni» elan edib olmazın işgəncələrə salırlar. Belə millətçilərə əslində «nücəbacı», «tacirçi», «bürokrat» deyilsə, daha doğru olardı. «Çünki bunlar əsl həqiqətdə fəqət bir sinfin mənafeyini nəzərə alıb o sinfə xidmət edib cümlə milləti haman (...) sinfə qurban edirlər». Halbuki, millətin bünövrəsini təşkil edən, milləti yaşadan məhz «haman siniflər» (oxu: hakim siniflər – Ə.M.) xaricində qalan əksəriyyətdir».

Bu nəzəri müddəanı müəllif konkret tarixi dəlillər əsasında əyaniləşdirib izah edir: həqiqi millətçilər öz sinfi mənafeyinə göz yumub cəmiyyətə xidmət etməyi daha üstün tuturlar; onlar millətin rifah və səadəti, mədəni tərəqqisi yolunda hər şeyi qurban verirlər. Turgenevlər, Tolstoylar, Dostoyevskilər, Trubetskoylar məhz bu yolla getmişlər. Məsələn, onlar «Rusiyada əvvəlinci olaraq öz kəndçi rəiyyətlərini hər bir qeydi-əsarət və übudiyətdən (təhkimçilik nəzərdə tutulur – Ə.M.) azad etdilər».¹ Onlar bununla da kifayətlənməyib bütün ömürlərini xalq yolunda qoydular. «Keçən əsrin altmış beşinci ilinədək əksəriyyət əhali, yəni iyirmi milyondan ziyadə rus əkinçiləri nücəba əllərində bir qul, bir əsir kimi idilər; nücəbalar bunların malları deyil, canlarına, namuslarına belə təsərrüf edirdilər; rəiyyəti öldürmək, rəiyyəti alıb satmaq, rəiyyətin əhli-əyalına təsərrüf etmək qanuni bir adət idi»². Rus klassiklərinin onlarca ən parlaq, ən məşhur əsərləri bu ideyalara həsr olunmuşdur. Rus xalqı bu vəziyyətə son qoymaqla öz həyat tərzini əsaslı surətdə dəyişdirməyə, «Avropa millətləri sırasına girməyə» müvəffəq olmuşdur.

Rusiyanın görkəmli şəxsiyyətləri bu yolda fəaliyyətləri ilə ümumən adəmiyyətə, bəşəriyyətə xidmət etmişdilər. Çünki, yüz əlli milyonluq Rusiya əhalisi də adəmiyyətin, bəşəriyyətin bir hissəsidir. Deməli, sırf rus kəndli problemi, milli problem eyni dərəcədə ümumbəşəri problem idi. «Bəsirətli, mərifətli millətçi haman bəsirət və mərifətlə öz millətinə xidmət etdikdə haman adəmiyyətə, bəşəriyyətə xidmət etmiş olur». Odur

ki, «Tərcüman»ın istehza ilə «Bakı qəzetləri şimdiyədək adəmiyyətlə məşğul idilər» deməsi qərribə olduğu kimi həm də bicaadır»¹.

Purişkeviçlərin səhvi bir də onların millətlər arasında ayrı-seçkilik salmalarındadır. Belələlərinin nəzərində «qeyri millətlərdə nə varsa, fəna, pis, murdar görünür, öz millətinin eyiblərini, qüsurlarını deməyə də onlar «millətə xəyanət» kimi baxırlar.

Ağaoğlunu estetik problematika zəminində molla nəsrəddinçilərlə həmrəy edən müddəalarla biri də budur. Məlumdur ki, cəmiyyətə, millətə onların eyiblərini, nöqsanlarını açıb tökməklə xidmət etmək, tərəqqi yollarını tikan və qanqallardan təmizləmək prinsipi «Molla Nəsrəddin»in də əvvəldən axıradək müqəddəs məramı olmuşdur.

Yalançı millətçilərin ictimai tərəqqiyə vurduğu ziyanın başqa bir kökünün milli müstəsnaqlıq olduğunu yaxşı bilən Ağaoğlu özünün bu barədə qənaətini qətiyyətlə elan edib deyirdi: «Bəli, bəli, biz bu günə millətçi deyiliz! Və heç bir millətdə həqiqi millətçilər boyla olmamışlar! *Həqiqi millətçilər millətini tənqid etməkdən, millətin üyubatını, qüsurlarını görkəzməkdən, millətinin azarlarını, dərdlərini arayıb da açıq-açıq deməkdən nəinki çəkinməyiblər, bəlkə bir an belə qafil olmayıblar və həmçinin həqiqi millətçilər qeyri millətlərin arasında olan gözəl sifətləri, gözəl adətləri, gözəl binaları öz milləti üçün imtisal edib, millətini bu gunə şeyləri əxz etməyə təhrik və təşviq etməkdən çəkinməyiblər. Cümlə millətlər üçün səadət və fəlahət yolu bu olmuşdur!*»².

«Tərcüman» redaktoruna cavabda ən mühüm yer tutan, Ağaoğlunun siyasi dünyagörüşününün mərkəzində dayanıb onun dönə-dönə izah və təbliğ etdiyi «hürriyyət, müsavət və ədalət» şüarından da söhbət gedir. «Ən böyük, ən şanlı millətçilər bu yolda candan və başdan keçməmişlərimi? Əsarət və übudiyəti məqamında qalıb, zülm və cəfaya (...) düçar olan bir tayfa layiqi-əhtiramı? Bir həqiqi millətçi öz tayfasını bu halətdə görüb də səbr və davam edərmimi?»³.

¹ «Tərəqqi», 1909, 26 yanvar, №19.

² Orada.

¹ Yəni orada.

* Üyubat və qüsurlar – eyiblər və qüsurlar

** İmtisal etmək – nümunə götürmək.

*** Fəlahət – xoşbəxtlik, firavanlıq.

² Yəni orada.

³ «Tərəqqi», 1909, 29 yanvar, №22.

«Hürriyyət, müsavət və ədalət» şüarının mahiyyəti barədə əvvəlki səhifələrdə bəhs olunduğundan burada cavabın digər məqamlarını təhlil etmək növbəsi gəlir. Bu bölmədə sinif, silk və təbəqələr, onların arasındakı ixtilaf və ahəngdar münasibətlər ətrafında polemik mülahizələr yeridilir. Mövcud cəmiyyətin, buradakı hakim sinfi münasibətlərin deyil, arzu, ideal halında təsəvvür etdiyi mücərrəd bir quruluşun təhlilini verən müəllif bu fikirdədir ki, «**millətçi nəzərində gərək sultan ilə rəiyyət, milyonçu ilə fəhlə, bəy və xan ilə əkinçi arasında əsla təfəvüt qoyulmasın**».

Söz yox ki, bu, artıq siyasi, iqtisadi, mənəvi həyatın müxtəlif bəzi təzadlarından uzaq olan utopik cəmiyyət ideyasıdır. Buna həmin arzuolunan cəmiyyətin müəllif tərəfindən ətraflı nəzərdən keçirilən qanun-qaydaları aşkar sübutdur.

Dərindən təhlil edilsə, bu, elə Ağaoğlunun dünyagörüşündə cavanlıq illərindən yaranmağa başlanıb onillərlə onu tərk etməyə utopik sosializm təlimindən başqa bir şey deyildir. 90-cı illərdə müxtəsər, ümumi şəkildə yad olunan ideal cəmiyyət quruluşunun burada nisbətən geniş xarakteristikası verilir. Bu cəmiyyətdə hamı eyni hüquq və ixtiyara malikdir. Zülm edib işgəncə vermək qadağandır. Zərərdidə adama hamı kömək əli uzatmalıdır. «Millətin maddi və mənəvi qüvvələrinin» tərəqqi edib yüksəlməsi ümumi səy və çalışqanlıqdan, əlbir fəaliyyətdən, hamının hüququna hörmət və riayətdən asılıdır. «Bir millətdə cümlə hüquq və ixtiyarat, məsələn, bəy, xan və ya tüccar qismi əlində olub da qalan cümlə təbəqələr bunlara əsir olsalar, o millət nə halətdə olar? O millət tərəqqi və təali edərmi?».

Məsələ sual şəklində qoyulsa da, müəllifin hələlik cəmiyyəti bir neçə cizgidə ortaya çıxan siyasi görüşlərinin mahiyyəti aydındır. O, tarixi inkişafın zülm və istismarsız, ittihad, saziş və ahəng yolu ilə getməsinə yeganə düzgün, ədalətli yol hesab edir. Əslində bu, ictimai birliyin fəvqəlsinfi formasıdır. Burada milli müstəsnaqlıq, başqa millətləri əsarətdə saxlamaq yolu ilə hökmranlığını möhkəmləndirib genişləndirmək, müxtəlif milliyyətdən olan zəhmətkeşlər arasında ədavəti qızıqsdırmaq kimi cəhdlərdən də əsər-ələmət yoxdur.

Belə müətarqqi görüşlərin getdikcə yetkinləşib mükəmməl utopik konsepsiya halı alması bu kitabın gələcək səhifələrinin mövzusu.

Beləliklə, məqalə müəllifinin düşüncələri milli məsələ çərçivəsini aşib xeyli geniş məzmun alır. O düşüncələr içərisində «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərinin fəhlə və əkinçiyə münasibətinə aid olanlar xüsusi diqqətəlayiqdir. Məqalədə bu münasibəti çox aydın əyaniləşdirən mühakimə və müddəalar vardır: «...*fəhlə və əkinçi millətimizin əksəriyyətini, yəni əsas və binayi-milləti təşkil etdiklərindən və vəqeyi-əmrda millətin davam və bəqasına səbəb olduqlarından həqiqi millətçilərin gərək ən artıq diqqətini cəlb etsinlər!*».

Millətin özəyini, bünövrəsini («əsas və binayi-milləti») təşkil edib onu yaşadan fəhlə və kəndlidirsə, onda mütəfəkkirin cəmiyyətdəki hakimi, istismarçı qüvvələrə verdiyi qiymət də öz-özünə müəyyənləşir. Buna baxmayaraq, Ağaoğlu həmişəki açıqlıq və cəsarətindən bu dəfə də əl çəkməyib deyir: «...Bəziləri bu yolda bizimlə həmfəkar deyildirlər və əqidələri budur ki, millət bir neçə sərmayədən və bir neçə də mülkəddardan ibarətdir və millətçi gərək cümlə qüvvət və səyini bunların müdafiəsi yolunda sərf etsin! Biz həqiqətdə də bu günə millətçi deyilik! Bizim əqidəmizcə sərmayədarlar və mülkədarlarla bərabər və onlardan daha artıq milləti təşkil edən haman əkinçi,ərbabi-kəsəbə və fəhlə qismidirlər və bunların övza və əhvallarına daha artıq gərək diqqət olunsun».¹

Cavab məqaləsinin axırında «Tərəcümən»in 1905-1907-ci illərdə «İrşad»ın erməni-müsəlman hadisələri, «ittihadi-islam» kimi mövzulara guya əhəmiyyət vermədiyi barədə ittihamı üzərində dayanan Ağaoğlu bunlardan birincisini daha əhəmiyyətli sayıb öz mövqeyini bildirir. Çünki, onun etiqadına görə o zaman ictimaiyyəti ən artıq məşğul edən həyat məsələsi, milli mübarizə məsələsi məhz bu idi. «Qafqaz mətbuatı bununla məşğul olmayıb da nə ilə məşğul olardı?». Təəssüf ki, adlarını millətçi qoymuş bəzi «pəhlivanlar» bu təhlükəli məqamda mübarizə meydanından kənara çəkilib «Nijnidə, Peterburqda, bilməm, nərələrdə məclislər, şuralar qurdular («Rusiya müsəlmanları ittifaqı»)nm həmin şəhərlərdəki yığıncaqlarına işarədir-Ə.M.): millətçilikdən, mənafeyi-milliyədən dəm vurdular. **Qafqazda millət odlara yandıqda** Qafqaz dairəsində şəhərlərimiz, kəndlərimiz, obalarımız düşmən hücumatına hədəf olub da viran və xərəbəzar olduqda yarmarkalarda, otellərdə iclaslar keçirmək, millət qeydkeşliyi etmək, fəsalət və bəlağət ibraz etmək – əvət, bir növ millət-

¹ Orada.

çilikdir». Lakin biz bu cür millətçilikdən uzaq dayanmağı üstün tuturuq. Çünki belə millətçilikdə «bir qədər şarlatanlıq, nümayişkarlıq, kəndirbazlıq, rəngroğəni* görürüz!».¹ Bizi «ittihadi-islam» (müsəlmanların birliyi) məsələsində passivlik göstərməkdə təxirsizləndirmə də nahaqdır. Çünki, «İrşad» bu məsələyə də daim böyük əhəmiyyət vermişdir. Təəsüf ki, Rusiyada bu mövzuda keçirilən yığıncaqlar çox pis təşkil olunmuşdur. Müzakirə və qərarlar bizdən gizli saxlanılırdı.**

Məqalədə sonra deyilir ki, İ.Qasprinski bu ittifaqın işləri ilə əlaqədar Bakıya gəlib burada yığıncaq keçirdiyi zaman mən də yoldaşlarımla orada idik. «Peterburqda rus dilində bir islam qəzetəsi» nəşr etmək ideyasını bəyanıb ona iyirmi min manatlıq abunə toplamağı vəd etdim. Lakin «milyonlərə məftun olanlar milyon əli işdə olmasa işin düzəlməyəcəyinə hökm etdilər. Genə milyonlərə rücu etdilər. Nəticə də məlum oldu!! Nə Ağa İsmayıl Tağıyev (H.Z.Tağıyevin oğlu – Ə.M.) cənabları Peterburqa azim oldu, qəzetə əmələ gəldi və nə də ittihad məsələsi hüsula gəldi».²

Möhtərəm «Tərcüman» bunu birdəfəlik bilməlidir ki, nə qədər ki, biz müsəlmanlarda mənəm-mənəmlik iddiası, təkəbbür və qərəz var, bizim heç bir təşəbbüsümüz baş tutmayacaqdır; «İttihadi-islam» məsələsindəki uğursuzluq buna bir sübutdur. «Bu məsələ də qeyri məsələlərimiz kimi, şəxsiyyət qurbanıdır. Və haman bu şəxsiyyətdən naşi olaraq bizim barəmizdə Pusiya müsəlmanları arasında bəzi iştibahat intişar etmişdir».³ Belə şübhələrə düşənlər yalançı və iftiraçılardır.

Məqalənin son abzası yalnız mübahisələrə yekun vurmaq baxımından yox, ümumiyyətlə Ağaoğlunun xarakterini təsəvvür etmək və onun 1909-cu ildəki siyasi dünyagörüşünün əsas inkişaf xətlərini aydın təyin edib qavramaq baxımından da mənalıdır. O yazır: «Kəmalə-əməniyyət və ictimaiyyət ilə deyə bilərik: Rusiya müsəlmanları arasında milliyyət və ittihadi-islam məsələlərini qalxızanların birisi də biz özümüzük! Və hətta islamın nə olduğunu haman iştibahkarlara təlqin edib anlatdıran bizik.

* Rəngroğəni- burada: fırıldaq.

¹ «Tərəqqi», 1909, 5 fevral, №28.

** Bu, ədalətli irad deyil. «Rusiya müsəlmanları ittifaqı» çarizmin təqibləri şəraitində işlədiyindən buna məcbur idi.

² Orada.

³ Yəni orada.

Binaən-əleyh ittihadi-islama var qüvvəmizlə xidmət etməyə hazırız. Lakin fəqət ittihadi-islama; şəxsiyyətə, inaniyyətə* yox!».¹

Bütün bu etiraz, məzəmmət və kinayələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ağaoğlu məqaləsini yalnız Qasprinskiyə, təkcə şöhrət və nüfuzuna yaxşı bələd olduğu qələm yoldaşına cavab vermək məqsədilə yazmamışdır. Ona qalsa, Qasprinskiyə tənqidi heç də belə geniş, ən başlıcası isə bu dərəcədə kəskin bir cavablıq deyildi. Bəs o halda Ağaoğlu kimi təcrübəli, tələbkər bir publisistin bu addımı necə izah oluna bilər?

İlk növbədə demək lazımdır ki, «Millət və millətçilik» məqaləsi sadəcə İ.Qasprinskiyə etiraz edib özünə haqq qazandırmaq üçün qələmə alınmamışdır. Bunu onun həcmi, əhatə etdiyi məsələlərin çoxluğu və mürəkkəbliyi aşkar göstərir. Məqalə müəllifin beynində çoxdan qaynayıb onu narahat edən və yazmaq üçün münasib vaxt gözləyən düşüncələrin ifadəsidir. Məzmunu ilə tanışlıqdan gördüyümüz kimi, onun mündəricatı milli məsələ çərçivəsindən xeyli kənara çıxıb Ağaoğlunun bir sıra ən vacib siyasi-ictimai hadisələr və ən aktual problemlər haqqında baxışlarından xəbər verir. Məlum olur ki, dövrünün qabaqcıl ideoloqlarından biri kimi o özünü zamanın, 1905-ci il inqilabının irəli sürdüyü kəskin suallara bütün ciddiliyi ilə cavab verməyə borclu sayır və onlara imkanı dairəsində cavab verir. Toxunduğu mövzuların, demək olar, əksəriyyətində o, mütərəqqi, demokratik ideoloji mövqedədir. Azərbaycandakı inqilabi ab-hava, proletar mətbuatı və ədəbiyyatı, habelə mollanəsrəddinçilik onun ideya aləminə dərin təsir göstərmişdir. Gətirilən misallardan da görüldüyü kimi, bir çox hallarda onlar arasında tam səsleşmə, həmrəylik müşahidə olunur. Bununla bərabər Azərbaycan mütəfəkkirinin siyasi dünyagörüşü açıq-aşkar sollaşmış, məsələn, inqilabi yüksəliş dövründəki bizə tanış kəsərini, dövlətçiliyini itirmişdir. Digər tərəfdən onun dünyagörüşünün bir sıra əsas cəhətləri Qərbin sosioloji konsepsiyaları ilə bağlıdır ki, burada XX əsr Rusiya və o cümlədən Azərbaycan varlığı üçün əhəmiyyətli məziyyətlərlə birlikdə mexaniki mənimsəmə təsirləri, milli nihilizm əlamətləri də yox deyil.

«Millət və millətçilik» məqaləsinin dəyərli cəhətlərindən biri ondakı bəzi mühüm avtobiografik məlumatlardır. Məqalə müəllifinin İ.Qasprin-

* İnaniyyət – cilov çəkən, yol göstərən.

¹ Orada.

ski ilə görüşü, onun «Rusiya müsəlmanlar ittifaqı»na və nəşr etmək fikrində olduğu rusca qəzetə münasibəti, erməni-müsəlman münaqişələri və İran inqilabı ilə əlaqədar fikirləri bu qəbildəndir.

Ağaoğlu mübahisə əsnasında özünün digər ideya əleyhdarlarına, vaxtilə «İrşad»a qarşı açıq düşmənçilik edən cahil və nadanlara da öteri, amma tutarlı cavablar verməklə, demək olar, ürəyini boşaldır.

Məqalədə, adı açıq çəkilməsə də, tənqid olunan xadimlərdən biri Ə.Topçubaşovdur; burada onun xüsusilə «Rusiyada müsəlmanlar ittifaqı» xətti ilə gördüyü işdən narazılıq ifadə olunur.

Məqalənin mühüm və səciyyəvi cəhətlərindən biri uzun zaman yorulmadan islamçılıq ideyaları təbliğ edən mütəfəkkir xadimin artıq öz keçmiş təsəvvürlərindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmış əsrin daha mütərəqqi ideyalarına qüvvətli meyl göstərməsi barədə sətirlərdir.

Nəhayət, qeyd olunmalıdır ki, «Millət və millətçilik» məqaləsi «Tərəqqi» redaktorunun İstanbula köçmək ərəfəsində Bakı mətbuatında son ciddi çıxışlarından biri idi. O, jurnalistlik fəaliyyətinin qızgın dövrlərindən birinə ən çox bu dərin sosioloji düşüncələrlə yekun vurmuşdu.

NURU PAŞANIN MÜŞAVİRİ VƏ ADR PARLAMENTİ SƏDRİNİN MÜAVİNİ Ə.AĞAOĞLU*

Birinci imperialist müharibəsi zamanı vuruşan tərəflər dünyanı yenidən bölüşdürmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdularsa, Yaxın və Orta Şərq ölkələri öz müqəddəratları üçün çox əhəmiyyətli olan başqa ciddi problemlərlə məşğul idilər. Zaqafqaziyanın taleyi isə büsbütün dumanlara bürünmüşdü. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın tarixi inkişafı və qarşılıqlı münasibətləri, o cümlədən bu regiondakı milli hərəktalar son dərəcə böhranlı mərhələyə daxil olmuşdu. Böhranın əsas səbəbkarı Ermənistan ərazisini genişləndirməyə və 1915-ci il türk-erməni ixtilafı zamanı baş vermiş qətlərin intiqamını almağa çalışan erməni daşnak qüvvələri idi.

Sözdə özünü həqiqi inqilabçı və beynəlmiləlçi kimi qələmə verən, əməldə isə hər ikisindən uzaq olan Şaumyan** 1917-1918-ci illərdə Bakı Sovetindəki rəhbər mövqeyindən istifadə edərək millətçi siyasət yeridir. Bu siyasətin özəyini Azərbaycan və Türkiyədən ərazi iddiaları təşkil edirdi. Fitnəkar daşnak planları neft Bakısını ələ keçirməyə cəhd edən ingilis imperializminin və bu «yağlı tikə»ni əldən vermək fikrində olmayan çar Rusiyasının mənafeyi ilə toqquşurdu. Beləliklə, Qərbin böyük dövlətləri və Rusiya kimi, Zaqafqaziyanın, xüsusilə Azərbaycanın Sultan Türkiyəsi ilə siyasi, diplomatik, hərbi məsələlər üzrə mübahisə və ixtilafı vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmişdi.

Asiya, Afrika və Avropadakı keçmiş müstəmləkələrindən əlavə üstəlik doğma Anadolu torpağını da itirmiş Türkiyənin özünü ağır imtahanlar gözlədiyi halda bu ölkə darda qalan azərbaycanlı qardaşlarına qalmar çıxmaq qərarına gəlmişdi. Düzdür, köməyə gələn osmanlı qoşunlarının rəhbərləri arasında dovtələb Ənvər və Nuru paşalarla həmrəy olanlar, «İttihad və tərəqqi» firqəsinin fəal üzvləri, «Böyük Turan» ideyası tərəfdarları da vardı. Lakin onlar bu niyyətlərini çox da açıq bildirməyib

* Mətn sərəlvəhsiz yazılmışdır – Red.

** Məxəzlərin verdiyi məlumata görə, o, «Bakını Azərbaycanın paytaxtı etmək xülyasına (?) düşən» yerli müsəlmanlara kinli münasibət bəsləyir, «Azərbaycan» kəlməsini daim kinayə ilə işlədir, Bakı Sovetini, oğlu Suren Şaumyanın yazdığı kimi, «Zaqafqaziya vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına» çevirməyə çalışırdı.

hələlik bir yandan Qərbi Avropa və çar Rusiyasının caynağından, o biri yandan da daşnakların fitnə-fəsadından xilas olmaqda cavan Azərbaycan hökumətinə təcili kömək etmək istədiklərinə elan etmişdilər. Deməli, osmanlılarla azərbaycanlıları birləşdirən təkə milli ideallar və duyğular olmayıb, eyni zamanda, qlobal məqsədlər idi. Bütün bu hadisələr nəticəsində 1918-1920-ci illər Bakısı siyasi sövdələşmələr, iqtisadi danışıqlar, milli qruplaşmalar, etnik ixtilafı meydanına çevrilmişdi.

Məhz belə bir vaxtda, 1918-ci ilin sentyabr ayının 28-də Bakıda və Azərbaycanda xarici qoşunların və müxtəlif siyasi partiyaların ağılıq etdikləri şəraitdə milli-azadlıq hərəkatı qələbə çalıb Azərbaycan Demokratik Respublikası quruldu.

Azərbaycan parlamenti və Milli Şurası illər boyu təsərrüfatı dağılmış, neft sənayesi acınacaqlı hala düşmüş, ziyalıları fəlakətə uğramış ölkənin yaralarını sağaltmaq, onu milli intibah yoluna salmaq üçün əzmlə işə başlamışdılar. Xaricə əməkdaşlıq və dostluq əlaqələri yaratmaq, bütün vətəndaşlara tam siyasi və mülki hüquqlar verilməsinə nail olmaq, təhsil sistemində islahat keçirmək, milli universitet açmaq kimi tədbirlərə baş vuran hökumət lap ilk günlərdən düşmənlərin müqaviməti, hücumu, pozucu fəaliyyəti və xəyanəti ilə qarşılaşdı. Düşmən cəbhə əsasən menşevik və daşnaklardan, ingilis generalı, alman və italyan qoşunlarından ibarət idi. Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Nuru Paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunları Bakının köməyinə gəldi. Paşanın siyasi müşaviri Ə.Ağaoğlu idi.

İngilis generalı Tomson hələ Ənzəlidə ikən onunla danışığa getmiş Azərbaycan parlament nümayəndələri Usubbəyov, Rəfibəyov və Ə.Ağaoğlunu saymazana, bir ağa ədası ilə qarşılayıb, onların təmsil etdikləri hökuməti tanımaqdan imtina etdi. Bakıya daxil olan kimi o, yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlı, aypara və ulduzlu Azərbaycan bayrağının flaqstoklardan götürülməsi, təkə osmanlıların deyil, Azərbaycan qoşunlarının da Bakıdan çıxması barədə əmr verdi. El demişkən: «Özümə yer eləyim, sənə gör neylərəm!...»

Azərbaycan Demokratik hökuməti əsas fəaliyyətinə Bakıda deyil, Gəncədə başlamağa məcbur oldu. Onun mətbuat orqanı «Türk sözü» qəzeti də nəşrə burada başladı. Lakin Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə buraxılan bu qəzetin cəmisi iki nömrəsi çıxmışdı ki, hökumət ölkəyə şəriksiz rəhbərliyi ələ almaq üçün Bakıya qayıtdı.

Ağaoğlu Türkiyənin son illər düşdüyü vəziyyəti, imperialistlərin diplomatik macərəçiliğini xatırlayıb Azərbaycan hökumətini də bir faciə gözlədiyini hiss edən, ona görə təcili tədbir tökməyə başlayan xadimlərdən biri idi. Artıq hamıya əyan olmuşdu ki, demokratik milli hökumətin düşmənləri arasında ən çox hiyləgər və qəddar olanı daşnaklardır. Onların barəsində yuxarıda deyilənlərə əlavə etmək lazımdır ki, bilavasitə Şaumyanın başçılığı ilə Bakı Sovetində üstünlük qazanmış bolşeviklər daşnaklarla əlbir olub indi açıq-aşkar respublika əleyhinə işləməyə başlamışlar. Bir tərəfdən hərbi və dövlət aparatı cəhətdən zəifliyi, mütəxəssis kadrların azlığı, o biri tərəfdən isə daşnakların gah Bakıda, gah da Mərkəzi Rusiyada və Qərbdə müxtəlif mürtəcə dairələrlə diplomatik sövdələşmələri Azərbaycan hökumətini hər addımda çətinliklərə salırdı.

1918-ci ilin payızında artıq Bakı və Azərbaycanın bir sıra yerləri osmanlı qoşunlarının əlində idi. Qanlı vuruşlarda çoxlu insan tələfatı olmuşdu. Bakıdakı ermənilərin böyük bir hissəsi təşviş və həyəcan içində şəhəri tərk etmişdi. Bu şəraitdə respublika hökumətinin artıq özünü Bakıda şəriksiz hakim kimi aparan Nuru Paşa ilə münasibətləri çox gərgin hal aldı. Nuru Paşa F.Xoyski kabinetinə etimadsızlığını bildirəndə parlamentin Milli Şurası osmanlı hərbi-siyasi qüvvələri ilə danışıqlara başlamalı oldu. Bu danışıqları Nuru Paşa adından onu müşaviri Ə.Ağaoğlu aparırdı. O, nümayəndə heyətini xəbərdar etdi ki, kabinet öz tərəfdarlarını itirdiyinə və respublikada təhlükəli vəziyyət yarandığına görə artıq osmanlıların yerli hökuməti müdafiə etmələri imkansızdır. Çıxış yolu Milli Şuranın buraxılmasında və Nuru Paşa tərəfindən yeni hökumət yaradılmasındadır. Müzakirənin axırında Ağaoğlu Milli Şuranın bundan sonra idarətmə orqanı kimi öz fəaliyyətini dayandırması şərtilə yeni nazirlər soveti yaratmağa razılıq verdi. İyunun 17-də F.Xoyski birinci kabineti yaratdı.

Osmanlı hakim dairələri Şimali və Cənubi Azərbaycandakı vətənpərvər, demokratik qüvvələri zəiflətmək qəsdilə bir sıra yerli rəhbər xadimləri aradan qaldırmaq, yaxud Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq yolunu tutdular. Rəsulzadə, Səfikürdski, Xasməmmədov və b. uzun müddətli danışıqlar üçün Türkiyəyə dəvət olundular. Cənubi Azərbaycan Demokratik Partiyasının rəhbəri, Səttarxanın dostu, məşhur yazıçı, jurnalist, natiq Şeyx Məhəmməd Xiyabani Qarsa aparıldı.

Osmanlı qoşunları Şimali və Cənubi Azərbaycanda, habelə Dağıstanda zəfər çaldığı halda Türkiyənin özünün ingilis imperializmi tərəfindən məngənə arasına alınması Qafqaz cəbhəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Türkiyənin müstəqillik mənafeyini əsas tutan Kamal Rusiya ilə siyasi və hərbi əlaqə yaratdı, Gürcüstanın neytrallığı və Azərbaycanın sovet sisteminə daxil olması tərəfdarı kimi çıxış etdi. Tomsonun Bakıda yeritdiyi beynəlxalq siyasət isə büsbütün Azərbaycan və Türkiyənin mənafeələrinə zidd idi. O, hətta əvvəllər verdiyi azacıq vədlərə də xilaf çıxırdı. Bütün bunlar köməksizliklərini hiss edən Azərbaycan dövlət nümayəndələrini yeni xilaskar tədbirlərə baş vurmağa vadar etdi. Onların bəziləri Ə. Ağaoğlu da daxil olmaq şərti ilə kadetlərin üstünlük təşkil etdikləri, «vahid və bölünməz», qeyri-bolşevik Rusiya nümayəndələrinin toplaşdıqları Rus Milli Şurası ilə tələsik danışıqlara başladılar.

Uzun illərin düşüncə tərzindən çıxış edən Ağaoğlu belə bir fikir söylədi ki, Azərbaycan müstəqil birlik kimi mövcud olmağa qadir deyildir, o ya qardaş Türkiyəyə, ya da Rusiyaya arxalanmalıdır. Türkiyə böhran vəziyyətinə düşmüş dövlət olduğundan Rusiya ilə barışmaqdan başqa çarə qalmırdı. Rusiyanın mədəniyyəti isə, - Ə. Ağaoğlunun dediyi kimi, - osmanlılarınkindən daha yüksək idi».¹ Son müddəanın mübahisəli olması bir yana, mürəkkəb beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycanın yeri müəyyən olunduğu zaman kadetpərəst mövqe tutması Ağaoğlunun növbəti səhvlərindən biri idi. O, «İttihad və tərəqqi» planlarından əl çəkməkdə nə qədər doğru hərəkət etmişdisə, kadetlərə meyl göstərməkdə və yerli demokratik hökumət barədə tam ümitsizliyə qapılmaqda bir o qədər səhvə yol vermişdi. Başqa sözlə, Ağaoğlu artıq nə ittihadçı, nə müsavətçi, nə də ingilispərəst olmayıb, ideyaca kadetlər tərəfinə keçməklə yenə yol ayrıcında, tərəddüd içində və demək olar, tənha qalmışdı. Təsadüfi deyil ki, M. Rəsulzadə bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılmasında onun rolunu «ikinci dərəcəli və epizodik rol» adlandırmışdır. Buna baxmayaraq, parlament Ağaoğlunun siyasi təcrübəsini və Azərbaycan torpağına bağlılığını, milli dirçəliş yolunda mübarizədə faydalı ola biləcəyini nəzərə alıb, onu müdafiə etdi.

O, parlament sədrinin müavini seçildi.

Vəziyyəti nisbətən sabitləşən kimi Azərbaycan hökuməti Versalda toplanmış hökumətlər tərəfindən tanınmaq üçün Avropaya xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Ə. Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi bu heyətə parlament deputatlarından Hacinski, Mehdiyev, Ağaoğlu və rəsmi hökumət qəzeti «Azərbaycan»ın redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli daxil idi.

Daşnaksütunun Ermənistanda və Qərbdə olan görkəmli xadimləri buna cavab olaraq katalikosla birlikdə öz ekstremist planlarını həyata keçirmək üçün fəaliyyətlərini yenə genişləndirdilər. Erməni millətçilərinə ən çox havadar çıxan London oldu. Sünu surətdə şişirttikləri «müsləman təhlükəsi», pantürkizm və panislamizm xofu ilə daşnaklar hətta Amerika və Rusiya hakim dairələrində də özlərinə rəğbət, istinadgah yarada bilmişdilər. Bir tərəfdən Rusiya və Azərbaycanın, o biri tərəfdən də Türkiyənin strateji mülahizələrlə bir-birlərinə yaxınlaşması «Böyük Ermənistan» planı müqabilində ciddi maniəyə çevrildiyindən daşnaklar heç bir xəyanət, fitnə və macəraçılıqdan geri durmurdular. İşğalçı planlarını həyata keçirməkdə ciddi maniə saydıqları Azərbaycan hökumətinin Sülh konfransı tərəfindən tanınmasının qarşısını almaq üçün onlar Britaniya ilə sıx əlaqə yaratmağa müvəffəq oldular.

¹ T. Svetaxovski. Göst. əsəri, «Azərbaycan» jurn., Bakı, 1989, №11, s. 137.

DİGƏR QƏLƏM YOLDAŞLARI

XX əsrin ilk onilliklərindəki Azərbaycan tarixinə yaxşı bələd olanlar yaxşı bilirlər ki, o dövrün ictimai, ədəbi jurnalist xadimləri sırasında mollanəsrəddinçilər qədər fəal və məşhur olan başqa böyük bir ziyalılar dəstəsi də vardı: N.Nərimanov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hadi, A.Səhhət, Ö.Faiq, Ə.Qəmküsar, A.Şaiq, M.S.Ordubadi, H.Cavid və qeyriləri. Ədəbi panoram çox rəngarəng, müxtəlif, bir sıra cəhətlərdən ziddiyyətli idi.

Ə.Ağaoğlu bu şəxsiyyətlərin, demək olar ki, hamısı ilə bu və başqa şəkildə qarşılıqlı münasibətdə olmuş, zamanın ortaya atdığı böyük problemlərin həllində əməkdaşlıq etmiş, yaxud, çox təbii olaraq, ideyaca əks cəbhə tutmuşdur. Bu münasibətləri aydınlaşdırmağın eyni zamanda Ağaoğlunu yaxşı tanımaqda əhəmiyyətini nəzərə alaraq və keçən fəslin bilavasitə davamı olaraq bəzi başqa müasirlərlə münasibətlərdən bəhs edək.

Təxminən eyni ədəbi nəslə mənsub olan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu – hər ikisi Azərbaycan xalqının yeni dövrdə yetirib dünya miqyasına çıxardığı simalardandır. İkisi də zadəgan ailəsindən çıxıb, birincisi ali təhsilini İstanbulda, ikincisi isə Parisdə almışdı. Aralarındakı bu və ya başqa ayrılığa baxmayaraq onların hər ikisinin yeniyetməlik dövründən fikri-zikri ali təhsil alıb bir ziyalı və cəmiyyət xadimi kimi Şərqi-tərəqqisi yolunda çalışmaq olmuşdur. Uzun illər Vətəndən uzaq-larda yaşayıb oxumaları bir müddət yerli, milli ənənələrdən müəyyən qədər uzaqlaşmalarına səbəb olsa da, yetkin çağlarda Hüseynzadə on il, Ağaoğlu isə on yeddi il Azərbaycanda yazıb-yaratmışdır.

Mükəmməl təhsil almaları öz yerində, hər ikisi də poliqlot olub müstəqil mütaliə və səy nəticəsində ensiklopedik bilik qazanmış, dünya ədəbiyyatından əlavə, humanitar elmlərin bir çoxunu, xüsusilə tarix, fəlsəfə, sosiologiya və şərqşünaslığı dərindən öyrənib, əsərlərində bu biliklərin məğzini təbliğ edib yaymağa çalışmışdır.

Jurnalistika onların hər ikisinin fəaliyyətində aparıcı xətlərdən biri idi. Ona Ağaoğlu xüsusilə böyük əmək sərf edib Bakıda və İstanbulda Azərbaycan, rus, türk dillərində çıxmış bir neçə qəzetin redaktoru olmuşdur. «Həyat» (Bakı) qəzetinin binasını birilkdə qoymuşlar.

Hər ikisinin dünyagörüşündə humanist, ümumbəşəri ideyalar mərkəzi yer tutduğu halda, Hüseynzadə bu ideyaları elmi, pedaqoji və ədəbi

yaradıcılıqla, Ağaoğlu isə publisistika və sosiologiya vasitəsilə, siyasət sahəsində ancaq ömrünün son on-on beş ilində bədii fəlsəfi əsərlərlə reallaşdırırdı.

Türkiyə «İttihad və tərəqqi» fırqəsinin yaradıcılarından biri və onun Azərbaycanda əsas rəhbəri olan Hüseynzadə bu yolda ta iyirminci illərdə işləmiş, Ağaoğlu isə bir az əvvəlki səhifələrdə gördüyümüz kimi, cavanlığında panislamizmə üstünlük vermiş, sonra ondan ayrılmış, qısa müddət sosial-demokratiyaya yaxınlaşmış, tezliklə ondan da uzaqlaşmış, Türkiyədə müxtəlif siyasi fırqələrdə qızgın fəaliyyət göstərmişdir.

Hər ikisi qərbçi idi. Bununla bərabər 1920-ci illərdə Hüseynzadə əsasən türk ədəbiyyatı və elmini, osmanlı dilini bayraq edir, Ağaoğlu isə farsdilli və ərəbdilli elm və ədəbiyyata söykənirdi. Sonrakı illərdə Ağaoğlunun da elmi-ədəbi yaradıcılığında qədim türk tarixi, dili və ədəbiyyatı, ümumiyyətlə türkologiya əsas istiqamətə çevrilmişdi. Bu zehni orientasiya onların linqvistik baxışlarına, əsərlərinin dil və üslubuna da təsirsiz qalmamışdı. Əsərlərini oxuyarkən hərəsinin özünəməxsus ifadə tərzini, üslub xüsusiyyəti, sintaksis və frazeologiyası olduğu aydın nəzərə çarpır. Bu fərdi keyfiyyətlər publisistikada daha qabarıqdır. Hüseynzadə, demək olar ki, daim osmanlı mətbuat və bədii üslubuna daha çox yaxın olduğu, bəzən eynilə Kamal, Fikrət, Hamid tərzində yazdığı halda, Ağaoğlu bu cəhətdən iki bir-birindən fərqli dövr keçmişdir: fəaliyyətinin Bakı mərhələsində publisist, elmi və ədəbi-tənqidi əsərlərinin çoxunu təmiz, aydın, sərrast Azərbaycan dilində yazmış, Türkiyəyə mühacirətdən sonra isə oranın mətbuatındakı ərəb-fars ünsürləri ilə dolu ifadə tərzinə uyğunlaşmışdır. Otuzuncu illərdə qələmə aldığı traktatlarda Ağaoğlunun artıq yeni dildə sadələşmə, türkləşmə yolu ilə gedib, üslubunu xeyli yeniləşdirdiyini, xalq danışığı tərzinə yaxınlaşdığını görürük. Bu məsələdə, şübhəsiz, Ağaoğlunun Türkiyədə siyasi həyatda fəal rol oynamasının, kütlələrlə əvvəlkindən daha sıx əlaqə saxlamasının da təsiri yox deyildi. Ümumiyyətlə, «İttihad və tərəqqi» partiyasının yaradıcılarından biri kimi tanınan Hüseynzadədən fərqli olaraq, Ağaoğlu ittihadçılardan daha tez ayrılmışdı.

Xatirələrdən onların ailəvi dostluğunun iyirminci illərdə də davam etdiyini öyrənirik. Ağaoğlunun ailəsi Ankarada ikən qızları Sürəyya və Təzər uzun müddət İstanbulda Əli bəyin evində qalmışlar.

Ağaoğlu dostundan bir il əvvəl ölmüşdü. Ailəsinə başsağlığına gələn Hüseynzadə köhnə dostu şirin-şirin yad edərək hönkürtü ilə ağlamışdı.

Azərbaycanın hər iki mütəfəkkir oğlunun həyatı ilə tanışlıq göstərir ki, iyirminci illərdə onların doğma Vətənə meyl və məhəbbəti xeyli artmış, lakin hər ikisində Vətənə qovuşmaq ömrün axırınadək bir həsrət olaraq qalmışdır.

Hüseynzadədən fərqli olaraq, Azərbaycanın digər tanınmış xadimləri Məmmədəmin Rəsulzadə (1884-1954) və Əlimərdan bəy Topçubaşovla (1862-1934) Ağaoğlu arasında münasibətlər bir o qədər möhkəm, davamlı olmamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə ilə Ağaoğlu «Həyat» redaksiyasında əməkdaşlıq illərindən tanış olub, sonra «İrşad» redaktoru olduğu zaman onun bir neçə məqaləsini nəşr etmişdi. Siyasi həyatda həmrəylik və əməkdaşlıqları isə daha çox sürmüş, daha möhkəm olmuşdur. Ağaoğlu kimi, Rəsulzadə də «Hümmət» bolşevik təşkilatının yaradıcılarından və ilk üzvlərindən biri kimi tanınmış, çar jandarmı tərəfindən təqib olunmuşdur.

1909-1910-cu illərdə çarizm Rusiya müsəlman xadimlərinə qarşı hücumu keçdiyi zaman Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa ziyalı həmfikirləri ilə bərabər Rəsulzadə də xaricə, İrana mühacirət edərək, məşrutə tərəfdarları ilə birgə fəaliyyət göstərmişdir.

Bir müddət məşhur «İrani-nov» jurnalının redaktoru və müəlliflərindən biri olan Rəsulzadənin dünyagörüşü sağlaşmaqda idi; onda liberalizmə və milli istiqlaliyyət ideyalarına rəğbət qüvvətlənməkdə idi. Türkiyəyə köçüb orada jurnalistika sahəsində işləyən, məsələn, Yurdakul, Akçura oğlu, Ağaoğlu və başqalarının nəşr etdirdikləri «Türk yurdu» jurnalı üçün məqalələr yazan Rəsulzadənin dünyagörüşündə bu ideyalar getdikcə üstün yer tuturdu.

1912-ci ildə o, Bakıya gəlib burada «Müsavət» fırqəsinin əsasını qoyanlardan biri olur.

Ağaoğlu ilə onun ideya-siyasi münasibətləri 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan demokratik hökuməti dövründə yenidən möhkəmlənmişdi. Keçmişdə rus çarizmi, İran və Türkiyə istibdadı əleyhinə mübarizə ideyalarının birləşdirdiyi Rəsulzadə və Ağaoğlu indi Azərbaycan respublikasının siyasi və mədəni cəhətdən möhkəmlənməsinə xidmət edirdilər. Fikirlərində birləşən momentlərlə bərabər, fərqlənib ayrılan cəhətlər də az olmadığına görə bu sahədə həmrəylik və əməkdaşlıqları uzun çəkmə-

mişdi; tezliklə yolları ayrılmışdı. 20-30-cu illərdə Türkiyədə yaşayıb arabir görüşsələr də, artıq sıx əməkdaşlıq edə bilməmişdilər.

Ə.Ağaoğlu kimi, Ə.Topçubaşov da mükəmməl təhsil görmüş ziyalılardan biri idi. Onlar bir müddət «Kaspi»də, sonra isə «Həyat»da əməkdaşlıq etmişdilər. Hər iki qəzetin imtiyaz sahibi Ə.Topçubaşov idi. Topçubaşov və Ağaoğlu «Şərqi-Rus» qəzeti, M.Şahtaxtinski arasında çox da prinsipial olmayan mübahisə zamanı kaspçilər öz əleyhdarları əleyhinə əlbir kampaniya apardıkları halda, sonralar öz aralarında da yola getməyib ayrılmalı oldular. Səbəblərdən biri Ağaoğlunun azərbaycanca qəzet çıxarmaq barəsində çoxdankı arzusunun əvvəl «Həyat», sonra isə «İrşad» timsalında həyata keçməsi, onun daha artıq müstəqilliyə can atması idi.

Jurnalistika ilə bərabər, ictimai həyatda da fəal iştirak etməyə başlamış Ağaoğlu və Topçubaşov arasında, eyni zamanda, siyasi məsələlərdə fikir ayrılığı və ziddiyyətlər vardı. Yaranmasında və fəaliyyətində Topçubaşovun ciddi rol oynadığı «Rusiya müsəlmanlar ittifaqı» həmin ayrılığı daha da dərinləşdirmişdi. Ağaoğlu «İrşad» qəzetində hətta bu ittifaqın yaranması və fəaliyyəti haqqında kəskin tənqid çap etdirdikdə yollar daha da ayrıldı.

Siyasi hadisələr 1918-1920-ci illərdə onları Bakıda yenidən görüşdürüb yaxınlaşdırdı. İndi onların hər ikisi Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəhbərlərindən olmuşdu. Hər ikisi parlamentin İngiltərəyə ezam etdiyi diplomatik heyətə daxil idi. Lakin bu epizodik təmaslara və əməkdaşlığa baxmayaraq, iyirminci illərdə onların ayrı-ayrı mövqələrdə dayandıqları yenə apaydın meydana çıxmışdı. Ağaoğlunun profili bizə məlumdur. Topçubaşov isə mühacir mətbuatda işləsə də, əsasən siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərirdi.

Ağaoğlunun 1921-ci ilə aid məktublarından biri artıq onun köhnə jurnalist həmkarı ilə, demək olar, üzülüşdüyünü güman etməyə əsas verir. Ailəsinə məktubunda o açıq bildirirdi: «Topçubaşovun adresini yazmısınız, ona yazmaqdan vaz keçdim. Bihudə yerə minnətdar olmaq istəmirəm. Kimin necə adam olduğunu anladım, öyrəndik. Qoy gedib zövq-səfalarını sürsünlər!!» Əlimizdə onların qarşılıqlı münasibətlərinə dair başqa bir tutarlı fakt olmadığına görə bu sözləri həmişəlik ayrılma əlaməti hesab edirik.

Bu qısa icmaldan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan cəmiyyətinin iki əsrin ayrıcında yetirdiyi onsuz da çox olmayan görkəmli

xadimlərdən bir neçəsinin öz aralarında dil tapıb xalqın müqəddəratı, tərəqqisi yolunda uzun zaman əlbir çalışsa bilməmələri ümumi işə böyük ziyan vurmuşdur. Bu bəlanın başlıca səbəbi, söz yox ki, istismar və ədalətsizlik üzərində qurulmuş köhnə cəmiyyətdə hökm sürən mənəvi – əxlaq normaları, onların həmin xadimlərə mənfi təsirləri idi. Amma bundan heç də az zərərli olmayan onların doğma xalqın milli şüurunun formalaşdırılmasına inkişaf etməsi üçün yekdillik və həmrəyliyin vacib şərt olduğunu lazımcına qiymətləndirməmələri idi. Aralarındakı mənəvi bağların möhkəm olmamasının nəticəsidir ki, cəmiyyətdə baş verən siyasi hadisələr bu qüvvələri parçalayıb bir-birindən ayrı saldı.

Ağaoğlunun Nərimanovla hələ keçən əsrin axırlarından başlanan işgüzar əlaqə və münasibətlərinin xarakteri artıq bizə məlumdur. İndi yalnız keçmiş qələm yoldaşının müraciətinin yeni qurulmuş Azərbaycan sovet hökuməti başçısı tərəfindən necə qarşılandığı barədə müxtəsər şərhə ehtiyac vardır.

Ən əvvəl qeyd edək ki, Ağaoğlunun beynəlxalq hadisələr, Sovet İttifaqı, ingilis imperializmi və özünün başına gələn faciə haqqında yazdıqları çox səmimi sözlər olduğundan onların Nərimanovda rəğbət oyatdığını güman etməyə tam əsas vardır. Mətbuatdakı peşimançılıq və tövbə ruhu da təsirli, inandırıcı idi. Doğrudan da, onun «İrşad» illərindən yaxşı tanıdığı və tərəqqipərvər məsləkinə görə hörmət etdiyi bir xadim və publisist Vətəninin keçirdiyi yeniləşmə dövründə öz xalqı üçün çox lazımlı adamlardan biri ola bilərdi. Nəhayət, respublika hökumətinin ali təhsil işlərini sahmana saldığı və bu məqsədlə Leninqrad, Moskva, Tiflis və başqa şəhərlərdən Razumovski, Bartold, Samoyloviç, Makovelski, Tumbil, Türkiyədən Xəlil Fikrət, İsmayıl Hikmət kimi professorları dəvət etdiyi bir vaxtla şərqşünas alim Ağaoğluna da müsbət cavab verməsi üçün hər cür əsas vardı.

Təəssüf ki, məsələnin həllinə mane olan səbəblər daha çoxdu. Onların ən başlıcası, o zaman bir sıra nadüriüst, başabəla xadimlərin gənc sovet respublikasında və habelə Nərimanovun ətrafında yaratdıqları sağlam olmayan şərait, intriqa idi. Görkəmli dövlət və ədəbiyyat xadimi, Şərqi böyük inqilabçı oğlu kimi şöhrət tapmış Nərimanovun ideya əleyhdarları onu nüfuzdan salmağa çalışır, əleyhinə çirkin kapmaniya aparırdılar. Bu kampaniyada o illərdə rəhbər vəzifələrdə işləyən Stalin, Kirov, Mikoyan, Orconikidze, Serebryakov, Mirzoyan və başqaları ya-

xından iştirak edirdilər. Nərimanovun Rusiya, Azərbaycan və Türkiyə əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsi, Rusiyadakı müsəlman xalqlarının inqilabi hərəkəti və mədəni tərəqqisi yolunda səmərəli fəaliyyəti rus şovinistləri, gürcü menşevikləri və erməni daşnaklarını hər şeydən artıq qəzəbləndirirdi. Türkiyə xalqının Kamal Atatürk başda olmaqla onun xarici işğalçıları ölkədən qovub müstəqil dövlət qurmasını təbrik etməsi, Sovet Rusiyasının yeni türk hökuməti ilə dostluq münasibətləri yaratmasında mühüm rol oynaması qarşıdurmanı daha da şiddətləndirmişdi. Əleyhdarların azgınlığı o dərəcəyə çatmışdı ki, hələ cavanlığından proletar beynəlmilçiliyinin alovlu təbliğatçılarından olan Nərimanovu millətçilikdə, pantürkizmdə və panislamizmdə ittihama başlamışdılar.¹

Belə gərgin bir vaxtda Ağaoğlunun Vətənə qayıtmasına razılıq verməsi Nərimanov üçün arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilərdi. Vəziyyəti tam təsəvvür etmək üçün nəhayət, xatırlatmaq lazımdır ki, elə Nərimanovun özünün də Vətəninə başladığı böyük işləri davam etdirməsinə imkan verməyib, çox çəkmədən onu «yüksək vəzifə» adı ilə (Moskvaya apararaq əslində - Red.) Bakıdan uzaqlaşdırmışdılar.

¹ Ətraflı bax: Nəriman Nərimanov. İzbrannoye proizvedeniya v trex tomax. t.2, Baku, 1989.

«SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ»

Hələ Sorbonnada təhsil alarkən oxuyub öyrəndiyi dünya klassikləri arasında fransız filosof-ədəbi Ş.L.Monteskyönün (1689-1755) xüsusi yeri vardı. «İran məktubları», «Romalıların böyüklüyü və süqutunun səbəbləri haqqında düşüncələr», «Qanunların ruhu» və s. məşhur əsərlərin müəllifi onun diqqətini ən çox sosioloji görüşləri kimi cəlb etmişdi. Gənc Azərbaycan mütəfəkkiri, məsələn, Monteskyönün «təbii hüquq», dövlət quruluşu, ictimai inkişafda ətraf mühitin rolu və feodal-mütləqiyyət üsulunun tənqidinə aid görüşlərini yüksək qiymətləndirərək uzun illər əsərlərində təbliğə çalışmışdır. «Kavkaz» və «Kaspi»də əməkdaşlıq illərində üzə çıxmağa başlayan bu təsir özünün ən qabarıq, mükəmməl ifadəsini Ə.Ağaoğlunun ömrünün yetkin vaxtında, 1930-cu ildə çap etdirdiyi «Sərbəst insanlar ölkəsində» traktatında¹ tapmışdı.²

Müqəddimədə Monteskyönün «Qanunların ruhu» əsərindən üç hökumət şəkli – istibdad, məşrutiyət və respublika haqqında müxtəsər məlumat verən Ağaoğlu «bü bölgünün hələ də mənə və əhəmiyyətini itirməmiş» olduğunu qeyd edərək yazır: «Şəxsi hökumətdə xalq tək bir şəxsin kefi və həvəsinə tabe olduğundan milyonlarca insanların bu kefi və həvəyə itaət etmələri üçün xalqı qorxutmaq və dəhşətləndirmək yeganə çarədir». Sonra məşrutiyənin xarakteristikasına keçən müəllif göstərir ki, bu prinsiplə qurulmuş cəmiyyətdə hakimiyyət iki qütbün «hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlində» olur. «Bu müştərək hakimiyyətin davamı üçün, təbii ki, hər iki tərəfin bir-birinə sədaqət və rabitə əlaqələri ilə bağlı olmaları lazımdır; yəni şərəf şərtidir». Sözsüz ki, burada ümumən feodal silkinə xas olan qarşılıqlı təəssübkeşlik, silkin hakimiyyətini, şərəfini qorumaq nəzərdə tutulur. «Respublikaya gəlincə, orada hakimiyyət bütün-

¹ Ağaoğlu Ahmet. Sərbəst insanlar ülkesinde. İstanbul, Sanayi natişə matbaası, 1930.

² Ə.Mirəhmədovun arxivində bu əsərin iki şərhli qorunur. Birinci şərh 12 makina səhifəsi həcmindədir. İlk səhifənin baş tərəfində (solda) Ə.Mirəhmədovun belə bir qeydi vardır: «Son. 15.II.1990». Bu şərhin 1990-cı ildə çap olunacağı planlaşdırılmış «Əhməd bəy Ağaoğlu –Ömür yolu» monoqrafiyası üçün işləndiyi güman edilir. Mətn bu sözlərlə bitir: «Ağaoğlunun əsəri dünya ictimai-fəlsəfi fikrindəki utopik sosializmin XX əsrin əvvəllərindəki Şərqi variantı olsa da, onun bir çox səhifələrinin bəşəriyyət üçün hələ bu gün də real, müəqəddəmi əhəmiyyəti vardır». İkinci şərh 1990-cı illərin əvvəllərində yazılmış, lakin oxunub redaktə edilməmişdir. Həcmi 50 səhifədir. Hər iki şərh arasında mətn fərqləri vardır. Bu kitaba ikinci şərhin mətni daxil edilmişdir –Red.

lülklə və tamam xalqın əlindədir. Əhalinin hər bir fərdinin üsuli-idarədə iştirak etmək səlahiyyəti vardır». Milyonlarca insanların iştirak etdikləri bu üsuli-idarənin müntəzəm və məqbul olması üçün «insanların yüksək vəzifə və məsuliyyət duyğuları və təmiz əxlaq normaları ilə silahlanmaları lazımdır; yəni respublikada vətəndaşların fəzilətli olmaları şərtidir».

Müəllif kitabını məhz bu «vətəndaş fəziləti»nin nədən ibarət olduğunu, yəni respublika quruluşunda xalqın vəzifə və rolunu izah edib göstərmək məqsədilə yazdığını bildirir. Buradaca o, xüsusi nəzərə çatdırır ki, düzdür, Türkiyə xalqı öz «dahi rəhbərinin təşviqi ilə Respublika kimi ən kamil bir idarə şəklini həqiqətə çevirmişdir. Fəqət, bu çox incə, çox zərif və ona görə də çox müşkül olan dövlət üsuli-idarəsinin inkişaf və möhkəmlənməsi üçün Respublika bizdən, yəni türk millətinin fərdlərindən bəzi mənəvi xüsusiyyətlər tələb edir. Bu aciz müəllif də həmin millətin bir fərdi olmaq etibarilə o xüsusiyyətləri necə təsəvvür etdiyini, necə mənalandırdığını bu kiçik əsərdə yazmaq istədi; yəni Respublikanın mənəvi cəhətdən ideologiyasını özünə görə izaha cəsarət etdi».

Azadlıq, hüquq bərabərliyi, ədalət, «fikir təmizliyi, söz təmizliyi, hərəkət təmizliyi», ümumun rifahı yolunda fədakar əmək, «sadə yaşayış», «vətəndaş fəziləti» kimi siyasi, mənəvi əsaslara söykənən quruluş əsarətdən xilas olmuş bir şəxsin gəlib düşdüyü «Sərbəst insanlar ölkəsi» timsalında təsvir olunur. Müəllifin etirafına görə, onun bu təsvirdən məqsədi respublika sistemində yaşayan «vətəndaşların necə olmaları lazım gəldiyini», «məmləkətimizin gələcəkdə azadlıq və fəzilət sayəsində inkişaf edərək necə bir nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını» göstərməkdir.

Müqəddimədə, nəhayət, o da göstərilir ki, bu əsər əvvəlcə, «Cümhuriyyət» qəzetində hissə-hissə çıxmış «Xalqın göstərdiyi rəğbətin və müəllifin aldığı bir çox həvəsləndirici məktubların» təsiri ilə bu dəfə kitab halında nəşr olunmuşdur.

«Sərbəst insanlar ölkəsində» janrına görə bədii-fəlsəfi traktatlar silsiləsinə daxil edilə bilər. Dünya ədəbiyyatında XVIII əsrdən bu cür əsərlər çox yaranmışdır. Süjetin inkişafında az və ya çox ardıcılıq, müəllif surətinin mərkəzi yer tutması, onun fəlsəfi, siyasi, əxlaqi, psixoloji görüşlərinin həm konkret həyat lövhələri, insan surətləri, həm də geniş ümumiləşdirmə yolu ilə ifadəsi elmi müddəaların təsnifatı, bəzən müəllifin konfliktə müstəqim müdaxilə etməsi və nəhayət, hadisə, dialoq və fikirlərin maarifçilik mövqeyindən qiymətləndirilməsi belə traktatlar

üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Bu hal Ağaoğlunun əsərində də müşahidə olunur. Əsərin ən qabarıq nəzərə çarpan xüsusiyyətləri isə fikir və bədii xəyalın aydınlığından irəli gələn mütənasib kompozisiyası, fikir demokratizminin dil və üslubda da canlı ifadəsini tapmasıdır.

Süjetin ardıcıl epik təsvir yolu ilə verildiyi bu əsər aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: «Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim», «Sərbəst insanların əsas qanunu», «Azadlıq bir güldür», «Yalan, riyə və yaltaqlıq», «Azadlıqla casusluq», «Bir mitinq: natiqlərin sözləri», «Sərbəst ölkənin ilk hüriyyət qəhrəmanı», «Xalq idarəsində dövlət», «Sərbəst məmləkətdə nəzarət işi», «Xüsusi bir evdə verilən konsert», «İnsanlar qorxaq doğulurlar», «Kinoda görüb eşitdiklərim», «Azadlıq və xarakter», «Sərbəst insanlığın şərtləri», «Həqiqətə hörmət», «Heysiyyət sahibisənmi?», «Sərbəst ölkənin akademiyasında», «Ziyalılar zümrəsinin mövqeyi», «Ruhların və qəlblərin təmizliyi», «Hüriyyət və fikir ayrılığı», «Hüriyyətlə əxlaq arasındakı fərq», «Parlamentdə nələr gördüm?», «Universitetdə və institutda», «Pirlərlə* yeni söhbət», «Böyüklərə necə hörmət edilir?», «Əzəmətli bir maşın fabrikası», «Yaşayış sadəliyi», «Haqqı müdafiə vəzifəsidir», «Təyyarə meydanında», «Müvəffəqiyyətin ilk şərti», «Cəmiyyət həyatının təməl daşı», «İlk məktəbdə və kitabxanada», «Azad insan ac qalmaz», «On-onbeş günlük möhlət», «İradəmə yeni qüvvə gəldi».

Başlangıçda əsərin gələcəkdə şərti olaraq Fərd adlandıracağımız baş surəti özünü birinci şəxsin dilindən təqdim edərək süjetin bundan qabaqkı mərhələsi, ekspozisiyası barədə belə bir yığcam məlumat verir: «Mən bir əsir idim; azad olmaq istədim. Zəncirlərimi qırdım, qalanın divarını dəldim və eşiyə çıxıb dərin bir nəfəs aldım. İndi önümdə geniş bir çöl vardı». Təmkinli bir ruhda başlanan təhkiyə, demək olar ki, bütün əsər boyu elə bu ruhda da davam edir.

Bu hadisənin maraqlı cəhətlərindən biri onun bizə Azərbaycan və ümumən Şərqi nağıllarından məlum olan orijinal epizoddur: «Tərəddüdlə bir neçə addım atdım. Özümü iki yolun ayrıcında gördüm və buraya sancılmış bir dirək üzərində bu yazını oxudum:

«Sol tərəfə gedən yol azadlıq yoludur.
Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.**

* Pir – burada: ağsaqqal, xadim. Əsərin bir çox yerində ona «ustad» deyərək müraciət olunur.

** Bu iki cümlənin iyirminci illərin axırı, otuzuncu illərin əvvəlində Türkiyə siyasi-ictimai həyatında solçu və sağçı xadimlər arasında gedən fikir ixtilafına işarə olduğu güman edilir.

Sol tərəfi tutdum, səhərə qədər yol getdim. Şəfəq sökərkən bir qalanın önündə idim. Qalanın qapısı üstündə qızıl xətlə yazılı bu lövhəni oxudum: Sərbəst insanlar ölkəsi.

Əsl mənim axtardığım yerdir – dedim».

Qalanın keşikçilərinin bir neçə sualına cavab verəndən sonra şəhərə girən qəhrəman burada gördüklərinə heyran olub deyir: «Xalqın bəxtiyar və xoşbəxt olduğu təhər-tövründən bəlli idi».

Bir azdan şəhər həyatında böyük təşkilatı iş görənlər Fərdin kim olduğunu, haradan və nə üçün gəldiyini soruşduqda belə bir cavab alırlar: «Nəslim əsil, elim nəcib, qanım təmizdir. Yurdum əvvəlcə Orta Asiyanın yüksək yaylası idi. Sonra daşqın bir qanın həmlələri ilə əcdadım Şərqi, Qərbə, Şimala və Cənuba yayılmışdır. Məmləkətlər basmışlar, dövlətlər qurmuşlar, mədəniyyətlər meydana gətirmişlər. Ulularımız əvvəlcə sadə yaşarlardı, xalqla oturub-durarlardı, qanuna baxarlardı, haqqa və qurultaya* itaət edərlərdi. El ağaları, oba böyükələri, ölkə tarxanları haqqı qorumaqdan, doğrunu söyləməkdən, azğınlara hədlərini bildirməkdən və qoluzorluluğa qarşı çıxmaqdan çəkinməzlərdi. Bu hal davam etdikcə elim qüvvətli və ellər arasında hörmətli idi».

Cavabının bundan sonrakı hissəsində fərd «qanların qarışması», müxtəlif ellərin adət-ənənələrinə uymaq nəticəsində qurultayın dağıdılmasından, hökmü rəvan millətinin köləyə çevrilməsindən söhbət açır. «O zamandan ocağımız söndü, adımız-sanımız bitdi.(...) Xaqanımız bizi yad ellərə satmaq fikrinə düşdü. Artıq buna dözə bilmədik. Aramızdan sarısaçlı, mərdüzlü, aslanbaxışlı birisi çıxdı. Demə, elini qoruyan, yurdunu müdafiə edən Tanrı peyğəmbər imiş! Elə sözlər söylədi ki, donmuş qəblərə hərarət, ölmüş damarlara can verdi. Elə işlər gördü ki, bütün dünyaya heyrət etdi».

Böyük bir elmi, tarixi keçmiş haqqında bu hekayətdə iki cəhət – bədii və sənədilik çox təsirli, əyani lövhələrdə birləşib, əsər qəhrəmanının mənşəyi, o vaxtaqədərki sərgüzeşti barədə təsəvvür yaradır. Burada bir neçə mühüm tarixi hadisəyə aşkar işarələr vardır ki, onlardan biri vaxtilə Orta Asiyanın uca yaylasında hökm sürüb sonralar dörd ətrafındakı məmləkətləri basmış «ulular»a onların qüdrətli bir dövlət qurmalarına, mədəniyyətlərinə, sadə adamlarla səmimi rəftarına, ikinci

* Qurultay – qədim dövrlərdə monqol-tatar hökmdarlarının ali məclisi, hökuməti.

işarə həmin dəbdəbə və təmtərağın dağılmasına, üçüncüsü isə bu elin içindən çıxan mərd «Tanrı peyğəmbəri»nin «bütün dünyanı heyrətə salan» şücaətinə və işlərinə aiddir.

Onu da deməliyə ki, əsərin bu hissəsi açıq-aşkar Ağaoğlunun artıq bizə tanış olan tarixi konsepsiyasının bədii-publisistik üslubda təkrarından başqa bir şey deyildir.

Fərdin «pirlər qarşısında imtahanı davam edir. O, pirlərin verdikləri «Sərbəst insanların qanunu» ilə tanış olur. Qanunun «ümumi əsaslar» bölməsində deyilir: «1. Azadlıq bir vergidir. Azad ola bilmək üçün çox nəcib olmaq lazımdır. Fikir təmizliyi, söz təmizliyi və hərəkət təmizliyi azadlığın əsaslarıdır; 2. Özünü ələ ala bilməyənlər azad ola bilməzlər; 3. Söz sadəliyi və yaşayış sadəliyi azadlığın şərtləridir».

On dörd maddədən ibarət olan qanunun axırında deyildiyi kimi, bu maddələri əzbərləmək və onlara əməl etmək hamının «vətəndaşlıq borcu»dur. Düzdür, ölkənin əsas qanununda baş yeri siyasət – Azadlıq məsələsi tutur və bundan sonra gələn maddələrin bir çoxundan da məlum olur ki, o bütün cəmiyyət həyatının kökü, cam, hərəkətverici qüvvəsidir. Bununla bərabər, əsərdə ən çox yer mənəvi – əxlaqi kodeksə verilmişdir. Bu sətirlər göstərir ki, Ağaoğlu həmişəki kimi, yenə cəmiyyətin ədalət, bərabərlik əsasında qurulmasını və ümumi rifahın həqiqətə çevrilməsini ilk növbədə mənəvi-əxlaqi təmizlənmə və təkamüldə görür. Heç təsadüfi deyil ki, fikir, söz və hərəkət təmizliyi kodeksdə azadlıqla birgə götürülür.

Sərbəst ölkə vətəndaşının vəzifələrindən biri azadlığı tərənnüm edən bu məzmununda türkünün öyrənilməkdir: «İnsan kainatın şüurudur. Ona pərəstiş edirik, onu təqdis edirik. Azadlıq şüurun müqəddəs cövhəridir. Onu sevirik, ona qəlbən bağlıyıq. Sərbəst insanlar ölkəsi şüurun və azadlığın məbədidir. Ona, bu ölkəyə sığınır, onunla fəxr edirik».

Türkünün təsirilə bir neçə dəqiqə huşsuz qalan Fərd özünə gələndən sonra olduğu binanı gəzib onun divarlarındakı yazıları oxumağa başlayır. Bu yazılar bir az əvvəl misal gətirilən əxlaq kodeksini tamamlayır: «Hər is adam acgözlüyünün atəşinə yanar və ətrafını yandırar»; «Kəlam* kainatın duyduğu ilk ilahi səsdür»; «Zorakılıq bərbəriyyət zamanəsindən qalma bir qüsurdur»; «Ədalət insanların mələklərdə qibtə oyadan xasiy-

yətidir»; «Fədakarlıq bəşər təbiətinin ən yüksək təzahürüdür»; «Qürur və təkəbbür ruhun miskinliyinə dəlidir».

İlk tanışlığın ən təsirli anları qəhrəmanın «Sərbəst ölkə»nin tarixçəsini əks etdirən kitabı oxumasıdır. «Bu bir tarix deyil, bir faciə idi. İndi içində olduğum bu ölkənin başına nələr gəlməmişdir?..» sözlərindən sonra yığcam bir parçada həmin yerin azadlıq yolunda ağır mübarizələrindən və qələbəsindən danışılır.

Bu fəlsəfi – nəzəri mahiyyətli, geniş ekspozisiyanın ardınca kodeksin maddələri bir-bir şərh olunub aydınlaşdırılır və bu şərh quru, cansız vəzdən uzaq olub, sırf həyatı, real məzmun daşıyır. Burada epik təsvirlər, dialoqlar da az deyil. Fərdin pirlərlə söhbətlərinə, əsas qanuna, əxlaq kodeksi və sairəyə dair səhifələr əsərin məhz təbliği, maarifləndirici məqsədlə qələmə alındığını göstərir.

Qanunun birinci maddəsi və türkünün baş motivi olan «azadlığın» mahiyyəti haqqında pirlərdən biri bu cür izahat verir: «Bağçada işləkən yəqin görmüsünüz ki, bir ağacın, bir gül və ya çiçəyin tutub yetişməsi üçün o ağacın, gül və çiçəyin təbiətindən irəli gələn şərtlərə əməl etmək lazımdır. Yoxsa tutmazlar, yetişməzlər. Bax, azadlıq da bir güldür, bir çiçəkdir. Onun da tutması və yetişməsi üçün təbiətin istədiyi şərtləri gözləmək lazımdır.

- Bu şərtlər nədir?

- Ölkəmizin türküsi ilə tanış oldunuzmu?

- Oldum.

- Orada deyilir ki: «Azadlıq şüurun cövhəridir, şüur da insandır».

Uzun müddət istibdad altında əzilmiş olan mühtlərin azadlıqla aşılması ilə heç də asan bir şey deyildir. Çünki istibdadın səltənət sürdüyü yer insanın ruhu və qəlbidir. İstibdad burada yerləşir, burada taxtını qurur, burada tacı başına qoyur! Bəzən siz istibdadın yıxılmış olduğunu zənn edirsiniz və fəlan də istibdadın gözlə görünən əlamətləri aradan qalxmış görünür. Fəqət həqiqətdə isə onun hər tərəfdə və hər kəsdə hələ də yaşadığını görəcəksiniz. Məsələn, görəcəksiniz ki, ağzı köpüklənə-köpüklənə azadlıq tələb edənlər öz qonşusunun azadlığına duruş gətirmirlər. Özlərini bu azadlıqla ilk toqquşmasında inadla qarşılarındakı adamı məhv etmək istərlər. Çünki əslində istibdadın taxtı hələ dağılmamışdır; istibdad ruhlardan, köüllərdən silinib getməmişdir.

* Kəlam. yaxud. kəlamullah – burada: Allah sözü.

İzahat «istibdadı davam etdirənlərin» ölkədə törətdikləri dözülməz vəziyyət haqqında kəskin bir mülahizə ilə yekunlaşır: «...belə yerlərdə azadlıq çox zaman anarxiyaya çevrilir. Çünki əvvəlcə bir şəxsin simasında toplanan istibdad bu dəfə başqalarının simasında davam edən izləri ilə özünü göstərməyə başlayır, hər kəsi qızıdır və hərə bir başqasının üzərində azadlıq adı altında zorakılıq etməyə qalxır. Lakin bu halın da uzun zaman davamı mümkün olmur, nəhayət, yenə hər kəsi azadlıq naminə susdurmaq və hər kəsin kinini öz içərisində boğmaq ehtiyacı ortaya çıxır. Beləliklə, istibdadın mənəvi köklərini və izlərini öz içindən çıxarıb atmamış mühitlər azadlıqdan məhrum aləmlə anarxiya arasında dolaşmaq məcburiyyətində qalırlar ki, bu da cəmiyyət üçün aqibəti məhul olan fəci bir sərəmsəlikdir. Sərbəst ölkə qanunu xalqı məhz bu fəci sərəmsəlikdən qorumaq üçün yol göstərir. Bu qanundan məqsəd istibdadın ruh və qəlblərdəki taxt-tacını yıxmaq və yerinə azadlığın taxt-tacını qurmaqdır».

Kodeks maddələrinin şərhli canlı dialoq şəklində verilir. Pirlərdən birinin riyə və yaltaqlığın cəmiyyət üçün pozucu təsiri olduğunu əsaslandıran fikirləri çox ağıllı ibrətamizdir. Burada bir-birinə zəncirvari bağlanmış aforizmlərlə qarşılaşırıq: «Azad insan yalan söyləməz. Yalan zəiflərin, zəillərin, qorxaqların işidir», «Azad olmaq üçün insan qüvvətli, cəsur, əzmkar olmalıdır», «Yalan həqiqəti gizlətmək və örtmək üçün bir çarədir», «Həqiqətin gizləndiyi yerdə batil hakim olur və batil hakim olduğu yerdə xeyirdən əsər qalmaz» və s.

Məsələ ondadır ki, əsər adi etik süjet daxilində, ardıcıl təhkiyə şəklində yazılmasa da, aforizmlər yuxarıdakı bölmələrdə olduğu kimi, cəmiyyət hadisələri, insani münasibətlər, konkret misallar və sosioloji təhlillər kontekstində, özü də canlı bir üslubda verilir. Məsələn, cəmiyyətdə yalanın kökünü kəsmək yollarından danışarkən müəllif bu işi ailə və məktəbdən, uşaq tərbiyəsindən başlamağı lazım bilib Pirin dili ilə deyir: «Yalançı ana, ata və müəllimin yetişdirdikləri uşaqlar da mütləq yalançı olurlar», uşaqda belə möhkəm bir qənaət yaradılmalıdır ki, «yalan mənfur və iyrənc bir illətdir». «Belə bir camaat arasında kimsə kimsəyə inanmaz, etimad etməz və odur ki, nə müştərək bir fəaliyyətə və nə də müştərək bir təşəbbüsə imkan olar». Buna görədir ki, «Sərbəst ölkə» yalançını öz içindən qovur.

Yaltaq və riyakar adamları daşa basmağın tələb olduğunu görəndə Fərd heyrət içində soruşur: «Məgər vəzifə və qüvvət sahibi olan adamlar gərək təriflənməsinlər, onlara sitayiş olunmasın? Ədəbiyyatdakı bunca parlaq qəsidələrin heç qiyməti yoxdurmu?»

Deməli, müəllif şüur və əxlaqda köhnəliklə yeniliyi qarşılaşdırır. Yeni şəraitə düşmüş Fərd labüd surətdə bu şəraitin mənəvi-əxlaqi normalarını da qəbul etməli olur. Digər tərəfdən çox-çox illər bundan əvvəlki kimi, indi də Ağaoğlunun ümumiyyətlə orta əsrlər Şərq mədhiyyə poeziyasına münasibəti mənfidir.

Fərdin atıb gəldiyi cəmiyyət haqqında təsəvvürləri hər addımda «Sərbəst ölkə» qanunları ilə toqquşur. Qoca musahib ona keçmiş qənaətlərindən uzaqlaşmaq, «özünü dəyişdirmək» yolunu göstərib deyir: «Bütün o saydığı şeylər sənə kölə və əsir olduğun zamanlara aiddir. Halbuki, sən zəncirlərini qırmısan, sərbəst olmağa qərar vermişən. Bilməliyənsə ki, qulluq göstərmə, yaltaqlıq kölələrin, əsirlərin işidir, ruhun büsbütün zəlif və miskin olduğuna dəlildir. Yaltaq adamda şərəf və heysiyyət olmaz».

Fərdin Şərq ədəbiyyatında tərif və sitayiş haqqında sualına da kəskin tənqidi cavab verilir: «Şərq qəsidəxanları özləri də hiss etmədən və fərqi nə varmadan millətlərinə pislik edən insanlardır! Yazdıqları yazılarda parlaqlıq nə qədərdirsə, törətdikləri mənəvi təxribat da o qədərdir: çünki o nisbətdə cazibəli olmuş, təqlidçi və davamçılar tapmışlar. Çox qəribədir ki, bu qəsidələr azad olmaq istəyən qeyri-xalqların məktəblərində hələ də ədəbi nümunələr kimi oxudulmaqdadır. Məgər bunların nə qədər pis iş olduğunu başa düşümlər? Məgər şeirin, musiqinin gənc qəlblər və dimaqlar üzərindəki təsirləri hamı tərəfindən təqdir edilməmişdir?»

Nə olursa-olsun, azad olmaq istəyən bir cəmiyyətin bu hərəkəti əkini əkib üzərinə kükürd səpən bir cütcünün hərəkətindən geri qalmaz! İngilis qanunu hələ XV əsrdən bəri kralın mədh olunmasını da tənqid olunması qədər qadağan etmişdir».

Azad cəmiyyətin ədəbiyyatı üçün varlığa tənqidi münasibət nə qədər vacib, ucdantutma tərif və mədhiyyə də bir o qədər zərərliyə. Ağaoğlu belə bir qənaətdə idi. Amma bu barədə mülahizələrini o, indi konkret olaraq qəsidə janrına, «qəsidəxanlara» aid edirdi ki, bu, onların ümumi ədəbi əhəmiyyətini azaltmır. Çünki, əvvələn Şərq ölkəsində yaşayıb özü və Şərq mütəfəkkiri olan tənqidçi doğma mühitin belə tənqidlərə

prinsipial mənfi münasibətindən, etirazından xəbərdar idi, bu köhnəlmiş ənənələrdən qurtarmağa o zamankı Türkiyənin də hələ hazır olmadığını yaxşı bilirdi. Buna baxmayaraq, o, bu barədə «xatalı» mülahizələrini dilə gətirməkdən qorxub çəkinmir. O, «möhkəm əmindir ki, «əsl hörmət və məhəbbət doğruluq və səmimiyyət istər. Doğruluğun və səmimiyyətin şərti də düşünülməli fikri, duyulan hissi olduğu kimi söyləməkdir. Candan sevdiyiniz bir adamın, məsələn oğlunuzun, qardaşınızın, əziz bir dostunuzun qüsurlarını söyləməyi, səhvlərini düzəltməyi üçün öyüd verməyi özünü üçün məgər bir borc saymırsınız? Millətin yetişdirdiyi böyük adamlar oğuldan, qardaşdan daha əziz, daha qiymətliyərlər. Çünki bunlar ümumi və müştərək səadət və bəxtiyarlığın qaynağıdır. O halda onlara qarşı daha səmimi, daha doğru olmaq daha əsaslı bir borc olmalıdır. Halbuki, riyakarlar və yaltaqlar bunun tam tərsinə hərəkət edirlər. Böyük adamlara heç onlarda olmayan sifətləri və qabiliyyətləri də verirlər, qüsurlarını və səhvlərini də yüksək fəzilətlər kimi göstəriirlər».

Riyakar və yaltaq adamların tüfeyliliyi bir də o zaman üzə çıxır ki, onların tərifləyib göyə qaldırdıqları böyük adamın «bəxti bir balaca üz döndərir». Belələri nəinki dönüklük edib dərhal bu «böyük adama arxa çevirirlər», hətta onu «sanmağa» başlayır, ona hücumu keçirlər. O biri tərəfdən bu riyakar və yaltaqlar indi də «qüvvətlənib mənsəb sahibi olmuş yeni adamların ətrafını bürüyürlər».

Fərd bu qəbahətlərin təqsirini həmin yaramazlardan daha artıq cəmiyyətdə, ictimai mühitdə görür. İnsanların bu cür hallara nə üçün yol verdiyi barədə onun sualına Pirin cavabı budur: «Zəifdirlər, onun üçün!... Bu işdə ən böyük qəbahət camaatdır. Camaat fəna sifətlərin yayılmasına meydan verməməlidir. Çünki axırda yenə ən çox zərər görən camaatdır». Xalq öz taleyini kimə tapşırıldığını yaxşı bilməli, «böyük adamları» iş başına qoymazdan əvvəl yüz ölçüb bir biçməlidir. Hər bir xalqın varlığı, qüvvəsi: fikir, sənət, elm, əsgərlik və s. sahələrdə yetişdirdiyi böyük adamların ləyaqəti ilə ölçülür. «Deməli, böyük adamlar yetişdirmək, onları mühafizə etməyə hər bir xalq üçün bir həyat məsələsidir». Xalq bilməlidir ki, «böyük adamlar hər gün və hər zaman yetişməzlər. Bəzən bir millət əsrlərcə hamilə olduqdan sonra onlardan birini doğub həyata gətirir. Bəzən də bu doğum əməliyyatı çox çətin, çox qorxunc olur. Odur ki, yetkin cəmiyyət belə övladını göz-bəbəyi kimi qoruyur və onlardan maksimum dərəcədə faydalanmağa çalışır».

Müsaibənin növbəti mövzusu «xəbərcilik və casusluq» haqqında maddənin şərhidir. İstibdadın hökm sürdüyü bütün cəmiyyətlər üçün ən təhlükəli bəlalardan olan bu iki mənfi sifət də müəllifin qələminə xas bir kəsərlə səciyyələndirilir: «Şeytançılığın rəvac tapdığı bir yerdə kimsə kimsəyə inanmaz. Hər kəs hər kəsdən hürkər. Doğruluq və aşkarlıq aradan qalxar, yerinə yalan və ikiüzlülük keçər və əlbir iş görmək mümkün olmaz». Bu hal cəmiyyəti çox ağır fəlakətlərə sürükləyə bilər. Çünki belə cəmiyyətlər «ipliyi qırılmış qumaşa» bənzərlər. Onlar hər cür müqavimət qabiliyyətini itirərlər və zorakılığa qarşı dura bilmədikləri kimi, elm, sənət, ticarət və s. yollarında da birlikdə irəliləyə bilməzlər».

İzahatlar Fərdin bütün varlığını alt-üst etmiş kimi olur. Təklidə qalınca onu ucu-bucağı görünməyən ciddi düşüncələr bürüyür. O, «ah, bu, necə ölkədir?!»- deyə fikirləşir. «Sərbəst olmaq nə qədər çətin bir iş imiş! Görəsən, alışa biləcəyəmmi?».

Fərdi qınamaq lazım deyil. Onu aciz, müti, qorxaq, gözüqıpqıq edən mühitdir. O, ətrafındakıların çoxunu göz açıb elə özü kimi görmüşdür. Hətta vəzifə sahiblərini də «Qüvvət və vəzifə sahibi olan birisinin yanında necə qorxmamaq, dos-doğru danışmamaq, yaltaqlıq etməmək olar? Adam bir beləsini gördüyü zaman bütün varlığı çalxanıb bulanır, başı gicəllənir, boynu öz-özünə əyilir və dili öz-özünə mədl və tərif başlayır. Heç yadımdan çıxmaz, bir yoldaşım vardı, telefonla danışdığı zaman nazir yanında imiş kimi rəngi qaçır, pencəyinin düymələrini bağlamağa başlayır, sağ əlini yere qədər uzadar və gülümsər halda rabitəsiz sözlər kəkələməyə başlardı. Bəli, əfəndim! Sizin sayeyi-mərhəmətinizdə... Kiçikdən xəta, böyükdən əta» kimi cümlələr işlədərmişdi (...). O zamanlar biz bu yoldaşımızı məsxərəyə qoyardıq. Amma əslində hamımız onun kimi idik».

Bu xoşagəlməz düşüncələrdən başı ağrımağa başlayan Fərd bir az dincəlib hava almaq üçün Azadlıq parkına gedir. Burada onu əvvəl maraqlandıran şey «istibdada qarşı ilk azadlıq bayrağı qaldıran bir vətəndaşın» heykəli olur; ona bu qəhrəmana bütün ölkənin pərəstiş etdiyini söyləyirlər. Parkda o, böyük bir mitinqə rast gəlir, nitqlərə qulaq asır. Natiqlərdən biri «hökuməti tənqid edərək» onun «firqə proqramına sadıq qalmadığını, hələ də küçələrdə işsiz vətəndaşlar dolaşdığını, aparılan statistikadan məmləkət əhalisinin yüzdə ikisinin oxuyub yazmaq bilmədiyini (...) hərarətli bir dillə izah edirdi».

İkinci bir dəstəyə yanaşdıqda burada da zəif bir qocanın gənc nəsiləki qüsurları bir-bir açıb tökdüyünü görür: «...gənclər mal-dövlət aludəsi olmuşlar», «yüksək bəşəri və vətənpərvər meyllərdən uzaqlaşmaqdadırlar». Bu əlamətləri gələcək üçün qorxulu sayan natiq çarəni maarif sisteminin dəyişdirilməsi zərurətində gördüyünü izah edir.

Üçüncü bir dəstədə gözəl və gənc bir xanım qadınların siyasi hüquqlarından danışır. Belə məlum olur ki, «Sərbəst ölkə»də qadınlar hər cür hüquqda kişilərlə bərabərdirlər. Onlar yalnız ölkənin rəisi olmaq hüququndan məhrumdurlar. Natiq bunu tənqid edib deir: «Necə ola bilər ki, qadının yetişdirdiyi oğul bu məqama gəlsin, amma özü gələ bilməsin? Bizə fizioloji xüsusiyyətlərdən bəhs edirlər. Elə bil, kişilərin hamısı hər cür fizioloji qüsurdan təmiz imiş! Dəlixanalara, həbsxanalara gedin; cinayət statistikasını oxuyun. Güman eləmirəm ki, müşahidələrinizin nəticəsi kişilərin lehinə olsun. Deməli, irəli sürülən bu iddia sırf bəhanədir, kişilərin zorakılığını davam etdirmək üçün onların çoxdan bəri işlədikləri silahların büsbütün lazımsız tör-töküntüsüdür.(...) Sərbəst insanlar ölkəsində birçə nəfərin də olsun o birilərdən hüquqca aşağı olması azadlıq üçün ləkədir. Bu eyib və ləkəni qadın silib təmizləyəcəkdir».

Ədibin qəhrəmanını ən çox heyrətləndirən şey natiqlərin əda və üslublarıdır. Bunlar tənqid və iradlarını həyat hadisə və əhvalatlarla əsaslandırırırlar. Sözlərində şübhə oyadan heç bir nöqtəyə yol verməməyə çalışırlar. Bununla bərabər, danışılarında səmimi, hörmətçidirlər. Tənqid etdikləri adamların heysiyyətinə toxunacaq birçə kəlmə belə işlətməkdən çəkinirdilər; onlara hörmət edirdilər. Eyni zamanda, gözlərindəki ifadədən, üzlərindəki ciddiyyətdən başa düşdüm ki, tənqidin bu tərzini daha təsirlidir, daha faydalıdır. Bu yeni görüşüm istər-istəməz mənə öz məmləkətimdəki tənqidləri xatırlatdı. Aman, o necə də çirkin azgınlıq idi! O nə küfrlər, nə söyüşlər idi?! (...) Dərk etdim ki, azad olmaq yalnız istəyə, arzuya bağlı deyildir. Bir də insanın öz-özünü tərbiyələndirib ədəbli-nəzakətli etməsi lazımdır».

Kodeksin onuncu maddəsi həmrəylik prinsipinə aiddir ki, pirlərdən biri onu çox ciddi sosial məsələ kimi izah edib aydınlaşdırır: «Sərbəst ölkənin fərdləri arasında həmrəylik əsasdır. Azad olmayan yerlərə bir baxın. Orada fərdlər və ailələr ayrı-ayrı yaşayırlar, aralarında əlaqə və münasibət çox azdır. Çünki başları üstündəki istibdad yumruğu bunların bir-birinə yaxınlaşmasına, birləşməsinə yol verməz. Burada əsas məsələ

ayrılıqdır, eqoizmdir. Vətəndaşlar bir-birinə yabançıdır, (...) laqeyddir. Belə bir cəmiyyətin fərdlərini əzmək asan olduğu kimi, cəmiyyət özü də cansız, qansız bir əski parçası kimi atılıb tutulur, oyunağa çevrilir. Sərbəst ölkədə isə əsas məsələ birlikdir, fədakarlıqdır. Burada hamının bir-biri ilə maraqlanması, bir-birinin müqəddəratında iştirak etməsi bir adətdir. Burada vətəndaşlıq bir tordur ki, içinə girən insanlar bir-birinə bitişik halqalar kimidirlər. Halqalardan birinə üz verən bir illət dərhal digərlərinə təsir göstərir, onlara əzab verib rahatlıqlarını pozur və o illət yox olmayınca bu ümumi və müştərək rahatsızlıq davam edir.

Burada hamı bir-birinin haqqı, şərəfi, heysiyyəti üçün cavabdehdir. «Mənə nə?», «Ləzzət ona uzaqdan baxıb tamaşa etməkdədir», «A canım, dünyanı nizama salmaq sənəmi qalıb?» kimi eqoist iddialar bu ölkədən qovulmuşdur».

Mühakimələrin bir-birindən doğması, bir-birini tamamlayıb izah etməsi və dərinləşdirməsi onlara möhkəm bir məntiqi, inandırıcı qüvvə verir; onlar oxucunu ümumiləşdirici müdrik bir nəticəyə gətirib çıxarır. Azadlıq və əsarətin insan psixologiyasında əmələ gətirdiyi tam zidd keyfiyyətlər haqqında aşağıdakı müqayisəli xarakteristika məhz bu cür qurulmuşdur: «Azad olmaq asan deyildir, köləlik bundan asandır. Kölə özünü başqasına təslim edir, iş bitir! Azad isə, əksinə, başqası haqqında düşünməyə borcludur. Görmədin ki, qala keşikçilərinin ilk sualı «Başqalarını sevirsənmi?» oldu? Başqasını sevmək onun yolunda rahatsızlığa, iztirablara qatlaşmaq deməkdir».

Kodeksin on birinci maddəsi belədir: «Diyarın işləri ilə məşğul olmaq üçün bacarıq şərtidir». Çox tutumlu, bir qədər də mücərrəd görünən bu «bacarıq» məfhumu ictimai həyatın çox mühüm problemləri ilə əlaqələndirilir, yuxarıda izahı verilmiş «fərd və cəmiyyət» münasibətlərinin bir sıra yeni aspektləri işıqlandırılır. Mühkamələr iki nöqtə ətrafında- «Azad olmayan məmləkət» və «hakimiyyəti xalq əlində olan məmləkət» timsalında izah olunub ümumiləşdirilir; bunlardan biri «bacarıqca», daha doğrusu mahiyyətə mənfi, ağılsız, məqbul olmayan, digəri isə müsbət, ağıllı məqbul qanunlarla idarə olunan məmləkətdir. Birincisini, «Azad olmayan məmləkətləri tək bir şəxs idarə edir (mütləqiyyət üsulu nəzərdə tutulur – Ə.M.), hökmdar deyilən bu adamın iradəsi hakimdir. Hamı ona itaət etməyə borcludur. Belə məmləkətlərdə vətəndaşların xoş güzəranı və səadətindən daha artıq o tək adamın kefinin qayğısına qalırlar.

Odur ki, bu adam istədiyi kəsi, - qabil, əhil oldu-olmadı, -işə təyin edir, işdən qova bilir. Bacarıqsız adamlar üçün hətta bu daha əlverişlidir. Çünki belə olanda adamın qədr-qiyəti onun bacarığından daha artıq özünü o tək şəxsə bəyəndirmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Çəkişmə, tüfeylilik, şöhrət qazanmaq, hiylə və fırıldaq bu üsulun vasitələridir. Beləliklə, məmləkət işləri bacarıqsızların əlində qalmaqdan başqa məmləkətdə ümumi əxlaq da pozulur». Bu vəziyyət xüsusilə gənclərə çox mənfi təsir göstərir: onlarda elmə, çalışqanlıq, doğruluq və ciddiyyətə həvəsi hiyləgərlik, tüfeylilik, fənd və fırıldaq meyl əvəz edir.

Bütün bunlar istər fərdləri, istərsə dövlət və hökuməti getdikcə alçaltdı məhvə aparır.

Bəzi başqa hallarda olduğu kimi, burada da Pir eyni zamanda, müəllifin ziyalılar barədə məhdud bir fikrinin ifadəçisinə çevrilir. O deyir: «...məmləkəti yıxan amil əslində istibdadın özü deyil (?), istibdad üsulunun ziyalılara göstərdiyi tərribatçı mənəvi təsirlərdir». Deməli, bu qənaətə görə, məmləkətin nicatı yolunda həlledici iş görməyə ən çox qadir olan sosial qüvvə ziyalılar zümresi olduğu halda, istibdad öz «tərribatçı mənəvi təsirləri» ilə onu fəaliyyətdən qoyur.

İstibdad üsulunun hökm sürdüyü yerlərdə əsgərlik, diplomatik əlaqələr, maarif, əkinçilik, yollar, sənaye və sairə də yarıtılmaz vəziyyətdə olur.

Ağaoğlunun bütün rəğbəti «hakimiyyətin xalq əlində olduğu» məmləkətlərdir. Çünki onlarda «məmləkəti idarə etmək işi xalq arasından seçilən adamlara verilir. Seski, təbii ki, əxlaq, ləyaqətə, ixtisas və qabiliyyətə əsaslanır. Burada «dövlət istibdadda olduğu kimi bacarıqsız adamlar əlində dəlləklik öyrənmək vasitəsi ola bilməz». Buna yol verməmək üçün azadlığın hökm sürdüyü «Sərbəst ölkə»də nəzarət işləri də yüksək səviyyədə qurulur. Əslində «Azadlıq nəzarətə istinad edir. Azadlıq nəzarət deməkdir. Nəzarət olmayan yerdə azadlıq olmaz və ola bilməz!».

Müqəddəs qanunlardan biri də budur ki, «Sərbəst ölkə»də vəzifə sahibləri, hökumət məmurları da diqqətlə seçilir. Onların möhkəm əqidəli, etibarlı, təmiz əxlaqlı olmalarına ayrıca fikir verilir; nəzərə alınır ki, «hökumət və qüvvət pozucu amillərdir. Budda etibar qazanmaq istədiyi vaxt ilk işi hökuməti tərk etməsi oldu». Çünki onun fikrincə, «insanlar üzərində hökmranlıq sürmək ən hörmətli və ən seçmə ruhlarda belə zorakılıq həvəsi oyandırır. Əgər hakimiyyət başında olanlar ətrafdan

onlara göz qoyan, ayıq-sayıq və lazım gələndə tənqid edib irad tutan şəxslər olduğunu bilməsələr, özləri də fərqi nə varmadan get-gedə bu həvəslərini artırır və nəhayət zorakılıq yoluna yuvarlanırlar. Odur ki, belə bir nəzarətin olması vəzifə sahiblərinin özləri üçün də gərəklidir. Nəzarət daim onlara öz borclarını xatırladır, onları «cıızıqdan çıxmağa» qoymur. «Nəzarətsiz məmləkətlərdə məmur istəyəndə işləyir, istəməyəndə yox: istəyəndə qanunu gözləyir, istəməyəndə yox. Təki hökmdar üçün yaxşı keçsin(...). Nəzarət olan məmləkətlərdə iş tərsinədir».

Bu məsələyə böyük əhəmiyyət verən müəllif əsərinin «Sərbəst məmləkətdə nəzarət işi» bəhsini məxsusi ona həsr etmişdir. Burada «nəzarət necə olmalıdır?» sualına ətraflı cavab verilir. Həmin cavabın məğzi budur ki, nəzarət etmək azad olmaq qədər çətin bir məsələdir. Nəzarət heç də «hər kəsin ağızına gələni söyləməsi və haqlı-haqsız başqalarına öcəşməsi deyildir. Bu cür nəzarət nəzarətsizlik qədər iyrənc və zərərli-dir». «Sərbəst ölkə»də vəziyyət başqa cürdür. Burada nəzarət «şərəfli olub, şərəfin qədrini bilən insanlara məxsus bir şəkildə, ləyaqətlə həyata keçirilir. Danışıqda nəzakəti gözləmək, tənqid və iradda şəxsiyyətə toxunmamaq və əsas məsələdən kənara çıxılmamaq burada bir qaydadır». Deməli, nəzarət ayrı-ayrı adamlara yox, hamıya, bütün vətəndaşlara aiddir; o, «vətəndaşların həm hüquqları, həm də borclarıdır».

Bir də nəzarəti qətiyyətlə xəbərciliklə qarışdırmaq lazım deyil; bunlar başqa-başqa şeylərdir. Xəbərcilik birisini iftira və böhtan yolu ilə gizlicə ləkələməkdir. Nəzarət isə məsələni öyrənərək yəqinlik hasil edəndən sonra mərdanə və çəkinmədən meydana atılmaqdır. Birində məqsəd – bir vətəndaşı ləkələmək, vasitə- iftira və böhtandır; digərində məqsəd – ictimaiyyətin haqqını müdafiə etmək, vasitə – həqiqətdir».

Kodeksin növbəti maddəsi də nəzarətlə sıx bağlıdır: «Hər məmur, hər xadim və dövlət adamı hər an öz həyatı haqqında hesabat verməyə borcludur». Bu, məmur və xadimə göstərilən etimad, onlara verilən «maaş və xoşbəxtlik», onların cəmiyyətdə qazandıqları hörmət və nüfuz müqabilində irəli sürülən tələbdir. «Sərbəst ölkə» üçün bu mərtəbəyə çatan vətəndaşların «ən çox fayda vermələri» vacib olduğu kimi, bunların «düzlüyü, doğruçu adam olmaları da(...) həyatı bir məsələdir». Heç kəs «əxlaqsız və yaxud tənbel bir adama şəxsi işlərini tapşırırsa», dövlət niyə tapşırırsın?!».

«Özünü ölkəyə və cəmiyyətə vəqf eləmək» dövlət məmuru və xadimi olmaq, ancaq əsl vətənpərvər, fədakar, düz adamlara xas olan sifətdir. Bunu könüllü surətdə edən, xalq işinə sədaqətlə xidmət etməyə söz verən vətəndaşa dövlət də müəyyən güzəştlər edir, sırası «vətəndaşlara aid qaydalar bunlara tətbiq edilmir, bunlar dövlət hesabına yaşayırlar». Bax, elə buna görə də dövlətin hər an bunlardan hesabat tələb etməyə haqqı vardır.

Məmur və xadim öz şəxsi həyatında, dolanacağında, ictimai fəaliyyətində həmvətənlərinə nümunə olmalıdır. «Ümumən işlərinə lazımı diqqət» yetirməyib, vəzifəsində səhlənkarlıq edən, «faydalı işlər, ciddi səylər əvəzinə» qumara, tənbelliyə, rəisini, xalqını aldatmağa qurşanan kəsdən dövlət məmuru və xadimi olmaz. İstibdadın bəlası odur ki, bu cür nəzarətdən məhrum olur. Ona görə də məmur və xadimlər öz «vəzifələrini yerinə yetirməzlər, qanuna hörmət etməzlər, pis işlərdən çıxarlar və nəticədə məmləkəti fəlakətə sürükləyərlər».

Beləliklə, aydın olur ki, «Sərbəst ölkə» də vətəndaş eyni zamanda nəzarət edən şəxsdir; dövlət işlərinə qarışmaq, xadimlərə göz yetirmək onun borcudur. Halbuki, Fərd boynuna alır ki, «mən ömrümdə özümdən başqa heç kimin barəsində düşünməmişəm! Axı mən dövlət məmuru görəndə qorxudan yeddi məhəllə uzağa qaçırım! Axı mən dövlət məmuru olsaydım, elə zənn elərdim ki, bütün dünyanı özüm yaratmışam! Bu diyarın bu adətlərinə necə alışıcağam?».

Qəhrəmanı bürümüş psixoloji gərginliyi aradan qaldırmaq və onu Sərbəst ölkə vətəndaşlarının mədəni istirahət və əyləncələri ilə tanış etmək məqsədilə əsərin bu yerində müəllif onu məşhur bir pianoçunun konsertinə aparır. Artist özünün üç hissəli əsərini ifa edir. «Sərbəst ölkə»nin tarixini tərənnüm edən bu proqramlı əsərin məzmunu haqqında Ağaoğlunun kamil musiqi zövqü və duyumunu göstərməkdən əlavə, onun ədəbiyyat kimi, musiqi sənətinə də yüksək bəşəri, vətənpərvər tələblər baxımından yanaşmış qiymət verdiyinə sübutdur. Pianoçunun məharətli ifası dinləyicilərin gözü önündə əvvəlcə tarixin əfsanəvi dövrünü, insanın təbiətlə əlbəyaxa çarpışmalarını, sonra isə, ölkənin təşəkkülü yolunda mübarizəni canlandırır. Süjetdən asılı olaraq musiqi də gah həzin, ahəngdar, gah coşğun və dalğavari səslənir. «Nəhayət, səadət və asayiş içindəki bu güncü dövrü ilk baharın səhəri andıran ahəstə ləpələr tərənnüm edir».

Bədii gecənin ikinci hissəsindəki teatr səhnəciyi bir başqa cəhətdən mənalıdır. Romantik üslublu musiqidən fərqli olaraq bu səhnəcik gülüş doğuran, əyləndirici real həyat hadisələrindən ibarətdir. İfaçılar bizim qəhrəmanımıza parkdakı mitinqdən tanış olan kişi və qadınlardır. Ailə-məişət planında canlandırılan səhnəcik ərlə arvadın «ortada heç bir ciddi şey olmadığı halda» inadkarlıq edib bir-birinə öcəşməsi və ayrılmaq fikrinə düşməsi üzərində qurulmuşdur. Münaqişə alicənab hakimin ustalıqla qurduğu bir həyatı lövhədə bərişiqlə nəticələnir. Salon qəhqəhələrə qərq olur.

Əsərin bu yerində bəzi məişət və əyləncə məsələlərinə də toxunulur və göstərilir ki, öz qədrini bilən qadın qumara və badəyə məhəl qomaz; burada kişilər və qadınlar geyimə böyük zövqlə yanaşırlar. Geyimlərin hamısı sadə, yerli mallardan tikilib, incə və zərif olur; onlarda zinət və bəzək-düzəkdən əsər yoxdur. Müəllifin bundan çıxardığı nəticə belədir: «Həm sadə, həm yüksək! Yaşamaq sənəti belə olar!»

«Yaşamaq sənəti!» Bu, Ağaoğlunu uzun illər düşündürən böyük, mürəkkəb, mənalı, xüsusilə estetik mahiyyətli qayə idi.

Bu məsələyə bir də qayıtmamaq üçün burada onu da qeyd edək ki, Fərd incəsənətlə bir başqa vaxtda da qarşılaşmışdır. Həmin görüşdə o yenə «Sərbəst ölkə»nin tarixinə aid bir əsərə – keçən günləri və indini əks etdirən kinofilmə tamaşa edir. Məzmunu ilə tanış olduğumuz yuxarıdakı musiqi əsəri kimi, film də ölkədə azadlıq uğrunda gedən mübarizələrə aiddir. İncilab sayəsində qurulmağa başlamış yeni həyata aid lövhələr «köhnə xərəbələr üzərində qurulmuş möhtəşəm bir mədəniyyətin əsərlərini – əzəmətli fabriklərin işləməsinə, elm və fənn evlərində ixtiyar alimlərin tədqiqatla məşğul olduqlarını, minlərcə tamaşaçılarla dolu teatrları və operaları, xəstəxanaları, universitet, akademiya və kitabxana binalarını və sairəni göstərir».

Müvəqqəti istirahətdən sonrakı günlərdə Fərdin mənəvi – əxlaqi maariflənməsi işi yenə əvvəlki üsulla – pirlərlə müsahibə şəklində davam edir. İndi «qorxu» məsələsi ətrafında söhbət başlanır. Qorxunun guya insan iradəsindən asılı olmadığını və ümumiyyətlə onu qəbahət saymaq lazım gəlmədiyini güman edən Fərdə Pir bu barədə ağıllı bir izahat verib deyir: «Qəbahətdir! İnsanlar qorxaq doğulurlar. Onları qorxaq eləyən bizlərik, ailə və məktəbdə verdiyimiz tərbiyədir, hakimiyyət üsullarıdır ki, vətəndaşı qorxaq eləyir. Uşağa cinlərdən, pərilərdən, süpürgəsaqqal-

lardan, divlərdən, ruhlardan danışaraq qorxutmaq istəyirsiniz. Uşağın ruhuna ta beşikdən qorxaqlıq toxumu səpirsiniz. Belə bir uşaq böyüyüb həyata atılan zaman atasının yumruğu və polisın dəyənəyindən başqa özünə ağıl öyrədəcək vasitə tapmırsa, təbii ki, şəxsiyyətini itirir, ruhu əzilir, mənliliyi qeyb olur, şərəf və heysiyyət duyğusunu yaddan çıxarır və hər şeydən vahimələnməyə və qorxmağa başlayır».

Qorxu barədə mühakimələr inkişaf etdirilib siyasi həyata tətbiq edildikdə Pirin dilindən istibdad üsuli-idarəsini lənətləyən yeni ittihamlar eşidirik. Onun fikrincə, fərdlərin qorxaqlığı «cəmiyyət üçün əsl fəlakətdir». Belə bir cəmiyyətdə haqqı, həqiqəti müdafiə edəcək bir kəsə rast gəlməzsən. Elə bunun üçündür ki, əzəldən bəri qorxu tərbiyəsi istibdad üçün bir dayaqdır. Məktəbdə falaqqa, ailədə yumruq, hökumətdə cismani cəza bu tərbiyənin əsasıdır. Məqsəd Fərdin şərəf və heysiyyət duyğusunu öldürmək, onun gözünün odunu almaq, hər cür cəsarətli qabiliyyətini məhv etməkdir». «Sərbəst ölkə» isə bu cəhətdən də bütünü fərqlidir: «Ailədə yumruq yerinə şəfqət və anlatma, məktəbdə falaqqa yerinə təlqin və mühakimə, hökumətdə dəyənək yerinə qanun və ədalət iş görür və beləcə hələ uşaqılıqdan öz-özünü idarə etməyə, düşünməyə və mühakiməyə alışdırılan vətəndaşlar həyatda heç kimdən və heç nədən qorxmurlar, vahimələnirlər. İşdir, ölkədə bir qorxaq tapılsa, ölkə onu içindən kənara atır. Çünki, qorxaqlıq eyni zamanda başqalarına keçən xəstəlikdir. Bəzən bir neçə nəfər qorxaq bütöv bir ordunun dağılmasına səbəb olur».

Müsahibənin mərkəzi mövzularından biri əməkdir, vətəndaşın «işləmək vəzifəsidir».

«Sərbəst ölkə» qanununda «əmək qabiliyyəti ola-ola işləmədən yaşamaq və sərvət sahibi olmaq istəyənlərin ölkə üçün işləməyə məcbur» edilməsi barədə xüsusi maddə vardır. Onun «azadlıq məfhumu ilə düz gəlmədiyini» güman edən Fərdin fikrincə, «madam ki, vətəndaş azaddır, onda istər – işlər, istəməz – işləməz. Kimin nəyinə gərək?»

Həmişəki kimi dialoq iştirakçılarından birinin (burada Fərdin) tezisi müqabil tərəfin tutarlı antitezisini çəkib gətirir: «Zahirən haqlısınız, amma maddəni başa düşə bilməmişiniz. Əmək qabiliyyəti ola-ola işləmədən yaşamaq və sərvət sahibi olmaq həvəsi fərdlər və cəmiyyət üçün eyni dərəcədə fəlakətdir. Çünki, başqasının kölgəsində yaşayanlar, yaxud sərvətlərini başqalarının lütfünə borclu olanlar onları himayə edənlərə və

lütfkarlıq göstərənlərə itaət etməyə, onların arzularına, istəklərinə boyun əyməyə, haqlı-haqsız fikirlərinə inanmağa məcburdurlar». Qarşılıqlı münasibətin belə bir qeyri-bərabər hüquq üzərində qurulması işləmədən yaşayanları labüd olaraq azadlıqdan, vüqar və heysiyyətdən məhrum edir ki, bu da şəxsiyyət üçün ölümə bərabər olduğu kimi, ümumilikdə cəmiyyət üçün də zərərli dir»....Öz əlindən bir iş gəlmədiyi bir yana, belələri başqalarının yaratdıqlarına da düşmən kəsirlər, zəhmət çəkmədiklərinə görə həmin nemətin qədrini bilmirlər və ümumi sərvətin artmasına əngəl olurlar. Bütün bunlar cəmiyyəti mənəvi və maddi cəhətdən zəiflədir». Belə adamlar meyvə ağaclarının gövdəsinə sarılmış bitkilərə oxşayırlar ki, ağacın suyunu sorub onu qurudurlar.

Yenə də məntiqi bir sual ortaya çıxır: Bəs bunlarla necə rəftar etməli?

Xəstəlik kimi onun əlacı da əsərdə bağbanlıq timsalında şərh olunub əsaslandırılır: «Bağçasının qədrini bilən və ondan zövq alan bir bağban, əlbəttə, bu cür tüfeylilərin yaşayış yayılmasına yol verməz, düşməni lap kökündən kəsib atar!

«Sərbəst ölkə» isə daha artıq insanlıq göstərir: bu cür adamları ölkə mənafeyinə işlədir və bu hərəkəti ilə azadlığı inkar etmir, qüvvətləndirir. Çünki bu hərəkəti ilə o, öz fərdlərini vüqar və şərəf yoluna yönəldir...».

Fərdə və onun simasında demokratik oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlərin bəzisində, o cümlədən «Sərbəst ölkə» vətəndaşlarını ümumi mənafe uğrunda fədakarlığa çağırən sözlərə Ağaoğlu mühazirə forması vermişdir. Ölkənin görkəmli adamlarının və məşhur natiqlərindən biri olan orta boylu, uzun saçlı mühazirəçi «xarakterlə azadlıq arasındakı münasibət»dən, xarakterin «həm xeyir, həm də şər qaynağı ola bildiyindən bəhs edəndən sonra fədakarlıq üzərində ayrıca dayanır: «Fədakarlıq, yəni şəxsi mənafeyini başqaları yolunda fəda etmək xassəsi insana təbiətdə üstünlük verən hərəkətdir. Hərçənd, bu hərəkət yalnız insana məxsus olmayıb, birgə yaşayan bəzi heyvanlarda görünməkdədir. Amma özünü başqası üçün fəda etmək yalnız insana məxsus sifətdir. İnsan bu sifəti ilə bütün yaradılışın fəvqünə çıxmışdır.(...)Fərdləri ümumi mənafe yolunda fədakarlığa hazır olan mühitlərdə həm fərdlərin, həm də cəmiyyətin səadəti təmin olunur. Fərdləri başqalarına laqeyd və qayğısız olan mühitlərdə isə həm fərdlərin özü, həm də cəmiyyətin səadəti təmin

olunur. Fərdləri başqalarına laqeyd və qayğısız olan mühitlərdə isə həm fərdlərin özü, həm də cəmiyyət pərişan olub alçalır».

Natiq bu fikrini də həyatı misallarla əsaslandırıb göstərir ki, məktəbdə müəllim, ailədə ata-ana, ədəbiyyatda isə yazıçı və mütəfəkkir mənəfpərəstlik kimi ruhi meyllərlə mübarizə aparmağa borcludurlar. Müəllimlər uşaqlarda eqoizm meylləri yaranmasına yol verməməli, belə meyllərin ətrafdakı adamlarda nifrət oyatdığını onlara başa salmalıdırlar.

Bu işdə ədəbiyyat və teatr sənəti də cəmiyyətə böyük xeyir verə bilər. «Ədiblər əsərlərində özgələr yolunda fədakarlığı tərənnüm etməli, fədakar qəhrəmanları nümunə göstərməlidirlər. Teatr səhnəsində bu cür fədakar qəhrəmanın özünü haqq və xalq yolunda fəda etməsinin əhvali-ruhiyyəməizə nə qədər təsir bağışladığını hər birimiz öz şəxsi təcrübəsində görmüşdür».

Fədakarlıq və eqoizmin hərəsini ayrı-ayrılıqda səciyyələndirməklə bərabər, müəllif bölmənin axırında belə bir ümumiləşdirici fikir yeridir: «Eqoizmdən çiyənib ona nifrət bəsləmək, özgələr yolunda fədakarlığa təşviq etmək özünü yetkin sayan bir xalqın başlıca vəzifəsidir. Hər hansı xalqın fədakarlıqla eqoizm arasında fərq qoymaması, şübhəsiz, onun böyük nöqsanıdır; belə bir xalq xoşbəxt ola bilməz».

Bəhsin ən mühüm hissələrindən biri bundan sonra başlanır. «Azadlıq və xarakter». Burada ilk müddəa budur: «...Azadlıq yalnız fədakar xarakterlərə arxalanır». Çünki cəmiyyətdə azadlıq normaları heç vaxt asanlıqla bərqərar olmur. Adətən bəzi vətəndaşların böyüklük iddiası və zorakılığı, bəzi şəxslərin isə laqeydlik və qayğısızlığı azadlığı təhlükə qarşısında qoyur. Odur ki, azadlıq onun yolunda mübarizəyə başlayanlardan böyük əzm, iradə, mətanət tələb edir. Bu sifətlərin sahibləri azadlığın qədrini bilən, onu müqəddəs tutub hər cür təhlükədən qorumağı bacaran nəsil tərbiyə etməyə də böyük əhəmiyyət verirlər.

«Sərbəst insanlığın şərtləri» bölməsində yuxarıda göstərilənlərdən əlavə bir sıra başqa ciddi fəlsəfi-etik məsələyə toxunulur: azad insanın «öz nəfsinə hakim olması», yalan, xəbərçilik, yaltaqlıq, qulluq göstərmə, rüşvətxorluq, həmvətənlərə laqeydlik və s. barədə danışılır.

Bu sifətləri səciyyələndirirkən Pir bu nəticəyə gəlir ki, insan həyatında hərəkətverici amil «mənəvi arzular»dır. O arzular qüvvətli və sürəkli olduqda onlara «ehtiras» deyilir. Amma «heç bir ehtiras öz-özünü yəndə nə yaxşı, nə pisdır». Ehtirası yaxşı, ya pis eləyən onun hansı isti-

qamətə yönəlməsidir, mahiyyətidir. Misal üçün ən çox yayılmış, ən qüvvətli ehtiraslardan mənəb, sərvət, nüfuz və şöhrəti götürək. Bunlar həm yaxşı, həm də pis ola bilər, o, insanın mənəb, sərvət, nüfuz və şöhrət xatirinə tutduğu yoldan, istifadə etdiyi vasitədən asılıdır. «Mənəb ehtirasına malik bir adamın önündə iki yol vardır. Birincisi: çalışmaq, Vətənə və vətəndaşlara xeyirli, faydalı olmaq, yüksək xasiyyətlərlə xalqın etimadını qazanmaq və i.a. İkincisi isə: qüvvət və mənəb sahiblərinə yaxınlaşmaq, onlara yaltaqlanmaq, hiylə və çəkişməyə qurşanmaq və i.a.».

Hələ sərvət əldə etməyin də iki yolu vardır: «Birisi: işləmək, yaratmaq, öz qüvvəsinə arxalanmaq və doğruluqla hamının etibarını qazanmaq və i.a. İkincisi isə: qüvvətli adamlara yaxınlaşıb işləmədən onların sayəsində qazanca çatmaq, rüşvət, yalan, ikiüzlülük, hiylə və s. kimi yollara düşməkdir».

Aydındır ki, birinci növ ehtiraslar işə düşəndə nəticə həm fərd, həm də xalq üçün, cəmiyyət üçün xeyirli olur». Əksinə, ikinci növ ehtiraslar zərərdən başqa heç bir müsbət nəticə vermir.

Fərdin fəzilətlərin nədən ibarət olduğuna dair sualına cavab da insan xarakterindəki bir-birinə zidd keyfiyyətlərin izahı ilə başlanır. Doğruluq, heysiyyət, işgüzarlıq, sadəlik, təvazö və s.b.k. sifətləri fəzilət hesab edib tərifləyən Pir deyir: «Vətəndaşın ruhunda bu fəzilətlər inkişaf etmişsə, dərhal o, yalan, ikiüzlülük, nökrəçilik, yaltaqlıq, hiylə və s.b.k. pis təmayüllərə qarşı çıxıb onları aradan qaldırır».

Müsahibənin ən maraqlı, ən əhəmiyyətli bölmələrindən biri «Sərbəst ölkədəki plüralizmə dair Pirin izahatıdır. Burada nəinki bizim cəmiyyətimiz, hətta ümumiyyətlə bütün dünya xalqları üçün müasir səsələnən mütərəqqi, demokratik əxlaq normalarından söhbət gedir. «Doğruluğa məhəbbət və həqiqətə hörmət insanlar üçün mühüm əsaslardır». Əslində doğruluğu sevən kəs həqiqətə də hörmət elər. Amma bu bir o qədər də asan iş deyil. Sözdə çoxları doğruluğu sevib həqiqətə hörmət etdiklərini söyləsə də, işdə heç də bundan xoşlanmırlar. Əlbəttə, belə olanda cəmiyyətdə azadlıqdan əsər-əlamət qalmır. Çünki, «Azadlıq nədir? Sərbəst düşünmək və düşündüyünü sərbəst, səmimi söyləmək deyilmi? Yəni yaxşı kimi tanıdığımız şeyə yaxşı və pis kimi tanıdığımız şeyə də pis demək! Azad insanlar bu azadlığa hörmət etməlidirlər». Hər bir fərdin yaxşılıq ya pislik haqqında təsəvvür və qənaətini açıqcasına bildirməyə haqqı ol-

malı, ətrafındakılar onun təsəvvür və qənaətinə dözümlü, hörmətli yanaşmalıdırlar.

Azadlığın digər mühüm şərti budur ki, hər hansı hökmün doğruluğuna inanmayanda o biri vətəndaşların onu "rədd etməyə və düzəltməyə haqqı olmalıdır. Sərbəst ölkə insanları arasında nə doğruluq, nə də yanlışlıq kimsənin inhisarı ola bilməz. Hamının yanılmağa və yanılmamağa eyni dərəcədə haqqı var, məhdud bir zümrənin yanılmamaq imtiyazına malik olduğu cəmiyyətdə azadlıq ola bilməz».

Təkcə insanın fikrinə, rəyinə, yox: bütünlükdə özünə, şəxsiyyətinə hörmət etmək lazımdır. «İstər kasıb olsunlar, istər dövlətli, istər kiçik olsunlar, istər böyük, istər mənəb sahibi olsunlar, istər hər cür mənəbdən məhrum, - madam ki, insandır, - hörmətə layiqdir». Bu qayda xüsusilə həmvətənlərə şamildir. Çünki ümuminsanlar arasında məhz həmvətənlər bir çox xüsusi maddi və mənəvi bağlarla bir-birinə bağlıdırlar. Onlar bəşər ailəsi içərisində ayrı-ayrı ailələr təşkil etsələr də, «qanları birdir, eyni dildə danışirlar, eyni tarixi şəraitdə, eyni torpaq üstündə yaşayırlar, dərdləri, əməlləri, sevinc və şadlıqları müştərəkdir». Odur ki, həmvətənlərdən hər hansı birinin özünü başqasından yüksək tutması, onun şəxsiyyətinə, düşüncəsinə, duyğusuna hörmət etməməsi həmin şəxsin özünü alçaltması, öz miskinliyini biruzə verməsi deməkdir. Halbuki, öz hərəkət və əməlləri ilə həmvətənlərin hörmətini saxlamaq «Sərbəst ölkə» əhlinin müqəddəs qanunlarından sayılır.

Yuxarıda mütəfəkkir Ağaoğlunun russoizmlə sıx ideya-fəlsəfi əlaqəsi qeyd edilmişdi. Bu əlaqənin konkret təzahürlərindən biri «heysiyyət sahibisənmi?» fəslində şəxslə cəmiyyət arasındakı determinizmə dair müddəalarıdır: «Vətəndaşların qüsurlarına səbəb yenə cəmiyyətdir, cəmiyyətin yaşadığı həyatın əkslikləridir. İnsan doğulanda pis və ya yaxşı doğulmur. İnsanı pis və ya yaxşı eləyən mühitdir; mühitin verdiyi tərbiyə, oyatdığı düşüncələr, duyğular, yaratdığı adətlərdir». Odur ki, buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarılır: «Mühitin də məsul olduğu bir hərəkət və əmələ görə vətəndaşa kin və ədavət bəsləmək, ona həqarətlə yanaşmaq insanlığa və vətəndaşlığa yaraşmır».

Mühakimələr silsiləsi «cinayət və cəza» məsələsinə gəlib çatdıqda Ağaoğlu yenə fikrən möhkəm bağlı olduğu dünya klassik fəlsəfəsi ilə, xüsusən bu barədə Russo və Dostoyevski təlimi ilə səsleşən mühakimə yeridir. Pirin simasında verilən bu mühakimələr belə bir məntiqi əsasa

söykənir ki, hər hansı fərdin işlədiyi cinayətin kökünü, səbəbini təkcə onun şəxsi təbiətində axtarmaq doğru olmazdı. Çünki həmin cinayətin törəməsində konkret cani ilə birlikdə onu bu yola sürükləmiş cəmiyyət də müqəssirdir. «Fəzilətli və xeyirli vətəndaşlar yetişdirmək üçün hər cür vasitəyə müraciət etməyən cəmiyyətin cinayət işləmiş bir vətəndaşı cəzalandırmağa səlahiyyəti yoxdur». «Sərbəst ölkə» bu xüsusda bütün vəzifələrini bütövlükdə və kamil surətdə yerinə yetirdiyinə görədir ki, cinayət işləyən bəzi vətəndaşları cəzalandırmaq səlahiyyətinə malikdir. Bu şərtlə ki, məsuliyyətə cəlb etmə prosesi tam ədalətli olsun: cinayətkarın şəxsiyyətinə toxunan heç bir hərəkətə, heç bir hörmətsizliyə yol verilməsin. «Cinayətkar vətəndaşın vəkili, fikir və hisslərini hörmətlə, ciddiyyətlə dinləyib öyrətmədən onu cəzalandırmaq haqsızlıq və ədalətsizlik olar».

Ədalətin bir şərti də budur ki, mühakimə zamanı vətəndaşa qətiyyətin kin və ədavət bəsləməyib, əksinə, acımaq lazımdır. Həm də kəsilən cəza «vətəndaşın heysiyyətini qıracaq bir tərzdə icra olunmamalıdır. Onun hər hansı bir sözü, yaxud əməlinə görə zor işlətmək, yumruğa və söyüşə əl atmaq, tapança çıxartmaq da yaramaz. Vay o mühitlərin halına ki, bu cür zorakılığa heysiyyət gözləmək və ya mərdlik adı verir. Əslində isə həqiqi heysiyyət insanın «hər bir şəraitdə öz fikirlərinə və duyduğu hisslərə sadıq qalması və hörmət etməsidir». Öz fikir və hisslərini yerli-yersiz dəyişdirən yaxud əzizləyən insanlarda heysiyyət axtarmaq əbəsdir. Onlar hər ruzgar əsəndə ventilyator kimi istiqamətlərini dəyişdirməyə hazırdırlar. «Həqiqi heysiyyət sahibləri yalnız o kəslərdir ki, hər cür vəziyyət və məqamda fikir və hisslərinə sadıq qalıb, lazım gələndə istehzaya, həqarətə, iztiraba, yoxsulluq və ehtiyaca qatlaşırlar. Azad olmaq da belələrinin nəsidir!»

İnsan xarakterinin bir sıra başqa təzahürləri də heysiyyətin varlığı ya yoxluğu ilə bağlıdır. Ondən məhrum olan fərddə cəmiyyətə ciddi münasibət olmur. Heysiyyətsiz adamda ciddiyyətin yerini məsxərə, zarafat tutur. O, elə alçalır ki, öz-özü ilə, fikirləri ilə, Vətəni və həmvətənləri ilə zarafat və istehzaya qalxır. Bu hal adətən istibdad üsulu üçün səciyyəvidir. İstibdadın birinci işi Vətən övladının heysiyyətini mümkün qədər qırmaqdır; bunun üçün onun əl atdığı «ən təsirli vasitələr pul və qorxudur». O, «seçmə adamları pulla öz tərəfinə çəkməyə, hədə-qorxu ilə də susdurmağa çalışır».

Belələrini müəllif öz qəhrəmanı Pirin dilindən dərin psixoloji təhlil yolu ilə səciyyələndirir: onların «batini ilə zahiri arasında fəci bir təzad və ixtilaf olur. Adətən bunlar andını pozan şeytanlar halına düşürlər». Bu hal «cəmiyyət üçün ən müdhiş fəlakətlərdən, məsələn, zəlzələdən, tufandan, qəhətlikdən, vəbadan, düşmən istilasından daha təhlükəlidir. Zira bu cür maddi fəlakətlər nə qədər müdhiş olsalar da, nəhayət, keçicidirlər.(...) Cəmiyyət bu fəlakətlərdən asanlıqla çıxıb bilər. Lakin heysiyyətini qeyd edərək (...) mənəvi fəlakətə uğramış bir mühitdən ciddi həyat həmlələri gözləmək əbəsdir. Məhz belə bir təhlükədən qorunmaq üçündür ki, sərbəst insanlar ölkəsi heysiyyət məsələsinə ayrıca diqqət yetirməkdədir».

Bütün bunlara öz daxili monoloqu ilə qiymət verməyə, öz münasibətini bildirməyə çalışan Fərdi yenidən heyrat və çaşqınlıq bürüyür: «Bunlar nələr söyləyirlər, nələrdən bəhs eləyirlər? Nəfsinə hakim olacaqsan, bəşərin və xüsusilə vətəndaşın nəfsinə hörmət edəcəksən, öz heysiyyətinə naminə yoxsulluğa, ehtiyaca, iztiraba qatlaşacaqsan! Hay! Hay! Həyatda bu qədər cazibələr varkən nəfsə hakim olmaq asan işdirmi? Əyləncələr, incə qadınlar, bar və bal-maskaradlar, aləmi valeh edən atlar, arabalar, avtomobillər və bütün bunları əldə etmək üçün asan qazanc yolları ola-ola gəl nəfsinə hakim ol, görüm necə olacaqsan? Heysiyyətə naminə yoxsulluğa, ehtiyaca, iztiraba döz, görüm necə dözəcəksən?! Arzunla, iştahanla əlbəyaxa çarpış, onları öldürməyə çalış...».

Beləliklə, ruhən canlı, həyəcanlı daxili monoloq, suallar, nidalar, qətlər oxucuya təsirsiz qalmayıb onun intizar və diqqətini gərginləşdirir. Lakin «nəfsə hakim olmaq» barədə sözlərdən sonra bu ruh pillə-pillə gərginlikdən düşüb yerini mülayim bir təhkiyəyə verir: «Heç yadımdan çıxmaz. Vaxtilə arkadaşlardan biri belə bir fikrə düşmüşdü. Ətrafında təhqir və istehza tufanı qopdu: «Zırramaya bir bax! Köhnə əyyama qayıtmaq istəyir.(...) Anlamır ki, mədəniyyət yaşamaq, həyatın hər cür zövqünü dadmaq, uğurlu həyat deməkdir» söylədilər və zavallını doğrudan da zırramaya çevirdilər».

Süjetdəki maraqlı keçidlərdən biri bu satirik təsvirdən sonra «Sərbəst ölkə» akademiyası barədə epizodun gəlməsidir. Bu hissədə diqqəti ən çox cəlb edən cəhət akademiya üzvlərinin realist cizgilərlə canlandırılmış portreti və qısa xarakteristikasıdır. Quduzluq xəstəliyinin mikrobunu kəşf etmiş məşhur kimyagər, əsərləri bütün dünya dillərinə tərcümə olunmuş xəstə görkəmli, artıq şair, təkamül nəzəriyyəsini təbliğ edən biolog-alim,

fəlsəfədə inqilab yaratmış mütəfəkkir, dünya səmalarında uçmuş təyyarəçi və başqa elm xadimlərinə aid qısa informasiya fəlsəfi-əxlaqi mühakimələrin üstünlük təşkil etdiyi təhkiyənin həyatı cizgilərlə zənginləşib canlanmasına səbəb olur. Portretlər silsiləsinə əsərləri ilə iqtisadiyyat elmində inqilab yaratmış bəyaz simalı, kiçik bir qoca kimi təqdim olunan akademiya prezidenti və müharibədə ölkənin ordularına komandanlıq edib qələbədən-qələbəyə gedən general da daxildir. Əlbəttə, bütün bu portretlər geniş epik vüsətli nərsədən daha artıq siyasi publisistikaya xas yığcamlıqla yaradılmışdır.

Portretlərlə tanışlıqdan sonra bəhs «Ziyalılar zümərə»sinin mövqeyi adlanır. Sosioloji mühakimələrində ziyalı məsələsinə daim böyük yer verən Ağaoğlunun eyni məsələyə qayıdıb, onun ətrafında bir sıra yeni mülahizələr yeritməsi, söz yox ki, çox təbiidir. Əsərinin epik mahiyyətinə müvafiq olaraq ədib bu barədə öz konsepsiyasını bilavasitə deyil, akademiya yenicə seçilmiş bir iqtisadçı alimin nitqində şərh edir. İş ondadır ki, bu natiq də çıxışına bir il əvvəl ölmüş möhtərəm «ustadının» hər hansı bir millətin müqəddəratında ziyalıların rolu barədə fikrini xatırlatmaqdan başlayır: «...Millətə rəhbərlik edən, onun əməl və arzularına tərcüman olan zümərə» ziyalılardır. Bu zümərə «adətən millətin bir aynası olur; millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur».

Fəlsəfi mühakimələrində dəfələrlə dialektik təfəkkür tərzinə müraciət edən Ağaoğlu millətin öz ziyalıları ilə münasibəti məsələsinə də eyni tərzdə həllə çalışıb natiqin dili ilə deyir ki, «Bu fikir bir çox etirazlara səbəb olmuşdur. Bəziləri ziyalı zümərəsinin çox vaxt milləti təmsil etmədiyini və bu iki məfhum («millət» və «ziyalı» məfhumları – Ə.M.) arasında bəzən dərin təzadlar olduğunu, bir-birinə yad qaldıqlarını və hətta bir-birini anlama bilmədiklərini və ona görə də ziyalı zümərəsinin daim millətə tərcümanlıq edə bilməyəcəyini misallarla sübuta çalışmışlar». Ustad həmin etirazlara cavab verərək bu sahədə «əsl bir inqilab yaratmışdır». O, «millətin təşəkkülü prosesində fikri və ədəbi cərəyanların başlıca amil» olduqlarını qeyd edib söyləyir ki, ədəbiyyat və ictimai fikir millətin təşəkkülü prosesinə «həlledici təsirlər göstərir». «...Şekspir və Milton, Lokk və Spenser, Höte, Şiller, Kant, Hegel, Moşyer, Volter, Jan-Jak Russo, Viktor Hüqo, Dante, Makiavell, Bruno, Puşkin, Lermon-tov, Tolstoy və başqa ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan və rus millətçiləri vücuda gəlməzdi!».

Ustada görə millətin təşəkkülündə həlledici amillər birincisi «fransızlıq, «ingilislik», «almanlıq», «italyanlıq», «rusluq» adlandırdığı milli ruh, milli psixologiya, ikincisi də milli ictimai-bədii fikirdir. Bu fikrini sübuta yetirmək üçün o, hərtərəfli və dərinlən tədqiq etmiş olduğu qədim və yeni Şərq aləmi ilə Qərb aləmi arasında «heyranedicə bir müqayisə» aparır. Həmin müqayisədən məlum olur ki, «Şərq aləmi bütün qədimliyinə, mədəniyyətlərin beşiyi olmasına baxmayaraq «millət» məfhumuna yad qalmışdır». Hərçənd bu aləmdə də millət təşəkkülü üçün zəruri şərtlər – «müştərək tarix, müştərək mənafeələr, müştərək irq amilləri» olmuşdur. Şərq özünəməxsus ədəbiyyat və ictimai fikir də yaratmışdır. Bütün bunlarla bərabər, burada «millət» deyilən məfhum əmələ gəlməmişdir. Çünki məsələn, Şərq ədəbiyyatı və ictimai fikir mahiyyətcə Qərbdəkindən tamamilə başqa olmuşdur. «Şərq ədəbiyyatı məhsulu olduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yad qalmışdır. Daim havalarda, boşluqlarda gəzmişdir. Tək bir şəxsin ifadəsi olmuş, insanlığa və təbiətə tərcümanlıq etməmişdir. Təbiəti insana, insanı insana sevdirməmişdir; bunları bir-birinə yaxınlaşdırmamışdır. Aralarındakı yadlıq, biganəliyi aradan qaldırmağa və mənəvi bir vəhdət yaratmağa çalışmamışdır. Elə bunun üçündür ki, Şərqdə də milli hərəkət ədəbiyyat və ictimai fikir bu yola düşdüyü gündən başlanır».

Gənc akademik bu mühakimələrində traktat müəllifinin özünə xas olan və bizim yuxarıda da gördüyümüz nihilizmin, Şərq mədəniyyətinə qeyri-obyektiv münasibətin aşkar izləri vardır. Ağaoğlunun özü kimi, onun alim qəhrəmanı da klassik Şərq ədəbiyyatının mahiyyəti və problematikasını düzgün səciyyələndirmir, onun «daim havalarda, boşluqlarda gəzdiyini» söyləməklə həyatın sosial məzmununu inkar etməli olur. Bu ədəbiyyatın guya «təbiəti insana, insanı insana sevdirmədiyinə» dair iddia da obyektiv əsasdan məhrumdur. Dünya poeziyasında məhəbbət və təbiət lirikasının, xüsusilə humanizmin, renessans ideyalarının misilsiz tərənnümçüləri Nizami və Hafizin, Füzuli və Sədinin, Xəyyam və Xətəinin sənəti həmin iddianın tam əksinədir. Şərqdə milli hərəkətlərin tarixinə, ədəbiyyat və incəsənətin bu hərəkətlə səbəb-nəticə münasibətlərinə dair mühakiməni də əsaslı hesab etmək olmaz. Milli hərəkətin yaranmasını ilk növbədə ədəbiyyat və ictimai fikrin təsiri ilə izah edib, bunlardan daha vacib tarixi amilləri hesaba almamaq çox təbii olaraq yanlış nəticələrə aparıb çıxarmışdır.

Millət haqqında ümumənəzəri mühakimələrdən sonra əsas mövzuya qayıdan natiq sələfinin kosepsiyasına əsaslanaraq ziyalı zümərəsinin tarixi inkişafda rolunu şərh edib deyir ki, hər hansı cəmiyyətin tərəqqi və tənəzzülü bu zümərənin səviyyəsi və rolundan asılıdır. Ziyalı zümərəsi «milləti təmsil etdiyi kimi, onun yüksəlməsini, alçalmasını da hazırlayır». Bu zümərə «yüksəldikcə mühit yüksəlir, alçaldıqca mühit də alçalır». Din dövrlərində rəhbər zümərə rəhbənlərdir. Nə qədər ki, onlar fəzilətli olub, kütlələr yolunda fədakarlıq göstərirdilər, həm din rəvnəqli idi, həm də xalqın həyatı qabiliyyətləri yüksəkdi. Elə ki, bu zümərə eqoizmə qapılıb dini mənfəətpərəstlik aləti etməyə girişdi, o zamandan din rəvnəqini itirməyə başladı, onların özləri isə tənəzzülə yuvarlandılar.

Zaman keçdi, «dinin yerini ədəbiyyat və ictimai fikir tutdu. Xalq artıq öz ilhamını mütəfəkkirlərdən, ədiblərdən, sənətkarlardan almağa başladı. Rəhbənlərin yerinə mütəfəkkirlər, ədiblər, mühərrirlər, şairlər və müəllimlər keçdilər». Nə qədər ki, bu ziyalılar zümərəsi öz ideallarını «ülvi qaynaqlardan alır və mühitə fədakarlıq, həqiqətə, fəzilətə və gözəlliyə məhəbbət toxumları səpirdi, arxasınca çəkib apardığı xalqda sağlam, canlı, fəzilətli, fədakar olur və şübhəsiz, yüksəlirdi. Əksinə, bu zümərə xəstə qaynaqlardan ilham alıb mühitə eqoizm, mənfəətpərəstlik, bayağılıq toxumları səpəndə arxasınca çəkib apardığı xalqın həyatı kökləri qurudu və zəifləməyə başladı: «Natiq öz sələfinin bu fikri Roma və Yunanıstan tarixindən aldığı misallarla əsaslandırıdığını söyləyib deyir: «Şekspir və Milton olmasaydı, Kromvelin zühuru mümkün olardı mı? Volter və Jan - Jak Russo yetişməsəydilər, «Bəşər hüququ bəyannaməsi» işıq üzü görərdimi?».

Ümumiyyətlə mərhum akademik fikrincə «ədəbiyyat və ictimai fikir öz mahiyyətləri etibarilə də sosial hadisələrdir. Odur ki, mövzu və hədəfi cəmiyyət və təbiət olmayan bir ədəbiyyat və ictimai fikir mənşə və mahiyyəti havada mayallaq aşan boş bir təzahürətdən başqa şey ola bilməz».

Bundan sonra gələn «Ruhların və qəlblərin təmizliyi» bölməsi də, əvvəlki kimi, cəmiyyət həyatı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan fəlsəfi-əxlaqi problemlərə aiddir. «Sərbəst ölkədə «bəşəriyyəti öz zəka və biliklərinin feyzlərindən bəhrələndirən «adamlar yetişdiyini görəndə Fərd yenə dərin düşüncələrə dalır: «Mən öz məmləkətim, onun bu cəhətdən kasıblığını, ehtiyacını düşündüm və keçmişlərə lənət oxumaqla

bərabər bu gün də mənsub olduğum ziyalı zümərəsinin nə qədər cansız, vəzifəsinə biganə, bəşəri qayğılara yad olduğunu ilk dəfə necə lazımdır pislədim. Öz-özünə deyib dedim: «Biz nəyik? Dünyada mövqeyimiz nədir? Nəinki bəşəriyyətin, hətta öz məmləkətimizin də istifadə edə biləcəyi təkə bir ixtira, təkə bir kəşf, təkə bir fikri və elmi əsər vücuda gətirmişikmi? Heyiflər olsun ki, ətrafımızı bürümüş bu möhtəşəm elmi, fənni, bədii və texniki əsərlərdən bircəsi də bizim deyildir. Hamısı, hamısı başqalarınındır. Biz bir qayda olaraq bəşəriyyətin dalına minib onun sayəsində yaşayan bir tüfeyliyik». Bir az aşağıda: «Bəli, adam bu ölkəni görüb öz məmləkətini xatırlayanda az qalır dəli olsun».

Pirlərlə söhbətin növbəti mövzusu «söz, fikir və hərəkət təmizliyi»dir. Fərdin xahişi ilə onlardan biri bu barədə deyir: «Bəzi mühitlər var ki, bədənlərinin və alt paltarlarının təmizliyinə çox diqqət yetirirlər; ümumi və xüsusi vannalar, hamamlar, paltar yuyulan yerlər düzəldirirlər; hər gün yuyunurlar, alt paltarlarını dəyişdirirlər, ətirilər işlədirlər. Lakin ruhlarının və qəlblərinin təmizliyinə əsla fikir vermirlər, onları yumaq barədə düşünmürlər. Bu cür mühitlərə girdiyin zaman əvvəlcə gözəl və xoş qoxular duyursunuz; amma bir az irəli gedib onları yaxından dinləyin. Fikirlərindən, sözlərindən və hərəkətlərindən üfunət, iyrenc havalar gələcəkdir. Bu cür mühitlər acınacaqlıdır! Sərbəst insanlar diyarında isə...» bədənə nə qədər baxılırsa, ruha və qəlbə də bir o qədər baxılır».

Verilən suala daha konkret həyati cavab olaraq ustad söhbətin bu yerində fikir, söz və hərəkət təmizliyini ayrı-ayrılıqda izah edib aydınlaşdırır. Bu izahata görə «fikir təmizliyi» - düşünəndə, «söz təmizliyi» - danışanda, «hərəkət təmizliyi» isə hərəkət və rəftarda «haqq və həqiqəti» gözləmək deməkdir. «Bu üç təmizlik birləşdimi, artıq vətəndaşlar arasında çarpışmaq üçün səbəb qalmır.(...) Ortada qərəz yoxdur ki, məsələ ədavət və düşmənçiliyə çevrilsin! Elə bunun üçündür ki, sərbəst insanlar ölkəsində müxtəlif məsləkli adamlar bir-biri ilə qəddarcasına rəftar edirlər, söz vuruşmalarında heç vaxt bir-birinə hörmətsizlik etmirlər».

«Plüralizm haqqında yuxarıdakı nəzəri müddəa yeni-yeni fikirlərlə əyanlaşdırıldıyından əsər müəllifinin bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verdiyi daha qabarıq surətdə meydana çıxır. Məlum olur ki, «Sərbəst ölkə» əhalisi arasında qarşılıqlı inam və etibar olduğuna görə «birisi özünü nə qədər möhtərəm sayırsa, müqabil tərəfi də o qədər möhtərəm bilir. Burada kimsə nə şərəf, nə də doğruluq inhisarı fikrinə düşmür.

Buna görədir ki, sözlər nəzakətli və hörmətli olduğu qədər də kəsərli, dürüst və açıq-aydındır. Burada atmacalara, istiarələrə, ikimənalı kəlmələrə, qaranlıq cümlələrə, şübhəli ifadələrə lüzum qalmır. Hərə öz fikrini açıqcasına deyir və başqaları da onun doğruluq və səmimiyyətinə hörmət eləyir. Bu diyarın əhalisi şayiələr və dedi-qodu yaymaq kimi işlərə baş qoşmur. Açıq düşünür, açıq danışır, açıqca hərəkət edir».

«Azadlıq və fikir ayrılığı»nın məmləkətdə çətinlik, özbaşınalıq törədirib törətmədiyinə dair sual plüralist məmləkətin başqa, çox mühüm vətəndaş hüquqlarını izah etmək ehtiyacı yaradır. Xüsusilə, «fikir ayrılığı»nın məmləkət idarə üsulu üçün faydası bu gün də olduqca ağıllı, tutarlı, mütləqqi və müasir səslənən mühakimə yolu ilə əsaslandırılır: «İdarə etmək sənəti əslində özünü fikir müxtəlifliyi olan yerlərdə göstərir. Əsl hünər sərbəst insanları idarə etməkdir. Yoxsa gözləri, əli, qolu, qafası bağlı insanları hər kəs idarə edə bilər». Fərd «söylədikləriniz məni hey-rətdən-hey-rətə salır», - dedikdə ustad cavab verir: «-Bəli, bilirəm. Alışmamısınız. Siz istibdad əsarəti altında böyümüş adamlarsınız. Susdurmaq, hərəkətsiz saxlamaq, vətəndaşların ağızlarını, gözlərini, qulaqlarını, beyinlərini bağlamaq istibdad üsulunun idarəetmə sistemidir. Əslində bu idarə üsulu öz nicat və səlamətliyini bu sistemdə görür. Lakin heç görmüsünüzmü belə üsullardan bircəsi bu yolda axıra qədər uğurlu olsun?»

- Xeyr, bu üsul hər gün yıxılmaqdadır. Tarix və millətlər azadlıq yolunu tutmuşlar.

- Bunun səbəbi odur ki, insan fitrətən azadlıq aşiqidir. Bir qatil, bir azgın məhbus həbsxanadan qurtulmağı necə istəyirsə, əsarət altında olan mühit də, -nə qədər cahil, nə qədər pozulmuş olur-olsun, - qurtulmaq istər. Bu arzunu öldürmək üçün istibdad qüvvətə əl atır. Lakin bunda da müvəffəq olmur. (...) İstibdad nə edir-etsin, açıqcasına izhar edə bilməyən bir cəmiyyət hər dəqiqə içindən boğulmaqdadır və söz yox ki, bir gün belə bir cəmiyyət partlayacaq».

Bu vəziyyətdən çıxış yolu varmı? Ustadın fikrinə vardır. O, bu barədə fikrini izah edib deyir ki, hər hansı bir idarə üsulunun məqsədi «cəmiyyəti partlatmaq deyil, əksinə, cəmiyyətə nəşə verən, zövq və həvəsi təlqin edən bir mühit hazırlamaq» olmalıdır. «Tutaq ki, filankəs cəmiyyəti idarə edənləri tənqid edir. Nə olar, daha yaxşı! Əgər bu tənqid əsaslı isə, idarə edənlər ondan istifadə edərək səhvlərini düzəldərlər, yanlış isə, deməli, əhəmiyyətsizdir. Lakin istər doğru, istər yanlış olsun,

hər halda vətəndaşa öz ürəyindəkiləri açıb tökmək imkanı verilməlidir. Bu, həm vətəndaşların, həm də idarə edənlərin özləri üçün təhlükəsizlik siperidir».

Söz sözü çəkib gətirir. Fərd soruşur:

- Bəs yuxarıda izah buyurduğunuz xüsusiyyətlər vətəndaşlarda hələ yetkin bir hala gəlməmişsə? Bilirsiniz ki, belə hallarda hərc-mərclik, özbaşnalıq baş verir. Dövlət və məmləkət üçün fəlakət törədə biləcək qarışıqlıqlar baş verir...

- Elə əsl məsələ də buradadır: idarə edənlərin hünəri elə burada özünü göstərir. Boğdurmaq üçün bir çox çarələr vardır: iplər gərilir, nərdivanlar qurulur, üzmək alətləri verilir» və i.a.

Mənəvi-əxlaqi yetkinlik və təmizlik tələbi azad cəmiyyətin başçılarına daha çox aiddir. Onlar «azad və sərbəst üsuli-idarəyə» ürkədən bağlanmalı və xalqın gözündə nüfuz və hörmət sahibi olmalıdırlar. «...millətin qabağında bu cür rəhbərlər oldumu, belə sayıla bilər ki, o millət artıq ən əsas istinadgahını tapmışdır. Bu rəhbərlərə göstərilən hörmət və etimad həmin məmləkət üçün əsaslı bir təhlükəsizlik siperidir. Belə bir cəmiyyət hər cür hərc-mərcliyə asanlıqla köks gərə bilər».

Vəzifədən irəli gələn məsuliyyət hissi və həmvətənlərin haqlı tənqidlərinə meydan verilməsi «Sərbəst ölkə»nin möhkəmliyini təmin edən şərtlərdəndir. Vəzifə sahibləri yaxşı bilirlər ki, «öz qiymət və nüfuzlarını mənəvi vasitələrlə qoruya bilməyən rəhbərlər (...) məcburiyyət və əsarətə əl atır və yollarını azıb, haqlı tənqidləri susdurmaq üçün istə-istəməz qüvvə işlədirlər. Yəni bunlar öz-özlərini, söykəndikləri əsasları, vaxtilə istibdada qarşı qoyduqları silahları inkar etməyə başlayırlar. Belə olanda azadlıq hər cür mənəvi və əhəmiyyətini itirir...» Buna yol verməmək, azadlığı qorumaq, ona inam yaratmaq üçün vətəndaşların «ictimai və siyasi tərbiyə»si ilə məşğul olmaq lazımdır. Cəmiyyətin layiqli, kamil rəhbərləri öz nümunəvi sifətləri ilə xalqın etimadını qazanıb bu tərbiyəyə böyük kömək edirlər. Rəhbərlər tərəfindən qurulan ailə və məktəb tərbiyəsinin də bu işdə əhəmiyyəti böyükdür.

Bu söhbət qurtarar-qurtarmaz Fərd «Sərbəst ölkə» vətəndaşlarından ibarət bir dəstə ilə parlamentə gedir. Geniş bir meydanda yerləşmiş parlament abidələr, pəton, kitabxana və incəsənət muzeyi ilə əhatə olunmuşdur. Heykəllər ölkəyə xidmətləri ilə tanınmış parlament üzvlərinin – qadın və kişi xadimlərin şərəfinə ucaldılmışdır.

Dəstənin başçısının verdiyi izahatdan aydın olur ki, «Bu ölkədə parlament adətən bir xalq darülfünunu kimidir. Hamı burada müxtəlif məsələlər ətrafında gedən mübahisələri dinləməyə can atmış».

«Parlamentdə nələr gördüm?» bölməsində maliyyə nazirinin büdcə haqqında məruzəsi və onun müzakirəsi ölkənin ali məclisindəki partiya qrupları, yığıncaqların keçirilməsi qaydası, mübahisə və səsvermələr haqqında söhbət gedir. Bölmədəki bir haşiyə bir çox dünya xalqlarının, o cümlədən Sovetlər ölkəsinin müasir parlamentlərinə qiymət vermək baxımından çox əhəmiyyətlidir. «...bütün bu müzakirələr əsnasında kiçik bir əsəbilik əlaməti də görmədim. Natiqlər mövzulardan ayrılmırlardı. Fikirləri (...) qüvvətlə, mətanətlə müdafiə və ya tənqid etdikləri halda, bir-biri haqqında çox hörmətli dildə danışdılar. Heyrətlə yanımdakı arkadaşım dedim:

- Nə qəribədir, heç özlərindən çıxmırlar! Bir-birinin şəxsiyyətinə əsla hücum etmirlər».

Qeyd edək ki, bu epizod Ağaoğlunun özünün də parlament üzvü olduğu iyirminci illərə aid canlı müşahidələrə əsaslanır. Bunu «ürəyimdə məmləkətimi xatırlayıb yenə özlüyümdə həyəcanlanır, əsəbiləşirdim» qeydi də təsdiq edir.

Parlament haqqında bəhsdən sonra ölkənin təhsil sistemi ilə tanışlıq başlanır. «Şəhər içində bir şəhəri» xatırladan, on altı min tələbəsi, yüz əlli dünya şöhrətli professoru olan universitet, onun kitabxanası, fakültə və laboratoriyaları, təcrübə məşğələləri haqqında geniş, ətraflı məlumat traktat müəllifinin ali təhsil haqqında ideallarını əks etdirir.

Sənayedə, təsərrüfatda və məişətdə qaz istehsalı, habelə ömrünün otuz ilini qazların tədqiq və kəşfinə həsr etmiş ağsaqqal kimya alimi barədə sətirlər əsərin problem vüsətini və həyatı əhəmiyyətini daha da artırır. Gördüklərinin təsiri ilə Fərdin arkadaşı bütün bunların «azadlığın verdiyi meyvələr» adlandıranda təhkiyə yeni bir fikri istiqamət alır. Fərdin verdiyi «...Azadlıq bu meyvələri yaradıb ya meyvələr azadlığı?» sualının cavabında arkadaş: «Hər halda azadlıq əsasdır, - deyir. – Çünki onsuz səy və bilik qol-qanad açmaz».

Bu müddəə ilə razılaşan Fərdin «o da inkaredilməzdir ki, bilik və səy genişlənilib yayıldıqca azadlıq da qüvvətlənir, canlanır» sözlərini bəyənən arkadaş həmsöhbətinin fikrini bu cür dərinləşdirir:

«-Əlbəttə ki! Təsirlər qarşılıqlıdır. Biliksiz və səysiz azadlıq tam sayılmaz, şikəst olar. Çünki, o halda azadlığın özünün bərqərar olması müşkül olduğu kimi, yaşamaq üçün də başqalarının əlinə baxmaq lazım gəlir. Bəxtəvərdir o yerlər ki, həm azaddırlar, həm də yaratdıqları öz düşüncələrinin məhsuludur. Yaratmaq qabiliyyəti olmayan ölkələr adətən bu kimi ölkələrə tabe olurlar, istər-istəməz onlara bac və vergi verməyə məcburdurlar. Fəqət, yaratmaq qabiliyyəti də uzun müddət davam edən çalışmanın nəticəsidir. Odur ki, azadlıq, yenə azadlıq, daim azadlıq! Nicat, çarə budur!».

Pirlərlə növbəti söhbət «söz sadəliyi və yaşayış sadəliyi» mövzusu ətrafındadır. Bu barədə izahat verən ustad hər iki sadəliyin «insanları azadlığın dayağı olan doğruluq və səmimiyyətə, qənaət və gözütöxlüğe alışdırdığını» aydınlaşdırır; «məsələn, bir vəzifə sahibinin yanına hansı iş üçün gəldiyinizi söyləmək istəyəndə birbaşa deməlisiniz ki, «Sizə flan işi söyləməyə gəlmişəm». Bunun əvəzinə «hüzuri-alinizdən acizənə xahiş etməyə cəsarət edirəm» kimi ifadələr işlətmək yaramaz.

- Siz nə buyursunuz, ustad? Ədəb və tərbiyə böyük bir adamın hüzurunda bu ikinci ifadə tərzini işlətməyi tələb etmirmi?

- Bəli, sizin alışdığımız tərbiyə onu tələb edir. Lakin sərbəst insanlar diyarı kimi demokratik bir diyarda bu üslub səhvdir.

- Bunun nəyi səhvdir?

- Səhv ondadır ki, xitab olunan adama xoş görünmək üçün yaltaqlıq edilir». Fikrini yuxarıdakı müraciəti sözbəsöz təhlil və tənqid etməklə sübuta yetirən ustad «hüzur», «ali», «xahiş», «acizənə» kimi sözlərin insan heysiyyətinin alçaltdığını sübuta çalışır: «Görürsünüzmü, bütün cümlə başdan-başa sünidir, saxtadır. Belə bir cümləni işlədən şəxs özünü alçaldıb, xitab etdiyi adamı ucaldır; özünü heçə endirib, onu qiymətə mindirir. Beləliklə, o, əvvəla, vətəndaşlar arasındakı bərabərlik əsaslarını qırıb dağıdır, ikincisi həm özünün, həm də xitab etdiyi adamın səciyyəsinə pozur.(...) İstibdadda bu hal çox təbii idi. Çünki orada haqqa, həqiqətə baxmırlardı». Halbuki bu xırda məsələ deyildir, müəyyən bir ruhun, müəyyən bir zehniyyətin ifadəsidir. Fikir verin istibdad üsulu özünə xas olan üsluba rəvnəq vermək üçün nə qədər çalışmışdır! Orada istər yazı dili, istərsə danışq dili çox yüksək, çox bəzəkli, çox əzəmətli və ehtişamlıdır. Bununla istibdad bir tərəfdən xalqın ruhunda itaətkarlıq, miskinlik, acizlik və qorxu, digər tərəfdən də özü haqqında əzəmət,

dəhşət və xilaskarlıq hissləri yaratmaq istəyir». Ona görə də heç təcəssüblü deyil ki, «istibdad sadəliyə əsla yol verməz, dos-döğru söz söyləyəni daim həyasızlıqda, tərbiyəsizlikdə, yekəbaşlıqda taxsırlandırır. Elə bunun üçündür ki, əslində şah və sultan olanlar axırda şahənşah, padşah, hökmdarı – əzəm, zillilliah, müəyyəd min tərəfillah, şəhriyari-əzəm əlqaimi-billah, əlmətəsimi –billah və i.a. olmuşlar, (...) əslində vəzir və nazir olanlar axırda sədri-əzəm, sərdari-əkrəm, səidüddövlə, rüknülmülk, sərdari-küll və i.a. olmuşlar».

Bu həyatı mühakimə davam etdirilərək yeni bədii müqayisələrlə əvəz olunur: «Qocalığa üz tutmuş avaralar keçmiş günləri xatırlatmaq üçün surquka və bəzək-düzəyə nə qədər güc verirlərsə, bu başsız-beyinsiz adamların üzdəniraq üsuli-idarəsi ilə tənəzzülə və məhvə sürüklənən mühitlər və titullara və süni üslublara güc verirlər. Onlar öz batini çürüklüyünü zahiri ehtişam və əzəmət altında gizlətməyə çalışırlar». Söz yox ki, övladını bu qədər kiçildən bir məmləkət nicat tapa bilməz. «Bütün bu süni və qeyri-təbii dildən, doğruluq və həqiqətlə əsla əlaqəsi olmayan bu ünvanlardan məqsəd (...) təbənnin zillətini və hakimin əzəmət və ehtişamını» göstərməkdən başqa bir şey deyil. «Belə bir üslubun hakim olduğu bir mühitdə doğruluqdan, səmimiyyətdən, həqiqi məhəbətdən, rəğbətdən – xülasə, ictimai yaşayışın təməllərini təşkil edən əlaqələrdən əsər-ələmət qalarımı?

Bax, bunun üçündür ki, möhkəm və toplu görünən bu mühitlər ən kiçik bir sədəməyə belə tab gətirməyib qum yığını kimi tarmar olurlar». Məsələnin başqa bir tərəfi də var. «...Əzəmət və ehtişamla əhatə olunmuş bir nazirin üzünə enmə gününü xatırlayın! Enmə xəbəri yayıl-yayılmaz hamı ondan üz döndərər və görüş zamanlarında ona qəsidələrlə xitab edənələr, mədhiyyələr yazanlar, təmtəraqlı üslubda xitab edənələr bu dəfə qarğa kimi uçuşub məzəmmət, söyüş və təhqir üslubuna əl atar, onun evini, aşyasını yağmalayarlar».

Bu, heç də o demək deyil ki, «Sərbəst ölkə»də böyük adamlara hörmət və təzim edilmir. «Hörmət edilir, özü də əməlli-başlı». Onların şərəfinə ucaldılan heykəlləri, bu xadimlərin portretləri, həyat və fəaliyyətləri barədə əsərlər buna sübutdur. Onlara hörmət edilir, öldükdən sonra da unudulmur, daim minnətdarlıqla xatırlanırlar, ürəklərdə yaşayırlar. Bununla bərabər belə şəxsiyyətlərə aludəliyə də yol verilmir. Xələflər onların qüsurlarını, zəif cəhətlərini, nöqsanlarını da qeyd etməkdən çəkin-

mirlər. «Xülasə, sərbəst ölkə bu xüsusda ifrat və mübaliğəyə yol vermir. Halbuki, qəsidəyə və mədhə alışıq mühitlərdə böyük adamlar qəsidələrlə asanca məbud dərəcəsinə qaldırıldıqları kimi, vəzifədən çıxarılandan və ya öləndən sonra da asanca ən aşağı dərəcələrə endirilirlər.

Əslində bu cür mühitlər böyüklüyün nə olduğunu heç anlamırlar da. Böyük adamları tez unudurlar, xatirələrini yad etmirlər, küçələrdə, muzeylərdə, məktəblərdə portretləri, heykəlləri görünməz və hətta çox vaxt tərcümeyi-hallarını belə heç kəs bilməz. Əslində bu mühitlərin hörmət edib əzizlədikləri şey böyüklük deyil, qüvvətdir». Bu acı həqiqət heyif ki, yalançı nüfuz sahiblərinin süqutundan, ya da ölümündən sonra üzə çıxır. «Sərbəst insanlar ölkəsi bu çirkin ifrat və mübaliğədən özünü qoruyur və böyük adamlarını nə göylərə qaldırır, nə də çirkablara qərq edir».

«ÜÇ MƏDƏNİYYƏT»¹

Ə. Ağaoğluna görə, Avropa sivilizasiyasından öyrənmək və ondan iqtibas etmək heç də sadə, adi bir iş deyildir. Bu məsələyə münasibətdə ciddi fikir ayrılığı vardır. Məsələn, mübahisə edən tərəflərin biri həmin sivilizasiyanın yalnız bizə vacib olan ünsürlərini götürüb, Avropa elm və mədəniyyətinin «bir çox nöqsan və hətta mənfur cəhətlərindən qurtulmaq niyyəti ilə» onun süzgəcdən keçirilməsini lazım bilir. «Əvam məntiqi»nə uyub belə bir yol tutmaq səhv olardı. Mədəniyyəti parçalamaq yox, onu bir küll halında almaq lazımdır.

Avropa elm və mədəniyyəti «Avropa şəraiti və ümumi ünsürlərinin» məhsulu olduğu üçün onları nə parçalamaq, nə də olduğu kimi başqa yerə köçürmək olmaz; o «başqa mühitlərdə, başqa şərait içində dərhal solub» gedər. (...) Avropa mədəniyyəti başqa mədəniyyətlərə qələbə çalmış isə yalnız ülum və fənnunu ilə deyil, bütün heyəti-ümumiyyəsi ilə, bütün ünsürləri ilə, bütün nöqsanları və fəzilətləri ilə çalmışdır». Bu mədəniyyət selinin qarşısında dayanıb öz «həyatını mühafizə etmək istəyənlər onu **olduğu kimi qəbul etməlidirlər. Yoxsa parça-parça, qism-qism iqtibaslar heç bir nəticə verməz**». (Kursiv mənimdir –Ə.M.)

Mütəfəkkir bu əqidədədir ki, məsələn, Avropa sənayesini alıb «industrializmdən, sosializmdən etiraz etmək» mümkün deyil. Sosial-iqtisadi inkişafa müvafiq olaraq cəmiyyətdə söz və fikir azadlığı da olmalıdır.

Ümumiyyətlə, təbiət kimi, bəşər həyatı da saflıq və sərbəstliyə möhtacdır; bunsuz firavanlıq və səadətdən danışmaq mənasızdır. Russo mədəniyyəti aldadıcı, zərərli elan edəndə bunu nəzərdə tutmuşdur. Tolstoy «İnsanlar nə ilə yaşayırlar» əsərində milyonlarla əhalisi olan şəhərlərin, sənaye mərkəzlərinin insan həyatı üçün zərərini, elm və fənnin, hətta ədəbiyyat və fəlsəfənin belə bəşəriyyətə xoşbəxtlik və səadət deyil, fəlakət gətirdiyini yazmışdır. Tolstoya görə, insanlar üçün yeganə səadət yolu «şəhərləri buraxıb kəndlərə daşınmaq, hali-təbiiyə qayıtmaqdır».

Ağaoğluna görə, mədəniyyəti «tam almaq istəməyənlər»i məğlubiyət, peşmançılıq gözləyir. Qələbəni «yalnız ülum və fənnuna və hətta bəzi

¹ Makinada yazılmış 61 səhifəlik bu mətnin 11-ci səhifəsinə qədər Ə. Mirəhmədov oxuyub redaktə etmişdir. Birinci səhifəsinin üzərinə sancaqlanmış əl boyda ağ vərəqdə onun belə bir qeydi vardır: «Ə. Ağaoğlunun «Üç mədəniyyət»i haqqında. (Monoqrafiyadan bir fəsil). Son variantın surəti və originalı. 25.IX.1991». –Red.

siyasi və ictimai təşkilata» nail olmaqda görməmaliyik. «Qərb həyatı heyəti-ümumiyyəsi ilə bizə, həyatımızın heyəti-ümumiyyəsinə qələbə çalmışdır. Odur ki, qurtulmaq, yaşamaq, mövcudiyətimizi davam etdirmək istəyirsək, həyatımızın heyəti-ümumiyyəsi ilə, yalnız libasımız və bəzi müəssisələrimizlə deyil, qafamız, qəlbimiz, tərz-i-tərəqqimiz, zehniyyətimiz etibarilə də ona uymalıyız. Bunun xaricində xilas yoxdur».

Bu qəti hökmün ardınca müəllif dərhal belə bir sual qoyur: elə isə onda bəs «milli özgünlüyümüz»^{*} nə olacaqdır, əcəba böylə zahiri və bəzini mövcudiyətimizlə başqalarına uymaq istərsək, *milli özgünlüyümüzü qaih etmək təhlükəsinə məruz qalmaqımı?* (Kursiv mənimdir – Ə.M.).

Sualın cavabı ilk növbədə milli özgünlüyün nə demək olduğunu aydınlaşdırmaqdan başlanır. Burada belə bir yeni sual ortaya çıxır ki, əcəba millətdə dəyişilməz, əbədi, «müqəddər» bir xüsusiyyət varmıdır?

Milli məsələdən bəhs edən bir çox alimlər millət üçün bu cür dəyişilməz xüsusiyyətlərin «əxlaqdan, hüquqdan, lisandan və sairədən ibarət olduğunu iddia edirlər». Fəqət millətlərin tarixi üzərində ən səthi bir tədqiqat bu ünsürlərin dəyişilməz və əbədi olmadığını isbat edir. «Tarixində dinini laəqəl^{**} iki kərə dəyişməyən hankı millət vardır? Türklər, məsələn, vaxtilə şaman, sonra bir çox dinlərə girdikdən sonra islamiyyəti qəbul etmişlərdir. Zətañ dünyada böylə olmayan bir tək millət yoxdur. Əxlaq və hüquqa gəlincə, bunlar mahiyyətləri etibarilə belə mütəbəddil və mütəhəvvildir.^{***} Hələ dünən fəna və qəbih tələqqi olunan bir şey və yaxud felin eyni mühit içində bu gün eyi və mühəssin ədd edildiyi hər gün müşahidə olunan hadisətdəndir». Eyni qanuna hüquq da tabedir.

«Az-çox ədəbiyyat qoxusu lisandan gəlir. Fəqət bu da həqiqi və ümumi deyildir». «...bir millətin tarixində ən ziyadə paydar olan və haman dəyişilməzlik dərəcəsinə varan amil – lisandır. Yəni, yalnız lisandır ki, mahiyyəti dəyişmədən təkamül xassəsinə malikdir».

Milləti donmuş halda alan alimlərin irq nəzəriyyəsi Ağaoğluna görə qeyri-elmidir. Dünən elm və tərəqqi cəhətdən heç vaxt yüksəlməyəcəyi fərz olunan bir çox qövmlər bu iddianın tamamilən əksini isbat etdilər. Məsələn, ağ irqə mənsub yaponiyalılar «mədəniyyəti-hazırəyə» ari irqə

mənsub ruslardan qara irqə gəlincə o, «həyat şəraiti dəyişincə yüksək hesab olunan irqlərin həyata keçirdiklərini etməkdə gecikmədilər. Amerika qaralarının müasir mədəniyyətə qovuşmaq xassəsi bu baxımdan çox səciyyəvidir. Demək ki, insan hər yerdə insandır, hər insani təzahür onun malıdır».

Mədəniyyəti öyrənib kəsb etmək hər bir millət və irqə xas olan fitri özünəməxsusluqla da sıx bağlıdır. Bunun nəticəsidir ki, «mədəniyyətin müxtəlif və mütəəddid təzahüratı, müəssisələri (oxu:təsisatı –Ə.M.) müxtəlif millətlərin ruhlarından keçərkən müxtəlif şəkil və rənglər alır. Hər millət onlarda kəndinə xas olan fitri şəxsiyyəti əks etdirir».

Onların arasında «Hakim və bariz olan hadisə eyniyyət deyil, biləks forma müxtəlifliyidir». Məsələn, ruslar, almanlar, ingilislər, fransızlar, italyanlar eyni ari irqə və eyni Qərb mədəniyyətinə mənsub olduqları halda aralarında çoxlu fərq vardır. Eyni prinsipi islam mədəniyyətinə tətbiq edəndə, məsələn, farslarla türklər, kürdlərlə ərəblər arasında da fərdi xüsusiyyətlər olduğu görülür. «Eyni mədəniyyət bunların müxtəlif ruhlarından keçərkən orada müxtəlif surətdə əks etmişdir; mahiyyət bir, amma şəkillər çoxdur». Elə, bax, bu şəkil müxtəlifliyi, şəkil növbənlüyü «milli şəxsiyyət», yəni milli özünəməxsusluqdur ki, var. O nə qədər «fitri, müqəddər, qeyri-ixtiyari» fenomen olsa da, daim hərəkət, canlılıq, inkişaf tələb edir. Milli özünəməxsusluğu yalnız hərəkətsizlik öldürür. Fərdlərin və millətlərin həyatı nə qədər canlı, qüvvətli olsa, şəxsiyyət də o nisbətdə kamil olur. Qəlbini yeni ahənglərlə döyünməsinə nail olmayan, «zəka və dimağın məhsulları ilə bəşəriyyəti feyznak etməyə müqtədir ola bilməyən», fəaliyyətinin səmərələrini «ümumi bazara» çıxarmağı bacarmayan bir cəmiyyətdə hansı şəxsiyyətdən, hansı özünəməxsusluqdan söhbət gedə bilər?

Tərəqqi üçün vacib olan bu şərtlər baxımından halımız necədir? – sualına müəllif belə cavab verir: hər cəhətdən pisdır. Millətin balalarını öz ana dilimizdə oxutdura bilmirik. «İbtidai bir əkinçilikdən başqa əlimizdə «milli» deyiləcək bir sənətimiz yoxdur; zəka və dimağımızın cövlan etdiyi sahə çox məhduddur. Qəlbimizin döyüntüləri çox zəifdir». Hamının bəhrələndiyi ümumbəşəri süfrədə bizə çatan «qırıntılarla» canımızı xilasa çalışırıq. Qərb klassikləri olmasaydılar, «dimağımızın bütün möhtəviyyəti əski təsəvvürlərin xaricinə çıxmazdı. Fransız ədəbiy-

* Orijinalda: şəxsiyyəti-milliyəmiz.

** Laəqəl-ən azı. minimum

*** Mütəbəddil və mütəhəvvil – dəyişən və haldan-hala düşən.

yatının təsiri olmasa idi, ruhumuz xərəbat ədəbiyyatının içində (...) qalmış olacaqdı».

Əsərdəki müddəaların çoxu haqqında müəllifin çoxdankı təsəvvür və mühakimələrini təkrar edən giriş bu yekunlaşdırıcı sözlərlə qurtarır: «Bu gün ətrafımızda qopub qaynayan tufanlar mədəni bəşəriyyətin bütün ictimai, iqtisadi və siyasi təsisatını və bütün fikri və hissi qiymətlərini alt-üst etməkdədir. Bizim üçün daha pək uzaq bir məfkurə kimi bəli-rən bu mövcudla bəşəriyyət kifayət etməyərək özünə yeni-yeni məfkurələr, şüurlar, əsaslar arayır. Biz onunla həmhəl və həmbal* olaraq uçmaq bir yana, onun buraxıb getdiyi yerdən belə pək uzağız! Odur ki, kəlmələr ilə, nəzəriyyələr ilə, idareyi-məsləhətlər ilə, yarım çarələr ilə özümüzü aldadıb vaxtı qaib etmək zamanı çoxdan keçmişdir».

* Həmbal –birgə qanad çalan.

DİN

“Dini zehniyyət və tələqqicə biz hələ orta əsrlər dövrünü keçə bil-məmişik» sözləri ilə başlanan ilk abzas dini zehniyyət, onun bir vicdani atribut olduğu, XX əsrdə də hələ orta əsrlər dövründəki mövqeyini saxladığı, yeni yaradanla yaranmışlar arasında mənəvi rəbitəni tənzim etməkdən daha artıq, müsəlman həyatının maddi və mənəvi qismlərinin hamısına hakim bir düsturlar məcmuəsi olduğu barədədir.

Həmin dolğun müddəanın izahı ondan başlanır ki, bizi beşikdən məzara qədər təqib edən din «yalnız ruhi ehtiyaclarımızı» təmin etməklə qalmayıb, bütün maddiyyatımızı da tənzim etməyə qalxışır. Əlbisəmizdən məfruşatımıza, məktəblərimizdən ictimai və siyasi müəssisatımıza qədər hakim olmaq istər». Din haqqında bizdəki görüşlərin bu mərhələsini müasir cəmiyyətlər, yəni bu günkü Qərbdən dörd əsr əvvəl keçmişdir. «O zaman onlar da eyni halda idilər. Din onlarda da hər şeyə qarışır, hər şeyi tənzim edirdi, maddi və mənəvi həyatlarının bütün qismlərinə hakim olmaqda idi.(...) Dünyada bu dövrü keçməmiş bir mühit, bir millət yoxdur».

Ruhanilər hətta «hakimiyyətlərin ən qüvvətli, ən dərini olan mənəvi hakimiyyətin hüdudunu» daha da genişləndirmək təcavüzündən də geri durmayıb «bütün həyatı tənzimə» cəhd etmişlər. İstinad etdikləri müqəddəs kitablar buna müsaidsə belə onlar təcavüzdən çəkinməmiş, hətta öz dinlərini də saxtalaşdırmışlar. Məsələn, bütünlüklə İsanın həyatına aid bəzi hadisələrin hekayətindən və yaxud dua və niyəzlərdən ibarət olan İncil həyatın maddi cəhətlərinə əsla təmas etməmişdir». Rəvayətə görə, bir dəfə İsa demişdir: «Allahın Allah yeri, Qeysərin də Qeysər yeri». Bu prinsipi xristian papası da gözləmiş, «heç bir zaman maddiyyəti tənzim etmək, hökuməti-cismaniyyəni də ələ keçirmək iddiasında olmamışdır».

Bəzən belə bir iddia irəli sürülür ki, Quran «müamilatə müdaxilə etmiş və onun bəzi qismlərini tənzim etmiş» İncil böylə bir müdaxilədə bulunmamışdır». Bu fikirdə olanlar nəzərə almırlar ki, «nə islamıyyət yalnız Qurandan və nə də xristianlıq yalnız İncildən ibarətdir. Hər iki din bu kitablarla bərabər bir çox ənənənin, rəvayət və əhadisin, əimmə və abai-dinin müamilat və rəylərinin, əfkar və təfsirlərinin məcmusundan ibarətdir».

Quranla İncili bu baxımdan müqayisə edən Ağaoğlu göstərir ki, İncildə müamilatə ona görə müdaxilə edilməmişdir ki, onun müəllifi hesab olunan İsa bu işə qarışmaq üçün nə vaxt tapdı, nə də qüdrət. O, cəmiyyətə başçılıq etmədi ki, onun maddi həyatını da tənzim eləsin. Fəqət İsanın varisləri, ilk həqiqi papalar Pyer və Pol iş başına keçən kimi «maddiyyatla məşğul olmağa başladılar».

Quranla İncil arasındakı fərqi doğuran səbəblərdən biri Məhəmmədin altmış üç il yaşayıb Mədinədə böyük bir cəmiyyətə başçılıq etməsi, İsanın isə otuz bir il yaşayıb mühiti tərəfindən şiddətlə təqib edilməsi, bütün nüfuz dairəsinin beş-on şagirdi ilə cəmiyyətin çox məhdud, ən səfil və ən həqir görükən qismindən ibarət olması və onun belə bir vaxtda vəfat etməsidir. Odur ki, müamilat məsələsində İncillə Quran arasında böyük fərq vardır. Bunlardan ikincisində həmin məsələ də əksini tapmışdır. Buna baxmayaraq, nəzərə alınmalıdır ki, xristian ruhaniləri və din xadimləri təkcə «mənəvi sahə» ilə kifayətlənməyib «maddiyyata da müdaxilə» etmişlər. Bütün orta əsrlər boyu xristianlıq «yalnız ruhlar üzərinə deyil, vücutlar üzərinə dəxi hakimi-mütləqdir». Kəlisə xaricində kimsə üçün xilas yoxdur» cümləsində həmin həqiqət qəti ifadəsini tapmışdır.

Roma imperatorluğunun süqutundan sonra Avropanın bütün maddi və mənəvi həyatına rəhbərlik edən katolik kilsəsi idi. Cismani və ruhani hakimiyyət bütünlüklə onun əlində idi. Mövqeyini bərkitdikdən sonra isə o, hətta «dünya və axirətin, cənnət və cəhənnəmin yeganə maliki oldu». Katolik ruhanilər İncilin hər cümləsini, hər müddəasını öz mənafeələrinə müvafiq mənalandırmaqlarına görə minlərcə təfsirlər yarandı. «Bu qədər silahla silahlanmış və özünü yer üzündə Allahın həqiqətən vəkili və varisi elan edən Kəlisə həyatın hər cəhətini və o cümlədən qanun və səlahiyyətini də özündə gördü».

Bu vəziyyət əvvəlcə hökumətlərin və hökmdarların kilsə əleyhinə narazılıq və etirazına səbəb oldu. İlk asiflər, ilk etiraz edənlər şiddətli cəzalara məruz qaldılar. Zaman keçdikcə, kütlələrin şüur və mərifəti inkişaf edib müxalifətçi qüvvələr birləşdikcə etirazların da sayı və sahəsi genişləndi. Bu vaxt artıq kilsə xadimləri «mənən və əxlaqən pozulmağa başlamışdılar». Onların köhnə mətanət və ağılığı sarsılmaqda idi. «Dantenin «Cəhənnəm»i (yazığının «İlahi komediya» əsərinin «Cəhənnəm» hissəsi nəzərdə tutulur- Ə.M.) ta orta əsrlərdə belə ruhani zümrənin nə

kimi əxlaqla mütəhəllə olduğuna* və əhali tərəfindən nə qədər istehza ilə tələqqi edildiyinə bir nümunədir».

Bruno, Lüter, Kalvin kimi üsyankar xadimlərin başçılığı ilə genişlənen hərəkatları xəncər, atəş və cəbr gücü ilə də yatırmaq mümkün olmadı. Bunlardan Lüterlə Kalvin daha böyük əzm və müdriklik göstərərək tarixdə «protestantizm» adı ilə məşhur olan mübarizə hərəkatına rəhbərlik etdilər. Onlar ilahi kitablara istinad edərək öz yeni təlimlərini yayır, «rəsmi din (katolik dini – Ə.M.)nüməyəndələrinin cəhalətlərini, riyakarlıqlarını, özbaşınalıqlarını və əxlaq düşkünlüklərini atəşin (...) lisanla tənqid etməkdə idilər».

Lüter haqqında verdiyi qısa xarakteristikadan Ağaoğlunun protestantizm hərəkatında onun fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirdiyini öyrənirik: «Lüter ilk dəfə olaraq İncili açıq və hər kəsin anlayacağı bir surətdə alman lisanına tərcümə etdi. Əhali tərəfindən anlaşılmayan və qüdsi ədd edilən latın lisanının əsrarəngiz örtüləri altından dini həqiqətləri çıxararaq alman dükənçisi köylüsünü İncilin mətni ilə doğrudan-doğruya və bilavasitə təmasda bulundurdu. Artıq riyakar papaların məqfəl təfsirlərinə möhtac olmayan hər kəs ehkəmi –ilahiyyəni təkbəşinə öyrənib anlama bilirdi. Görək bu, görək Lüterlə həməfkar olan Rotterdamlı Erazmın (...) təbliğatları, vəzləri bütün Almaniyayı sarsıdı». Tezliklə bu cərəyan sərhədləri aşdı Fransa, İsveçrə və başqa ölkələrə keçdi. Roma sakit və seyirci qalmayıb «bütün silahlarını, qüvvətlərini toplayaraq düşmənin üzərinə atıldı». Hökmdarlar «müqəddəs mücadilə»yə təhrik olunurdular, əhali mühlidlər əleyhinə vuruşlara təşviq olundu.

Düzdür, Romanın fəryadına milyonlarca adam səs verdi. «Fəqət artıq buz qırılmışdı, tilsim açılmışdı. Romanın düşmənlərinə də tərəfdar olacaq bir çox insanlar tapıldı, (...) məzhəb müharibəsi dövrü açıldı. Eyni millətin fərdləri, hətta eyni dövlətin müxtəlif qismləri bir-birinə qarşı çıxdı».

Qərbi Avropada bu müharibəyə qoşulmamış bir ölkə qalmadı. Bəzən mücadilə ailələrə qədər yol tapdı. Yeni cərəyan – protestantizm Almaniyada və bəzi başqa yerlərdə qəti müvəffəqiyyətə nail olub, Romanın ağılığını heçə endirdi, məğlub olduqda isə, onun başçıları və tərəfdarları öz ölkələrini tərk edib mühacirətdə yaşadılar.

* Mütəhəllə olmaq – burada: bəzənmək.

Müəllif qeyd edir ki, mücadilə bu gün də davam etməkdədir. Fəqət o artıq protestantizmlə katolisizm arasında deyil, «son əsrdən bəri müxtəlif xristian məzhəblərini təmsil edən ruhani zümrə ilə cismani xristian cəmiyyətləri arasında» gedir. Xristianların siyasi-iqtisadi məsələləri ilə məşğul olub bu sahəyə rəhbərliyi ələ almış yeni cəmiyyətlərin vəzifəsi əhalini «ruhani ünsürlərin müdaxilə və təcavüzündən qurtarmaqdan» ibarətdir. Çünki başlanğıcında Romaya qarşı üsyan etmiş olan protestantizm istiqlal əldə edər-etməz eyni hökm, təcavüz və ağalıqdan əl çəkə bilmədi.

İki yüz ildən bəri Avropadakı fikri mücadilələrin ən mühümü budur! «Cəmiyyətlərin maddi və mənəvi həyatlarını idarə və tənzim etmək iddiasında olan «klerikalizm» zehniyyəti ilə fikri və maddi sahələrdə tamamən sərbəst və hakim olmaq istəyən layiq zehniyyət arasındakı mücadilə!».

Liberalizmlə klerikalizm arasında gedən bu mücadilə iki bir-birinə zidd zehniyyətin mücadiləsi olub, həyatın bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Siyasətdə «mühafizəkarlarla ənənəpərvərlər əski zehniyyət və münasibətlərə rəvac verirlər. Əski sülalələr kəlisə ilə mücadiləni çoxdan tərk etmişlər, zira kəlisə üzərinə edilən hücumların özləri üçün dəxi təhlükəli olduğuna inanıb və xilasını yenə kəlisə ilə ittifaqda görərək cismani və ruhani hakimiyyətin yeganə mənbəyi olmaq üzrə kəlisəni tanımağa başladılar.(...) Bu surətlə ümumi təhlükəyə və müştərək düşməyə qarşı sülalələrlə kəlisə arasında bir ittifaq və etilaf hasil oldu».

Kilsə elmə və fəlsəfə sahəsində də hücumla keçmişdi. Müsbət elmlər dünyasının heç bir yerində görülməmiş şiddətlə təqib olunurdu. Fəlsəfədə Ərəstu və Əflatun ənənələri xaricində olan hər cür təlim inkar edilirdi. «Əsri (müasir – Ə.M.) məktəb və darülfünunlarla» mübarizə aparılırdı. İqtisadi sahədə kilsə «xristian» sosializmi» pərdəsi altında fəhlələri öz tərəfinə çəkməyə başlamışdı. Amma bu cəhətlər əbəs idi. Cəmiyyətdə «təqsimi – emal və təfriqi-vəzaif»^{*} bazisdə ümdə bir cəhətə çevrilmişdi. Belə bir şəraitdə, «hər zümrənin, hər hücrənin səlahiyyəti və vəzifələri müəyyən ikən hər şeyə hakim olmaq istəyən, özünü hər şeyin fəvqündə görə, bütün səlahiyyətləri, bütün vilayətləri^{**} özündə fərz edərək

* Təqsimi-emal və təfsiri-vəzaif – istehsalatda əmək bölgüsü və vəzifələrin bir-birindən fərqlənməsi, ixtisaslaşma.

** Vilayət – burada: hakimiyyət.

həyatın bütün maddi və mənəvi qismlərini tənzim etmək iddiasında olan bir zümrənin ağalıq və zorakılığına dözmək mümkün deyildir».

Mübarizələr cəmiyyətdə yeni ruhun, əsri zehniyyətin tam qələbəsi ilə nəticələndi. Kəlisə və ruhani zümrənin səlahiyyət və ağalığının hüduulları tam təyin olundu.

«Sərbəst fikir və sərbəst hərəkət», «Yaşa və başqalarının yaşamasına mane olma», «Şəxsiyyətini inkişaf etdir və başqa şəxsiyyətlərin inkişafına mane olma» - yeni əsrin istinad etdiyi əsaslar, bax, bunlar idi».

Kilsə və ruhanilər öz təlimlərini məktəblər, qəzet və məcmuələr vasitəsilə təbliğ edib yaymaqda sərbəst, azad olmalı, amma cəmiyyətin başqa işlərinə qarışmamalı idi; «əhalinin öz həyatını istədiyi tərzdə tənzim etməsinə» mane olmamalı, təkfir və tələndən əl çəkməli idi. «Bu gün ətrafımızdakı cəmiyyətlərdə kilsə və ruhani zümrə bu vəziyyəti istəməz qəbul etmişdir». Onlar artıq dövlət işlərinə qarışmır, «fikri cərəyanlara sədd çəkmir», geyim, ev-eşik məsələlərində hökm vermir. Hakim qüvvə «hakimiyyəti –milliyyə»dir. «Hələ, alim, mütəfəkkir, ədib və öz tədqiqatında, öz tərəkür və yaradıcılığında tamamən sərbəstdir. Heç bir şey ilə, heç bir xarici əndişə ilə müqəyyəd deyildir».

Avropa «dünyəvi və maddi işlərini tənzim etmək xüsusunda tam bir hüriyyət və sərbəstlik yaratmaqda» islam cəmiyyətlərindən tərəqqi cəhətdən geridə qoydular. Beləliklə, «bir tərəfdə sərbəstlik və hüriyyət, təcrübə və əql hakimiyyəti, digər tərəfdə donuqluq, durğunluq və keçmişə bağlılıq!».

Ağaoğluna görə, bu təzadlı halı doğuran başlıca səbəb Qərb və Şərqi hüquq məsələsində bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən vəziyyətdə olmasıdır. «Hüquq nədir? Başqar fərdləri arasındakı əlaqələri təsbit deyilmidir? Öylə isə hüquq mahiyyəti etibarilə mütəhərrik, dəyişkəndir». Zaman keçdikcə həyat şəraiti dəyişdiyinə görə cəmiyyətin fərdləri arasındakı əlaqələr də dəyişir. Odur ki, həmin əlaqələri nizama salan düsturların da dəyişməsi lazım gəlir. Quranın müamilat qismi məhz belə dəyişmələrin məhsuludur. Belə gözəl ayələrin («ayati-cəmilə»nin) nazil olmasına aid «hər hansı bir əsəri, məsələn, Qəzalinin «Əsbabi –təzəvül»ünü mütaliə ediniz, görəcəksiniz ki, müamilatda aid ayələrin hamısı maddi səbəblərdən» doğan bir ehtiyacı tənzim etmək üçündür. Bu ayə-

* Təsbit – burada: möhkəmləndirmə.

lərin nüzumuna səbəb hüququn mahiyyət etibarilə dəyişkənliyi və bir şəkildən başqa şəkilə düşməsi olmuşdur.

Fikrini daha da aydınlaşdırmaq, əyaniləşdirmək məqsədilə Ağaoğlu, bir çox başqa hallarda olduğu kimi, yenə müqayisə üsuluna müraciət edir: təsəvvür edin ki, bir cəmiyyət öz həyatını tənzim etməkdə və qanun-qayda yaratmaqda tamam sərbəstdir. O biri tərəfdən digər bir cəmiyyət təsəvvür edin ki, «bu sərbəstlikdən məhrum olsun, bir nöqtəyə saplanıb dursun! Aydındır ki, birincisi həyatını daima zaman və məkana müvafiq bir tərzdə tənzim və tərtib etmiş olacaqdır və ikincisi daima zaman və məkandan geri qalmış olacaqdır». Əslində bu qayda bizdə də qəbul edilmişdir. «*Fəqət bu qaydaya siddi səmimiyyətlə riayət olunmamışdır və olunmayı! İstəniliyi zaman dini bir bəhanə ilə hər növ təcəddüdə qarşı çıxılır və din naminə hər növ ictimai təkamülə maneçilik edilir* (kursiv mənimdir –Ə.M.)». Fərdlərin bütün «fəli və fikri təşəbbüsləri» çərçivəyə alınır.

Ağaoğlu belə hesab edir ki, tərəqqi üçün islamıyyət xristianlıqdan «daha müsaid» olduğu halda, təəssüf ki, bizdə deyildir, Qərbdə din xadimlərinin öz «ixtisası xaricinə çıxmalarına», «başqa sahələrə müdaxilə etmələrinə» yol verilmir, bizdə isə əksinə «din müəssili» olan bu şəxslər özlərini elmi, fənni, siyasi, ictimai, tərbiyəvi, tədrisi, iqtisadi, mali – xülasə, bütün sahələrdə səlahiyyətli hesab edir, «hər şeyə burunlarını (orijinalda: barmaqlarını- Ə.M.) soxurlar». Onlar bu cür yeniliyə qarşı mübarizə aparmağı özlərinə vəzifə bilirlər. Məsələn, «üsuli-cədid» əsasında yaranan tərbiyə və tədris sahələrini alın. Dinlə əlaqəsi olmadığına görə bunları qəbul etdirmək üçün nə qədər zəhmətlər çəkildi! Nə qədər dinsizlik ittihamlarına köks gərildi?».

«Həyatı durdurmağa, ruh sabibi insanları ruhsuz bir qəlib halına salmağa çalışın» zümrələr dini ehkamda zəmanəyə müvafiq dəyişiklik etmək lüzumunu başa düşmədiyinə görə onu «quru, hər növ həyati qüvvədən məhrum, saheyi-tətbiqi olmayan» bir halda saxlanmış və saxlanmaqdadır. Ona görə də biz indi Avropanın dörd-beş yüz il əvvəlki zehniyyətini, «bir çox həyati təsisatını təqlid etmək məcburiyyətindəyik» ki, bu da fəci nəticələrə səbəb olur. Məsələn, biz məşrutıyyət üsulunu Avropadan almağa məcbur olduq. «Halbuki, bu üsulun Avropada ifadə etdiyi məna ilə bizim zehniyyətimiz arasında ağıla qara arasındakı fərq qədər fərq vardır. Avropada məşrutıyyət üsulu demək milli hakimiyyət

deməkdir, yəni milli iradənin hər şey üzərinə hakim olması, milli iradənin əlaqədar olduğu hər maddənin bir nəssi-qate* olması deməkdir.(...). «Zaman dəyişdikcə, ehkam da dəyişir» qaydasına əməl edərək orada lazım gələndə hər hansı qaydanı dəyişdirə bilirlər». Bizdə isə belə deyildir. Bir çox ehtiyaclarımız var ki, milli hakimiyyət qorxudan onunla heç məşğul da olmur. Çünki, bilir ki, dərhal bir dinsizlik tufanı qopar. «Bu zavallı millət və məmləkət dəfələrlə bu müdhiş tufanların dalğaları altında əzilmişdir».

Bu zehniyyətin nəticəsidir ki, xilas və nicat naminə iqtibas etdiyimiz bütün təsisatı biz «ta əsasından pozaraq, mahiyyətini dəyişdirərək» nəinki işə yaramayan, hətta əks nəticələr verən hala salmışıq; «faydalanmaq yerinə zərər görmüşük». İşin belə nəticə verdiyini görən «saxta mütəfəkkirlərimiz»dən tutmuş «mütəəssib və ənənəpərvərlərimizə» qədər hamı bizi tənə və məzəmmətə başlayıb həyatdakı qüsurları, əks nəticələri yeni yaranan təsisatla bağlayırlar. «Bunlar anlamayırlar və yaxud anlayıb da etiraf etmək istəməyirlər ki, qəbahət o təsisatda deyildir, bizdədir, bizim dar qafalarımızda, kar zehniyyətimizdədir. Həyatın əzici və öldürücü təzyiqləri altında bəzi tədbirlərə əl atırıqsa da, heç bir zaman bu tədbirləri sonuna qədər yürüdəcək cəsarət göstərə bilmirik».

* * *

Qarşıda belə bir alternativ durur: «ya əzilməyə, məhv olmağa razı olmaq, yaxud eyni əsasları (Qərbdəki təsisat nəzərdə tutulur-Ə.M.) qəbul etmək».

Məlumdur ki, siyasi, ictimai, bədii, fikri təkamülün ən təsirli amili olan fərd içində yaşadığı mühitdən «ilhamlanır», onun fikir və hissiyyətləri ilə mühit arasında qarşılıqlı münasibətlər vardır. Mühit fərdi nə qədər ilhamlandırırırsa, fərd də mühitə o nisbətdə təsir göstərir, mühitdən aldığı onə qaytarır. Amma Fərd bir qrammofon rolu oynamaqla qalmış olsaydı, o zaman «cəmiyyətdə heç bir yenilik, heç bir təcəddüd və təkamül olmazdı. Cəmiyyətlər mütəmadiyən bir dövrə və təsəlsül** yaparaq bir nöqtə üzərində donub qalmış olardılar». Bu hala düşməmək üçün hüquq və dinin tələblərinə əməl edilməlidir.

* Nəssi-qate – burada: qəti əsas hökm.

** Təsəlsül – nəsilədən nəsilə keçib davam edən.

Hüququn nə demək olduğunu, onun cəmiyyət üçün əhəmiyyətini izah edən Ağaoğlu belə hesab edir ki, «hüquq dəyişən və şəkildən-şəklə düşən həyatın anlarını təyindən ibarətdir. Biz yaşamaq istərsək, bu əsası qəbul etməliyiz. Fəqət, bunun üçün əcəba dinimizi tərkmi edəcəyiz? Xeyr!».

«Din deyilən şey nədir?» sualına isə, belə cavab verilir: «Din əbd ilə məbudun»^{*} arasını tənzim edən bir düsturlar məcmusundan ibarətdir». Onun «məzmununu yalnız etiqadlarla ibadətə aid cəhətlər təşkil edir; bunun xaricində hər nə varsa, dinə sonralar daxil olmuşdur.

Suallar silsiləsi davam etdirilir və bu yerdə «islam dinini digər dinlərdən fərqləndirən şey nədir?» kimi yeni ciddi bir suala cavab verilir: İslamın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti müamilatla^{**} əlaqədar deyil. Çünki müamilatla bu və ya başqa şəkildə digər dinlər və qanunlar da məşğul olmuş, bəzi bir-birindən fərqli və ya bir-birinin əksi olan qaydalar müəyyənləşdirmişlər. İslamiyyəti başqa dinlərdən, islamları başqa millətlərdən fərqləndirən bunlar olmayıb «etiqaatla ibadətdir».

Müamilata aid ayələrin hamısı Məhəmmədin Mədinədəki fəaliyyəti dövründə, yəni o, «həyatın maddi cəhətini tənzim eləmək məcburiyyətində olduğu zaman və ehtiyac zühur etdikcə nüzul etmişdir». Dinin əsasını təşkil edən tövhid və onunla bağlı ehkamlar isə əzəli və dəyişilməzdir. Onlar islamiyyətin əvvəlindən bu günədək eyni aydınlıq və mətanətlə davam edib gəlmişdir. Halbuki, muamilata aid nə qədər ayə istifadədən çıxmış, unudulmuşdur.

Peyğəmbərin müamilat məsələlərində necə sərbəstlik verdiyi «Dünya işlərini siz məndən yaxşı bilirsiniz», «Bir əmrdə şübhə varid olursa, əqlinizlə həll ediniz» kimi ayələrdən görünür.

Deməli, islam dinində etiqadla ibadət dəyişilməz və əbədi, müamilata aid qaydalar isə «təsadüfi» olub zaman və məkandan asılıdır. Biz etiqadat və ibadətə sərbəstlikdən məhrum olduğumuz halda, müamilatla istədiyimiz kimi rəftar edə bilərik, maddi həyatımızı istədiyimiz surətdə tənzim etməyə və qurmağa haqqımız vardır. Bu prinsipə əməl etməklə biz təsəlsüldən azad olar və «əsrimizlə yekrəng və yekruh olaraq yürüyə bilərik»; əks halda «zaman və məkan içində qərib və yabançı qalar».

* Əbd və məbud – burada: insan və Allah.

** Müamilat – rəftar, hərəkət qanun-qaydaları.

ölkələrin əsiri olarıq ki, bu da həm özümüzü, həm də dinimizi məhv elər. Nəticə belədir: «*Qurtuluş yalnız dünya işlərinin tənzimində tam sərbəstliyə nail olmaqdadır* (kursiv mənimdir –Ə.M.)».

ƏXLAQ

Başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da Ağaoğlu öz mühakimələrinə müsəlmanlarla xaricələrin əxlaq prinsiplərinin müqayisəsini verməklə başlayıb yazır ki, biz «bütün müasir cəmiyyətlərin xaricində və dünənində qalmış olduğumuzu etiraf etməliyik». Bizdəki «təəddüdi-zövcət»^{*} adəti buna ən yaxşı misal ola bilər.

Bu, əxlaq məsələlərində böyük bir qüsurdur. Ümumiyyətlə, «bizdə cinsi münasibətə aid qaydalardan başqa digər əxlaqi ümdələrin hamısı əsassızdır.(...) Bizdə əxlaqa münasibət qurşaqdan yuxarı çıxmıyır». Həm də bu barədə qaydalar ancaq qadınlara aid edilir. Əxlaqsızlığı hamıya məlum olan bir qadın cəmiyyətə və ailə içinə buraxılmır, mənfur və həcır bir adam kimi ona rəğbət və hörmət olunmur, hamı ondan qaçır.

Kişilərə münasibətdə isə camaat başqa cür hərəkət edir; iffət məsələsində onların davranışına, zinasına «çox gözəl dözülmür». Beləliklə, bizim bu əxlaq məsələsində nə qədər düşkün olduğumuz bariz surətdə görünür.

Bəs, başqa cəmiyyətlərdə dözülməz sayılan yalan, riya, qatillik, qeybət, hiylə, xəyanət, vəfasızlıq kimi əməl və sifətlərə münasibətimiz necədir? Zinakar qadına qarşı göstərdiyimiz amansızlığı bu cür adamlara da tətbiq edirikmi?

Hərçənd hamımızda belə əməllərin çirkinliyinə inam vardır. Amma bu inam qəti və möhkəm deyildir. Saydığımız əməllərə qurşanmış adamlara qarşı biz nəinki amansız olmur, hətta onlarla «çox əla görüşür, dost oluruq»; onları evlərimizdə hörmət-izzətlə qəbul edirik. Məsələn, bizdə hökumətə xəbərçilik (kitabda: «jurnalçılıq») yüksək mənsəblərə çatmaq və xoşbəxt olmaq vasitəsi sayılır. Xəbərçilik edən bir nəfər iki gün sonra məsul bir vəzifəyə təyin olunmuşdur. Özünü də bütün gəncliyə, bütün millətə «gözəl əxlaq» dərsi verən bir nazirlikdə. O, dövlətin çox ciddi, müşkül məsələlərini həll etməyə qalxışdı. Dövlət xadimləri onunla əməkdaşlığa, camaat ona hörmət eləməyə, universitet professor və müəllimləri

* Təəddüdi-zövcət – çoxarvadlılıq.

təzimə başladılar. Bəzi jurnalist və şairlərimiz onun haqqında məzhəkəli məqalələr yazdılar. Fəqət, qəribədir ki, dövlət xadimlərindən tutmuş də-rülfünün müəllimlərinə, jurnalist və şairlərə qədər çoxu bu adamın alçaq, mənfur olduğuna qane idi. Hətta onu mədh edənlərdən biri mənim də iştirak elədiyim bir məclisdə rəislərimizdən birini tənqid edərək dedi ki, nə üçün bu adamı vaxtında öldürmədiniz?

Əsərin bu bölməsində müasir əxlaqın aşağıdakı dözülməz təzahürləri də kəskin tənqid olunur:

Birinci: Biz eqoist adamları pislədiyimiz halda hər gün onlarla rastlaşanda əllərini sıxırıq. Onlardan bir az da zəngin və mövqə sahibi olanlara isə lap hədsiz ehtiram və hörmət edirik.

İkinci: Biri söhbət zamanı kimisə yaman əməllərinə görə hiddətlə, pisləyib haqqında ən ağır kəlmələr işlədir. Fəqət həmin pislənən şəxs təsadüfən o məclisə daxil olanda vəziyyət dəyişir: hamı ona hörmətlə salam verir, hərərlə əlini sıxır, ona komplimentlər deməyə başlayır». Bu, sözsüz, ikiüzlülük, prinsipsizlikdir.

Üçüncü: Dünyanın heç bir yerində namusdan bizdəki qədər danışılmır. Fəqət yenə dünyanın heç bir yerində namusa bizim qədər laübalı yanaşılmır.

Dördüncü: Siyasi və ictimai fəaliyyətə başlayan adamlar arasında həmrəylik, iş birliyi olmasa, onları uğursuzluq gözləyir. «İttihad və tərəqqi»nin aqibəti buna misaldır. Bu cəmiyyət ahəngdarlıq, fikir və iş birliyi şəraitində çalışa bilməyinə görə «ilk mühüm zərbədə pərişan olub getdi». Halbuki, başqa millətlərdə ilə zümrəvi və siyasi təşkilat» vardır ki, əsrlərdən bəri fəaliyyət göstərməkdədir.

Beşinci: İctimai əxlaqın əsaslarından biri əfkari-ümumiyyə, fikir həmrəyliyi ki, Şərqdə bu yoxdur. «Bizdə əfkari-ümumiyyə» deyilən şeyi meydana çıxaran yeganə vasitə mətbuatdır. Mətbuat isə ictimai zümrələrdən, bu zümrələrin istinad etdikləri əsas prinsiplərdən ziyadə şəxsiyyətləri, şəxslərin fərdi meyllərini, arzularını yerinə yetirir. Şəxsi arzu və təmayüllər isə müəyyən bir ölçü, bir qayda, bir çərçivə içində girmir və daim dəyişir». Buna görədir ki, tərəfgirlik, ifrat və təfrit*, ölçü və əndazə bilməmək bizim qəzetlərimizin yol verdikləri adi haldır. Bu hal onları cəmiyyət üçün köməkçi vasitə olmağa qoymur və onlar özlərini tamam sərbəst kimi hiss edirlər.

* Təfrit – burada: səhv, nöqsan

Ağaoğlu ümumiyyətlə əxlaq haqqında şərqli təsəvvürlərinin yanlış olduğunu iddia edərək yazır ki, «Bizdə bir çoxları əxlaqı sırf cinsi münasibətlərlə məhdudlaşdıraraq «bizim guya Qərb mühinlərindən daha əxlaqlı olduğumuzu iddia edirlər. Bu fikir bütöyün yanlış və yanlış olduğu qədər də zərərli».

Əvvələn, bilmək lazımdır ki, «əxlaqı yalnız cinsi münasibətlərlə məhdudlaşdırırlar insanı yalnız qurşağına qədər təsəvvür edənlərdir». Onlar nəzərə almırlar ki, «qurşaqdan yuxarı bir qəlb və bir də ruh vardır» ki, bunlara aid əxlaqi məsələlərə bizim münasibətimiz çox pisdir.

Gəlin görək, «vəzifə» anlayışı bizdə nə qədər inkişaf etmişdir? İctimai həyatın başlıca özəyi olan «ailə» haqqında fikrimiz nə qədər aydındır? «Haqq» məfhumuna aid düşüncələrimiz necədir, qəlb və ruhumuzda buna nə dərəcədə yer vermişik? Vəfa, sədaqət, mürüvvət, mərhəmət, təavün*, ehsan, səbat, əzm və s. kimi möhtəşəm ruhi təzahürlər bizdə nə dərəcədə inkişaf etmişdir?..

Bu suallara müəllif Malta sürgünü zamanı oxuduğu İstanbul qəzetlərində çap olunmuş məlumatı xatırlatmaqla cavab verib yazır ki, sultanın vəliəhdi türk mücahidləri ilə vuruşda yaralanmış ingilis əsgərlərini ziyarət edib onlardan hal-əhval tutduğu və onlara sovqat verdiyi kimi, padşah da xəlvəti ingilis misyonerini qəbul edib öz taxt-tacını mühafizəyə çalışır. Avropanın heç bir ölkəsi öz padşahının belə hərəkətinə dözməz!

İstanbuldan fərqli olaraq Anadoluda türk kəndlisi, türk kütləsi öz taleyini Mustafa Kamal Paşaya etibar etmişdir ki, onun şəxsinde «əzm və iradə sahibi bir rəhbər, (...) millətinin, dininin, torpağının, şərəf və şanını, izzəti-nəfsinin istiqlalının» sadıq müdafiəçisini görür. Çünki Paşa «ülvi bir qəhrəmanlıq, misilsiz bir şərəf nümunəsi»dir. O, millət və dövləti fəlakətlərdən, böhranlardan qurtarmışdır. Fəqət, təəssüf ki, indi kütlə öz tarixi vəzifəsini şərəflə bitirər-bitirməz ölkə yenə «millətin müqəddəratı ilə oynayan» yüksək təbəqənin əlinə keçmişdir. Kütlə ilə yüksək təbəqə arasında, hər şeydə olduğu kimi, əxlaq sahəsində dəxi doldurulmaz bir uçurum vardır. Kütlə öz yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub saxladığı halda yüksək təbəqə pozulmaqda, dalğalanıb çalxalanmaqdadır. Çox təəssüf ki, millətin ümumi əxlaqi xüsusiyyətlərindən danışılırkən məhz bunlardan ikincisi nəzərdə tutulur. O adamlar ki, bərk ayaqda, millətin

* Təavün – qarşılıqlı yardım.

ağır günündə yaxasını kənara çəkib deyir: «Mən, əzizim, rahat yaşamaq istəyirəm!».

* * *

Son iki ildə, yəni 1919-1921-ci illərdə işğalçı ingilis qoşunlarının və onlara arxalanan yerli hakimlərin «şeytani bir oyun» oynadığını yazan Ağaoğlu hiddətlə təsvir edir ki, «Padşahından, sədri-əzəmindən, nazirlərindən, mühərrirlərindən başlayaraq şeyxülislamlarına, hakimlərinə, mollalarına, xacələrinə qədər» - hamısı həyasız, arsız, şərəfsiz, heysiyyətsiz idi. «Müqəddəsatın hamısına təcavüz edilir, din, istiqlal, hakimiyyət, şərəf, heysiyyət – hamısı murdarlanır». Bu cinayətlərdə ən çox canfəşanlıq edənlər ermənilər və rumlar idilər. Padşah hələ də ermənilərə inanır və onlardan kömək istəyirdi. O, «əziz və möhtərəm» saydığı erməni nədimlərini hər gün sarayında böyük bir ehtiramla qəbul edərək onlara dövlət işləri tapşırırdı. Millətə xəyanətdə daxiliyyə naziri və satqın mətbuat da padşahla əlbir idilər.

Bəzi jurnalistlər «vətəni, namusunu qanı və malı ilə müdafiə edən Anadolunu təhqir edib həqiqətləri saxtalaşdırır, yunan müvəffəqiyyətlərini» və «ingilis fəzilətlərini» tərifləyirdilər. Bu biabırçı fəaliyyətdə onlarla həmkarlıq edən qafiyəpərdazlar da yox deyildi. Dözülməz hallardan biri məhkəmələrə «Nəmrud» ləqəbi almış bir hərifin başçılıq etməsi, «yuxarıdan aldığı bir əmrə əsasən müsəlmanlara qarşı əsil bir ova başlaması və ətrafına dəhşət saçması» idi.

Əsərinin bu yerində Ağaoğlu bir çox siyasi, hərbi və ziyalı xadimlərin satqınlığı üzündən türk zəhmətkeş kütlələrinin çəkdiyi zillət və məhrumiyyəti həyati faktlarla təsvir edir. O, göstərir ki, bir tərəfdən ingilislər, bir tərəfdən fransız və yunanlar, üçüncü tərəfdən də «Nəmrud»un adamları türkləri küçələrdə, evlərdə «ovlayırlar». İngilislər islam qadınlarının iffətinə təcavüz etdikləri halda məsuliyyətə saxta yollarla günahsız adamlar cəlb olunur və dar ağacından asılırlar. Əvvəllər mənə elə gəlirdi ki, biz mətanət və səbat göstərərək «bir qaya» kimi dayanacaq, belə hərəkətlərə son qoyacağıq. Sən demə, aldanırımmış! Biz İstanbuldan uzaqlaşdırılarkən özümüzə olan birisi «ingilis bayrağına bürünüb» düşməndən əfv tələb etməmizi tövsiyyə elədi. Bu o kəslərdir ki, «yaşamaq, nə olursa-olsun yaşamaq! Düşmənin istehzaları, təhqirləri altında

yənə yaşamaq!» istəyirlər. «Bu necə dövlətdir, necə hökumətdir, necə padşah və xəlifədir ki, öz övladlarını düşmənlərə təslim edir?!».

Yuxarıda gördüyümüz kimi, bu hiddət və həyəcan dolu sualında da müəllif özünün Türkiyə xadimləri və ziyalılarının ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün olunmasına işarə edir. Həmin sözlərdən sonrakı parça («gələr-gəlməz parçalandıq, ədədimizdən ziyadə qisimlərə ayrıldıq», özü də fikir və hissiyyət baxımından yox, «cibdəki pulun miqdarına görə») ədibin hiddətinin başqa, daha dözülməz bir səbəbini aydınlaşdırır: İki il ərzində məhbuslar arasında heç bir müştərək təşəbbüs, heç bir müştərək hərəkət etmək mümkün olmayıb!..

Malta xatirələri tam halda əlimizdə olmadığına görə məhbusların müştərək təşəbbüs və «müştərək təkliflər» haqqında qəti, ətraflı bir söz deyə bilmirik. Güman etmək olar ki, həmin təşəbbüs və təkliflər məhbuslar arasında olan və bir az əvvəl adı çəkilən məşhur türk yazıçısı və jurnalistlərinin Vətənin istiqlaliyyəti, gələcəyi, tərəqqisi məsələlərinə aid imiş.

Kiçik haşiyədən sonra özünün sosial əxlaq haqqında mühakimələrini davam etdirən Ağaoğlu o zamankı Türkiyə hakim dairələrinin milli mənafe və milli müqəddərat kimi böyük, vacib məsələlərə laqeydliklərinin səbəblərini açıb izah etməyə çalışır. O göstərir ki, hər bir millətin fərdləri öz əxlaqi tərbiyəsini «bir çox kanallar vasitəsilə» alır: din, ailə, məktəb, ədəbiyyat və milli ənənələr.

* * *

Mövcud «əxlaqi düşkünlüklərin mənbələri»ni üzə çıxarmaq üçün həmin kanallar bir-bir tədqiq olunur və ən əvvəl bütün müsəlmanlar kimi, türk əxlaqının da islamiyyətlə sıx bağlı olduğu iqrar edilir: «İslamiyyətin vəz etmiş olduğu əsaslar, heç şübhə yoxdur ki, çox yüksəkdir. Doğruluq, mərdlik, ədl, ehsan, başqasının canına, malına, irzinə, fikir və hisslərinə hörmət, təvün və s. b.k. fəzilət və əsaslar o cümlədəndir». Lakin bizdə bu düsturlar istər məktəb və mədrəsələrdə, istərsə ailə tərbiyəsində tamam unudulmuşdur. Məktəblərimizdə tədris olunan dini ehkam kitablarında bu məsələlər yox kimidir. Dinin tədris olunan uşaqlarımızın «ruh və dimağını əzən, quru və cansız təfərrüatdan ibarətdir». Biz uşağa «islamiyyət səndən yaxşı bir adam olmağı tələb edir və bunun üçün də filan-filan sifətlərə malik olmaq lazımdır!» - demirik». Biz

səkkiz-doqquz yaşındakı uşağın başını «abdəstin təfərrüatı, qüsl və təharətin növlərinə aid təfsilatla» doldururuq. Nəzərə almırıq ki, bunlar adamı nə dindar elər, nə də əxlaq sahibi. Bunu hətta bir çox alimlərimiz, müəllimlərimiz də nəzərə almırlar. «Təfərrüat və xurafat altında boğulmuş olan dinin əsil ruhu qəlblərə qədər varmayı. *Onun üçün də din adi kəlmələrdən, bir sıra zahiri adətlərdən ibarət qalaraq mənəviyyatımıza hülul etmir*, ruhlarımızı və qəblərimizi isidərək bizi yüksəltmək qüvvətindən məhrumdur* (kursiv mənimdir – Ə.M.)».

Bu işdə «zəhd əhli»nin, dinin əsaslarına dərinədən bələd olan ruhənilərin üzərinə böyük təklif düşdüyü halda onlar ancaq «zaviyələrdə ibadətə məşğuldurlar» ki, bu da islamiyyətin əsasına və ruhuna müxalifdir, eqoizmin bir növüdür; «yalnız özünü qurtarmağa çalışmaq, özündən başqa kimsəni düşünməmək deməkdir. *Halbuki, dinimiz müsəlmandan «mücahid» olmağı tələb edir. «Həqiqi mömin mücahiddir. Fəqət mücahid ola bilmək üçün, əvvələn, əsri, əsrin ruhunu bilmək, saniyə, dində əsasatı təfərrüatdan ayıraraq əsasat üzərində israr edə bilmək və onları əsrin ruhuna müvafiq bir şəkllə salmaq* (Kursiv mənimdir – Ə.M.) lazımdır. Təəssüf ki, ərbabi-zöhd və təqvamız bu xasiyyətlərdən məhrumdurlar. Onlar əksəriyyət etibarilə nə əsri bilirlər və nə də əsasatı təfərrüatdan ayıraraq əsasatı əsrin ruhuna müvafiq tərzdə təfsir etmək qabiliyyəti əldə etməirlər».

«İyirminci əsrdə doqquzuncu əsrin şüuru ilə yaşayan» şeyxülislam Mustafa Səbri kimi din xadimlərinin fəaliyyətini pisləyən Ağaoğlu əvvəlki kimi, yenə «islam qövmlərinin ehyası üçün mühüm bir amil» olaraq Şeyx Əbdə, Şeyx Cəmaləddin Əfqani və Musa Bigiyevin «açdıqları yolla» getməyi zəruri sayır. Çünki onun möhkəm inamına görə, naşı adamların əllərində «din yalnız təsirini deyil, özünü də qayıtməkdədir».

Ağaoğlu belə hesab edir ki, qarşıya çıxan çətinlik və nöqsanların bir səbəbi də son zamanlara qədər əxlaqa dair xüsusi əsərlərin olmaması idi. Nəsirəddin Tusi istisna olmaqla «islam mütəfəkkirləri heç bir zaman əxlaqı müstəqil bir fənn predmeti olaraq tanımamış, onu daim dini təlimlər içində əritmişlər. Onlara görə «hüsn və qübh qiymətlərini təyin yalnız şəriət sahiblərinin səlahiyyəti dairəsindədir və «əxlaq düsturları daimi və əbədidir. Nə məkan və zamana və nə də ictimai şəraitə tabedir».

* Hülul etmək-burada: nüfuz etmək.

Təsəvvür əhlinin etiqadı da buna yaxındır. Onların fikrincə, «əsil olan batini təmizlikdir». Lakin bu məzhəb də əxlaqı müstəqil bir fenomen kimi almayıb, yalnız bir vasitə hesab edir. Yəni «əsil hədəfə» hüzurə vüsuldur». Bu qayə hasil oldumu və ya daha doğrusu, hasil olduğu zənn edildimi, artıq xilafə belə lüzum qalmaz.(...) Özünü vasili-hüzurirəbbani, təcəlligahi-əbədi sayan biri üçün artıq dəruni təqəyyidata ehtiyac qalmayı. Bu üzdən laqeydlik, laübalılıq yolunu tutmuş olanlar çoxdur».

Deməliyə ki, Şərq fəlsəfi-bədii fikrində geniş yayılmış təsəvvüf ideyaları, «hüzurə vüsul», haqqa vasil olma məsləki barədə bu qənaətlər Nəsimi, Fəzlullah Nəimi, Füzuli kimi Azərbaycan mütəfəkkirləri üçün də səciyyəvidir. Yəqin elə bunu nəzərə alaraq Ağaoğlu «əsasən təriqətlərimizin hamısına» aid olub eyni zamanda «cahil və sərxoş Bəktəşi» təlimi şəklində meydana çıxan bu təlimin müəyyən dərəcədə müasir islam əxlaqı üçün əhəmiyyətli olduğunu da təsdiq etməyi mümkün sayır: «...məaliyyət və əxlaqiyyəti-islamiyyənin əhya, inkişaf və yüksəlişi yalnız yənə sufiyyə təərəqqini məqul və əsrin ruhu ilə ahəngdar bir tərzdə yeniləşdirmək və əla etməklə qabildir (kursiv mənimdir – Ə.M.)».

Göründüyü kimi, bu, orta əsr klassik fəlsəfəsinin dini ideologiya ilə mübarizədə yaradıb istifadə etdiyi bir təlimin müsbət cəhətlərini öyrənmək təklifi idi.

* * *

«Əxlaq» bölməsində qadın, onun taleyi və gələcək müqəddəratı, uşaq və gənclərin tərbiyəsi ilə bağlı məsələlər haqqında yuxarıda deyilənlərə yekun vurulur. Bu məsələlərin bizdə (...) yaxşı təəssürat buraxacaq bir mahiyyətdə» olmadığını bir daha iddia edən müəllif fikrini ərlə arvad arasındakı hüquq bərabərsizliyi barədə misalla əsaslandırır. O, «inzivi» həyatını, ailənin «əndərun» və «birun»a bölünməsinə doğru saymır.

Qadın probleminə münasibətin kökündən dəyişilməsini zəruri bilən Ağaoğlu yazır: «*Ailə təşkilatımız islah edilib qadına müasir cəmiyyətlərdəki mövqə təmin olunmazsa və qadın ictimai həyatda iştirak etdirilməzsə, ailə tərbiyə və təsirləri ictimaiyyət nöqtəyi-nəzərindən daima mənfə bir mahiyyətdə qalacaqdır* (kursiv mənimdir – Ə.M.)».

Bölmənin son abzasları mütəfəkkirin əxlaq kodeksinin mahiyyətini təşkil edir. O bir daha elan edir ki, vəfa, sədaqət, «vəzifəşünaslıq»,

qarşılıqlı yardım, haqqpərəstlik, həqiqət eşqi, yüksək mənada şərəf, hey-
siyyət və fədakarlıq insan üçün başlıca «mədəni və vətəni fəzilətlərdir».

FƏRD

Ə. Ağaoğlunun sosioloji mühakimələrində mühüm yerlərdən birini tutan «fərd və cəmiyyət» problemi burada daha geniş şəkildə və müəllifin özünəməxsus qənaətləri vasitəsilə həll olunur. Bu mühakimələr qadın, ailə, uşaq tərbiyəsi kimi məsələlərin araşdırılması ilə başlanır.

Müəllif qeyd edir ki, insana xas bütün ruhi halların mənbəyini «keçirdiyimiz cocuqluq günlərində və o dövrün ailə təsirlərində» axtarmalıyıq. Çünki həyatın başlanğıcında alınmış təəssürat insanı ömür boyu təqib edir. Bizdə bu günlər, təəssüf ki, «ən qaranlıq və sıxıntılı» olur. «Ailələrimiz (...) mühitə yabançı, ayrı-ayrı, sanki təcrid edilmiş odalar kimi yaşadıkları üçün çocuqların da çoxu tək-tənha yaşar, müştərək oyunlar, müştərək əyləncələr bilməzlər». Qərb ölkələrindən fərqli olaraq, bizdə uşaqların ruhuna, mənəviyyatına qüvvətli təsir göstərən bayramlar da çox azdır. «Məktəblərimizə gəldikdə, bunlar da ta son zamanlara qədər işgəncəxanələrdi. Falaqqa, müəllimin qaşqabaqlı çöhrəsi, mexaniki əzbərləmələr, quru taxtalar üzərində sürünmələr, rəsisiz, musiqisiz, oyunsuz, oyuncaqsız, (...) havası üfunətli binalar çocuqların, çöhrələri kimi, ruhlarını da soldurur, saraldır». Belə bir şəraitdə böyüyən uşağın ruhunda şənlik və sevincdən əsər qalmadığı kimi, «həyatla parlayan mini-mini gözlərində» də tezliklə qəm-kədər kölgələri görünməyə başlayır. Din və ədəbiyyat bu halın qarşısını almaqdansa daha da şiddətləndirirlər. (Bu barədə yuxarıda danışılmışdı). İş ondadır ki, «bizim siyasi tariximiz də bu nöqtəyi-nəzərdən olduqca (...) pozucu bir amil olmuşdur». Müstəbid hakimlər ləyaqətli, haqqpərəst adamları məhv etmişlər. «Səyi və əməli ilə yüksəlmək istəyənlər daima əzilmişlər». Beləliklə, «Ailədə və məktəbdə əzilən, din və ədəbiyyatın tərbiyəvi təsirlərindən məhrum olan fərdlər ümumi həyata qarışar-qarışmaz hökumətin əzici, sıxıcı və öldürücü təzyiq və zülmü altına girirdi». Bu şəraitdə böyüyən fərdlərdə «ictimai və xəlqi deyilən xasiyyətlər haradan hasil ola bilər?». Əlbəttə bu cür mühitdə təşəbbüs və qəhrəmanlıqlar da şəxsi, fərdi əsasda təzahür edir, eqoizm hissi çox qüvvətli olur.

«Yüksək fərdiyyət, sərbəst sahə üzərində sərbəst fəaliyyət, sərbəst müşarikət və sərbəst rəqabət əsaslarına istinad etmək» qanununu ilk əvvəl Böyük Fransa inqilabının tətbiq etdiyini göstərən Ağaoğlu qeyd edir ki, o zamandan Qərbdə ailə, dövlət və ictimai təşkilatların hamısı həmin əsaslardan ilhamlanıb təsirlənməyə başlamışdır. «Hər haqqa qarşı bir vəzifə və hər vəzifəyə qarşı bir haqq» - bax, zikr olunan əsasların daşdığı mənə budur! Artıq nə vəzifəsiz haqq və nə də haqqsız vəzifə vardı». Həmişəki kimi, burada da mütəfəkkir Fransa inqilabı barədə böyük ruh yüksəkliyi ilə danışır. Bu inqilabın siyasi nailiyyətlərini qeyd edəndən sonra o, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki tərəqqidən daha ətraflı söhbət açır: «O zamana qədər min (...) zəncirlərlə dəmirələnmiş olan fərdlərin qabiliyyətləri, istedadları və qiymətləri bu kərə bir seylab kimi axmağa başladı». Elm, sənaye, ixtira, əhalinin sayı, şəhərlərin abadlığı və s. sahələr çox tərəqqi etdi. Uzun zaman «fərdlərdə boğulmaqda olan maddi və mənəvi qüvvətlər indi artıq sərbəst məcra tapıb fısqırmağa başlamışdı. (...) Hər kəs öz taleyinin, öz qədərini bir növ hakim və sahibi oldu. (...) Hər kəs üçün hər şey olmaq imkanı hasil olmuşdu və bunun mənası başqasını yıxmaq, onu yüksəlmək haqqından məhrum edə bilmək deyildi. Zorakılığa, cəbr və zülmə, istisnai imtiyazlara meydan verilmədi».

İqtisadi tərəqqi onunla izah olunur ki, inqilabdan sonra «Rəqabət sahəsində qələbəni yalnız əzəmi fəaliyyətlə əzəmi iqtidar əldə edə bilər. Odur ki, qələbə çala bilmək üçün yeganə çarə rəqiblərdən daha yaxşı, daha gözəl iş görməyi bacarmaqdı. (...) Tacirlər çox müştəri qazana bilmək üçün sözündə doğruçu, işində düz, vədində sadıq olmalı, məhsullarını və məmulatını (...) başqalarından daha incə və daha dayanıqlı etməlidir».

Siyasi xadimlərdən də çox şey tələb olunur: məmləkətdəki vəziyyətə vaqif olmaq, xalqın ehtiyaclarını öyrənmək və dərdlərinə çarələr axtarıb bu barədə hamıya anlaşılıq dildə məlumat vermək və s.

Jurnalist öz ixtisasına digər sahələrin işçilərindən daha artıq aşıq və vaqif olmalı, özünün fikirləri və ali hissləri ilə əhalinin rəğbət və məhəbbətini qazanmalıdır.

Alim nəzəriyyələrini qəbul etdirə bilmək üçün başqalarından daha dərin, geniş məlumat, daha kəskin zəka sahibi olmalıdır və i.ə.

İqtisadi-sosioloji mühakimələrinin bu yerində Ağaoğlu rəqabət, yarış, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq, sığorta kimi məsələlərdən bəhs edib belə bir mühüm fikir söyləyir ki, göstərilən sahələrdə müvəffəqiyyət, rəqabətlə bərabər, bir-biri ilə mənəvi və hüquqi cəhətdən bağlı olmaqdan asılıdır. Misal olaraq belə bir həyati fakt gətirilir: Göz xəstəliyinə əlac edən bir həkim əsəb xəstəliklərindən, tibb sənayesinin nailiyyətlərindən, tibb alətləri və əşyasından da xəbərdar olmazsa, səmərəli işləyə bilməz. Bu fikrini Ağaoğlu Sədinin məşhur sözləri ilə sübut etməyə çalışır:

*Bəni-Adəm əzayi-yekdikərənd –
Ki, dər afərinəş həmə yek cövhərənd.
Çü əzvəyi bedərd avərəd ruzigar, -
Digər üzvhara nəmanəd qərar*.*

Ağaoğlu təəssüflə qeyd edir ki, keçmişdə bizdə «sərbəst rəqabət olmamış», istibdad «şəxsi və fərdi istedad və qabiliyyətlərin inkişafına meydan vermişdir». O kimini qaldırmış, kimini məhv etmişdir. «Əsrlərcə davam edən bu halın təsir və izləri hələ də davam edib gəlməkdədir. İstibdadın doğurduğu mənfi sifətlər hələ də təbiətlərimizdə baqıdır». Onların çoxu «dinimizin əsaslarına ziddir». Əsrlər boyu istibdad «təbiətimizi, əxlaqımızı, əhvali-ruhiyyəimizi pozmuşdur». Artıq bu yaraları müalicə etmək, bütün həyatımızı yenidən qurmaq vaxtı gəlib çatmışdır: «Ölmüş, çürümüş, əzilmiş fərdin hüquqları qəti surətdə bərpa edilməlidir. Onun (vücuduna) yeni bir ruh üfürməliyik». Bu yalnız «ailəvi, idari, siyasi təsisatımızı, ictimai, siyasi, iqtisadi təsisatımızı müasirləşdirmək» yolu ilə mümkün ola bilər. «Bizdəki fərd yalnız o zaman qurtular və özündə toplayıb gizlətdiyi maddi və mənəvi dəfinələri o zaman meydana çıxarar». Yoxsa nə qədər konstitusiyaya elan edirik edək, xarici məclislər keçiririk keçirək, «madam ki, hər birimizin içində (...) istibdad», «evlərimizdə, küçələrimizdə, cəmiyyətlərimizdə, məişətimizdə o üsuldan doğan izlər yaşayır», - bizim müasir cəmiyyətlərlə birgə addımlamağımız mümkün olmayacaqdır. «Fərd yoxdur, - cəmiyyət var, haqq yoxdur, - vəzifə var» şuarına – ki, həqiqətdə «kimsə yoxdur, - padşah vardır, haqq yox-

dur, - keyf vardır» şuarının eynidir, - artıq son qoyulmalıdır. Fərdsiz cəmiyyət təsəvvür etmək əlsiz, ayaqsız, başsız və gövdəsiz insan təsəvvür etməkdir».

Səid Mənlə, Əli Kamal, Mustafa Səbri, Fərid Paşa kimi qaragüruhçu, mühafizəkar və eqoist xadimlər Türkiyəni belə bir vətəndaş –fərd hüququndan məhrum etmişlər. Onlar hətta millətin müqəddəratı ilə bağlı məsələlərin də həllinə zərər verirlər. «Bu kimilər mövcud ikən bu millət və dövlət daima təhlükəyə məruzdur».

Fərdin siyasi azadlığı ilə eyni dərəcədə iqtisadi sərbəstliyini də zəruri saydığına görə bəhsin böyük bir hissəsini müəllif bununla bağlı məsələlərə həsr edir. İqtisadi sərbəstlik və rəqabətə dair müxtəlif fikir cərəyanları barədə danışarkən o ilk növbədə sosializm, kommunizm, bolşevizm nəzəriyyəçilərinin mühakimələrini xatırladır. Burada deyilir ki, «bolşevizmin babası olan Karl Marks müasir sənayenin yalnız şəxsi təşəbbüs sayəsində bu günkü inkişafa gəlib çatdığını və bu üzədən çox böyük kütlələrin (...) aralarında maddi və mənəvi rabitə» yarandığını, «sosializm təşkilatı üçün zəmin hazırladığını» göstərmişdir.

Məsələnin bu cür qoyuluşunu məqbul sayan Ağaoğlu yazır ki, «əgər biz də müasirləşmək istəyiriksə, fərdlərin inkişafına baxmalıyıq». Zira bu gün biz müasir vəzifələrin həllinə girişəcəkdir halda deyilik. «Bütün bir millətin, səylərini tənzip, məhsulunu təsnif və istehlakını tərtib edib genişləndirmək adət, sənət və məharətinə alışmalıyıq». Müasir Qərb məhz bu yolla getməkdədir: bu gün Fransada altmış min müxtəlif cəmiyyət və təşkilat var. İngiltərə, Almaniya və s. ölkələrdə onların sayı daha artıq olduğu halda bizdə bircəsi də yoxdur.

Müəllif öz mühakimələrinə belə bir obrazlı parça ilə yekun vurur ki, karvan çoxdan köçüb getmiş, biz qalmışıq; bizi ətrafımızdakı mühitdən dərin bir uçurum ayırır. Bu uçurumu keçib uzaqdan görünən karvana çatmaq üçün «böyük bir əzm və iradə, mütəmadi bir qeyrət tələb olunur».

AİLƏ

Fəsil ailənin tərifini ilə başlanır: «Ailə – fərdlə cəmiyyət, təbiətlə insanlıq, madiyyatla mənəviyyat arasında atılan ilk əsaslı körpüdür. İctimai həyatın ilk və ən davamlı hücrəsi olmaqla bərabər, fərdi həyatın da

* Tərcüməsi: Adəm övladı bir-birinin əzasıdır. hamısı cəmiyyətə bir cövhərdən yaranmışdır. Elə ki, ruzigar onlardan birini dərdə saldı, o biri üzvlər qərar tuta bilmirlər.

ən səmimi, ən müqəddəs təcəlligahıdır^{*}. Heyvani təmayülün ən bariz bir nümunəsi olduğu halda insani və mənəvi xasiyyətlərin də ən ülvi bir məcmusudur».

Ailə haqqında Əflatun və Furye kimi filosofların mühakimə yürüdü-yünü qeyd edən Ağaoğlu belə hesab edir ki, onlar fərdlə cəmiyyət arasında birləşdirici vasitə saydıqları «ailənin tamamilə (aradan) qalxmasını tələb edirdilər». Bu barədə başqa, əks nəzəriyyələr də olmuşdur. Onlardan biri «ailəni insan həyatının ən məhrəm, ən müqəddəs və ən ali bir şəkli hesab etdiyindən cəmiyyətin bu xüsusi və müqəddəs dairəyə müdaxilə haqqını» tamamilə inkar edirdi. Bizcə bu nəzəriyyələrin hər ikisi nöqsanlıdır, ifrat və təfritdir.

Ailə əsasən fitri bir hadisədir. «Onun əsasını təşkil edən kişi və qadının təqərrüb və ictimaları^{**} yalnız heyvanlarda deyil, hətta bəzi nəbatlardan belə müşahidə olunan bir sövqi-təbii nəticəsidir, bir qanuni-təbiidir». Bu təbii qanundan məqsəd həyatın, daha doğrusu, cinsin davamı və yayılmasıdır. Fəqət insanla digər canlılar (məndə: heyvanlar) arasında mühüm bir fərq var ki, o da «yenə insanın ictimai olduğudur. Nə tarix və nə də müşahidələr insanın bəzi heyvanlar kimi sırf vəhşət və sırf münfərid^{***} bir halda yaşadığını göstərməyir. Gərək Afrikada və gərək Amerikada yaşayan ən vəhşi insanlar belə, az da olsa, sürü halında yaşamaqdadırlar».

İnsana xas digər səciyyəvi sifət budur ki, o, şüurlu məxluq olduğuna görə «təcrübə və müşahidələrindən istifadə edərək öz hal və vəziyyətini islah etmək kimi bir qüdrət sahibidir». Həm də o, bəşər təbiətinə məxsus qanunlara «sırf mexaniki bir tərzdə təsir» etməsə də, bu qanunların mahiyyətini dəyişdirməsə də, öz əql və zəkası sayəsində «onlara faydalı, müvafiq bir istiqamət vermək istedadına malikdir». İnsan təkamül edib yüksəldikcə təbiətin qayda-qanunlarını da öz amal və arzularına o nisbətdə tabe edir.

Digər tərəfdən müxtəlif dərəcədə inkişaf edən cəmiyyətlərdə ailənin şəkli və mahiyyəti də müxtəlif səviyyədə olur. Məsələn, heyvanlardan çox az fərqlənən yamyamlarda «ailə hücrəsi çox ibtidai bir haldadır».

Onlarda erkəklə dişinin əlaqəsi «heyvanlar arasındakı əlaqənin eyni» olub «bizim bu gün «ailə» dediyimiz şeydən çox fərqlidir»: valideynlər «sövqi-təbiinin tələbinə əməl etdikdən sonra özlərini övlad və ocağa qarşı bir mənəvi əlaqə ilə bağlı hesab etmirlər», balalarına yalnız ilk zamanlarda bir az qayğı göstərirlər. Bu mərhələdə yaşayan insanlarla heyvanlar arasında heç bir fərq yoxdur. «Fəqət təcrübə və müşahidə sayəsində insan təkamül etdikcə ailənin də şəkli və mahiyyəti dəyişir. Məsələn, hələ dövlət halını ala bilməmiş, əşkrət və qəbilə halında yaşayan qövmə dövlət təşəkkülünə qədər yüksələrək təqsimi – əmal və tövzii-vəzaif qaydasına nail olan millətlər arasında ailə məflumu nöqtəyi-nəzərindən böyük fərqlər müşahidə olunmaqdadır».

Qəbilə, əşirət, milli dövlət halında yaşayan insanlar arasında «ailə» məflumunun eyni olmadığını göstərən müəllif bunlardan hərəsinin özünəməxsus qanun-qaydalarını xülasə edir. Məsələn, o, yazır ki, «Milli dövlət halında olan cəmiyyətlərdə ailə məflumu çox məhdud bir dairəni ifadə edir və ata-ana ilə övladdan ibarət olur».

Müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan cəmiyyətlər hüquq, əmniyyət, müdafiə qüvvəsi etibarilə də bir-birindən fərqlənirlər. Hələ, həmin cəmiyyətlərdə qadın və kişinin «qiyməti», hüququ, mövqeyi də eyni olmur...milli vəhdətini təmin edərək dövlət halında yaşayan və mərkəzi bir hökumət təşkil edərək hamının can, mal, namus və hüququnu himayə, mühafizə və müdafiəyə müqtədir olan millətlərdə yuxarıdakı vəziyyətin tamam əksini görürük. Burada fərdi ailələr bütöv şəkildə ortaya çıxıb müstəqil bir vahid (məndə: hicrə) təşkil edirlər. Qadının qiyməti yüksəlir. Kişi kimi qadın da hökumət tərəfindən müdafiə və himayə olunur».

Mühakimələrinin bu yerində Ağaoğlu ailənin qüvvət və möhkəmliyini şərtləndirən səbəbləri izaha çalışır: «...ailəyə mənsub fərdlər bir-birinə nə qədər bağlı olsa və bir-birinin rifah və səadəti üçün nə qədər səy göstərsə, bundan mənsub olduqları cəmiyyətin bütün üzvləri o nisbətdə faydalanar». Ailə o zaman möhkəm və mükəmməl olur ki, onu təşkil edən tərəflər - qadın və kişi arasında həm fitri və təbii, həm də ictimai və mənəvi ahəngdarlıq olsun. Bizdə ər-arvad münasibətləri «mütəqabil cazibədən ziyadə onların arzu və ixtiyarlarının xaricində olan bəzi amillərə tabedir. Hələ (onu demirik ki,) izdivacdan əvvəl həqiqi məhəbbət yalnız bir-biri ilə uzun müddət görüşərək istər ruhları və istərsə qəlbləri arasında tam bir ahəng hasil olduqdan sonra meydana çıxır. Bizim

* Təcəlligah – əyan olan, zahir olan yer.

** Təqərrüb və ictima – əlaqə və yaxınlaşma

*** Münfərid – tənha; təkbaşına həyat sürən.

izdivaclarda bu kimi məhəbbətdən əsər belə yoxdur». Beləliklə, uğursuz məhəbbətlər, bədbəxt ailələr müəllifdə dərin təəssüf oyadır.

Demək lazımdır ki, müsəlman, o cümlədən türk ailələrində ər-arvad arasında fitri və təbii, ictimai və mənəvi ahəngdarlıq olduğuna dair mülahizələrində tarixi reallığı düzgün qiymətləndirən müəllifin «izdivacdan əvvəl həqiqi məhəbbətdən heç bir söz də ola bilməz» müddəası «həqiqi məhəbbətin yalnız bir-biri ilə uzun müddət (?) görüşüb evlənenlər arasında olduğuna dair hökmü dəqiq hesab edilə bilməz. Əsərdə evlənmə, izdivac haqqında bəzi başqa mübahisəli fikirlərə də təsadüf olunur.

Bölmənin diqqəti cəlb edən mühüm yerlərindən biri türklərdə çoxarvadlılığın rəvənəq tapmadığına dair müddəadır: «Türk ümumi vicdanı bu təsisatı bəyanib qəbul etməmiş və etməyir. Türklər arasında vəhdəti-zövcə* hələ də ümumi qayda halındadır». Lakin bizim ailələrdə qadın heç də hakim mövqedə olmur. Bu cəmiyyət həyatın səviyyəsindən asılı məsələdir. Məsələn, əşirət dövründə kişinin hakim vəziyyətdə olması nə qədər təbiidsə, dövlət halında yaşayan bir cəmiyyətdə də o şəkli mühafizə etmək bir o qədər qeyri-təbiidir. Çünki dövlət halında yaşayan cəmiyyətlərdə «fərdlər arasında ən qüvvətli əlaqələr, ən mətin münasibətlər tamamilən sərbəst olaraq razılıq və istəklə və bərabər hüquq və vəzifələr əsasında qərar tapmış müqavilələrə istinad edənlərdir. Bu mühitlərdə əsas (şərt) - fərdlərin istisnasız bərabər hüquqa malik olmasıdır. Dövlətin vəzifəsi bu hüququ mühafizədən, onların gözlənilməsi üzərində nəzarətdən ibarətdir. Burada fərdləri bir-birinə bağlayan amil ağılıq, hegemonluq və hakimlik deyil, hürriyyət, müsəvat və eyni hüquqa malik olmaq və öz aralarında sərbəstcə müqavilələr bağlayıb bunların ətrafında toplanmaqdır».

Təəssüf ki, bu baxımdan bizim ailələr çox naqisdir. Biz hər hansı ictimai və iqtisadi münasibətimizdə hürriyyət və hüquq bərabərliyinə, tərəflərin razılıq və həmrəyliyinə əməl edirik; amma «ailədə – ki, hər şeyin əsasıdır, - bu qaydadan yan keçirik. Əslində bizim ailə təsisatımızın əsası bərabərsizlikdir. Hüququn hamısı bir tərəfə, vəzifələrin hamısı isə digər tərəfə yüklənmişdir. Bir tərəfə istədiyi zaman müqaviləni ləğv etmək haqqı bəxş olunur və digər tərəfə də haman müqaviləyə əbədi əsir qalmaq vəzifəsi» verilir. «Ailələrimizdə (...) səmimiyyət və ürəkdən

* Vəhdəti-zövcə – təkərvadlılıq.

bağlılığın yoxluğu, ocaq ətrafında varlığı çox lazım və ocağın müqəddəs atəşi olan hərərət hissənin kifayət qədər olmaması, ailə fərdlərinin bir-birinə sıx bir əlaqə ilə bağlı olmamaları – bunların hamısı bu nöqsanın təsirindəndir. Həqiqət halda bir tərəf hakim, digər tərəf məhkum, bir tərəf yalnız haqq sahibi, digər tərəfsə yalnız vəzifələr sahibi olur; birisi müştərək həyatı pozmağa hər an müqtədir, digəri isə bu həyata, nə qədər acı olsa da, dözmək məcburiyyətində qalırsa, öylə bir mühitdə həqiqi bir səmimiyyət, əsaslı bir bağlılıq, mətin bir əlaqə bərqərar olmaz. Bir çox ailələrin kiçik bir təsadüf nəticəsində pozulub pərişan olduqları bu üzdəndir».

Ailədə ünsiyyət və səmimiyyət yerinə riya, saxtakarlıq, yalan, hiyləgərlik kimi hallara bu yolla qapı açılır. «Aramızda ərlərinə gülər üz göstərən, onları bütün qəlbi ilə sevir kimi görünən, fəqət daima gözləri yaşlı, qəlbi matəmli, atəşin bir dillə onlardan şikayət edən nə qədər bədbəxt qadınlar vardır!...»

Təbii ki, belə ailələrin uşaqları da anaları kimi bədbəxt böyüyürlər. Onların əxlaqı pozulur. Zalım ata və məzlum ananın başçılıq etdiyi ailədə uşağın ruhunda ədalət, insaf, sədaqət və səmimiyyət hissləri yarana bilərmi? Belə ailələr adətən pozulur.

Türk ailələrini belə hallardan qurtarmaq, ərlə arvadın hüquq bərabərliyinə nail olmaq lazım və vacibdir. «İçində yaşadığımız əsr də bunu tələb edir».

CƏMİYYƏT*

Fəsil «Cəmiyyət» demək bir kütlənin başında müştərək hisslər və fikirlər daşıyan, müştərək ideal sahibi, şüurlu bir zümrə deməkdir» tərifi ilə başlanır. Sonra müəllif «təəssüf ki, bizdə böylə bir zümrə mövcud deyildir və necə olsun?» - deyə sözünü həyəcan, kədər, sual, təəccüb ifadə edən bir cümlə ilə davam etdirir.

Bu hökmü verən nələri nəzərdə tutur və o nə dərəcədə haqlıdır?

Sualın cavabı yuxarıda göstərilən «ailə təsisatımız ictimai həyat varlığına (orijinalda: təkəvvününə- Ə.M.) qətiyyənlə müsaidsə deyil» hökmünün təkrarı ilə başlanır. Əsrlər boyu ailələr və qonşular arasında biga-

* Orijinalda: Camaat

nəlik, «məhəllə əhalisinin bir-birinin əhvalına qarşı laqeydliyi», «məhəlləyə aid işləri nizama salmaqda acizlik» kimi hallar məhz həmin ictimai həyat meyillərinin zəifliyindən irəli gəlmişdir.

Müasir cəmiyyətlərdə bu biganəlik aradan qalxmışdır. Hər bir məhəllənin əhalisi canlı fəaliyyət göstərməkdədir: «Özlərinin xüsusi ibadət-gahları, qiraətxanaları, fəqərəpərvər cəmiyyətləri, hətta bəzi müştərək iqtisadi təşəbbüsləri də vardır. Bizdə bunların heç birisindən əsər belə yoxdur. Məhəllədə məscid varsa boşdur. (...) Hərə öz dörd divarının arasına sığınmış qalmışdır. (...) Çünki, öz həmcinsləri ilə ünsiyyət yaratmaqda, birləşib bərabər yaşamaqdakı zövqü duymayır.

Bu münzəvi həyatın* nəticəsi olaraq artıq məhəllənin fəqərəsini düşünmək, ehtiyaclarını aramaq, əhalisi ilə bərabər bəzi təşəbbüslərdə bulunmaq həvəsini heç duymaz». Başqa millətlər müharibə zamanı zərər çəkən yoxsullara yardım məqsədilə böyük milli cəmiyyətlər və hər şəhərdə müxtəlif cəmiyyət və təşkilatlar yaratdıqları halda bizdə bunların heç birinə əhəmiyyət verilmədi; əslində buna heç imkanımız yox idi.

Bizim dini həyatımız da tənəzzül etmişdir. Din «artıq ruhlarda və qəlblərdə yaşamayı». Bunun səbəbi məscidlərdəki xütbə və moizələrin əsrlərdən bəri anlaşılmaz bir dildə təkrarlanan xurafat və müəmmalardan ibarət olmasıdır. Vaxtilə ağıllı din xadimlərinin oxuduqları xütbə və moizələr xalqın həyatı ilə əlaqələndirilər, onların dinləyicilərə əməli köməyi olardı; indi köhnə sözləri dini ədəbiyyatdakı kimi eynilə təkrar etmək mənasızdır. Çünki bu ədəbiyyatda bir sıra hekayə və rəvayətlər cəhalət və təəssübkeşlik mövqeyindən yazılmışdır.

Ağaoğlu «əhalidə maddi əndişələrin fəvqünə yüksələrək mənəviyyət aləminə dalmaq ehtiyacı» olduğunu nəzərə alaraq dini ayinlərdə sözlərin ana dilində olmasının böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki belə olanda sözlər xalqın hissiyyatında dərin izlər buraxır. Bizdə, heyf ki, belə deyil. Biz uşaqlıqdan «müştərək həyəcanlar, hisslər təlqin etdirəcək amillərdən məhrumuz və ayrı-ayrı yaşamağa, fərdi qınlarımıza sığınmağa, özümüzü içimizdən yeməyə alışmış olduğumuzdan aramızda ünsiyyət, birlik» yaranmır. Dinimizin cəmiyyət təşəkkülünə müsaid bir şəkil olmamasının səbəbi, bax, budur. «Halbuki, bu din təsis edilərkən böyük hədəflərindən biri də elə cəmiyyətin təşəkkülü idi. Xütbələr, moizələr, camaat namaz-

ları, əzan- hamısı o hədəfə mail idi. Fəqət din rəisləri get-gedə bu əsası genişləndirməkdənsə daraltdılar və nəhayət, öldürdülər. *Canlı bir din cansız, ölü, quru adətlərdən ibarət olan bir taqım rəsmi formullar hamını aldı* (fərqləndirmə mənimdir – Ə.M.)».

Qərb və Rusiya başqa yolla getmişlər. Bu yol mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Mirabo Robespyer, Şarlotta Qordeye və madam Rolandan Monteskyö, Volter və Russoya qədər bir çox «inqilab qəhərmanları» yetirib «Bəşər hüququ» məramnaməsi yaratmış, Qərbin «əla əql» adı ilə irəli sürdüyü fikir cərəyanları «bəzən həqiqətən (mətnin makina çapının ardını və müəllifin 100 səhifəlik avtoqraf nüsxəsinin 67-68-ci səhifələrini əldə edə bilmədik - Red.)

Bəzi müəlliflərin fikrincə, «bizdə əskidən ədəbiyyat xaricində fəlsəfə mövcud deyildi». Guya Türkiyədə fəlsəfə «xüsusilə sufi ədəbiyyatında meydana çıxmışdı». «Fəlsəfə ilə xüsusi və ayrıca məşğul olmaq modası bizdə Tənziyat dövründən sonra və Avropadakı fikri cərəyanları təqib etməyə həvəsi ilə başlamış», lakin «ciddi və əhəmiyyətli bir mahiyyət» almamışdır.

Bu fikri cərəyanlar ziyalılar arasında hətta bu gün də «çox məhdudur». Səbəbi bizdə universitet və akademiya kimi elmi müəssisələrin «ya tamam yoxluğu və yaxud çox məhdud olmasıdır». Həmin məsələyə Tənziyat dövrünün xadimləri də əhəmiyyət verməmişlər.

Əsərinin bu yerində müəllif I Pyotrın islahatlarından bəhs edərək bir neçə il sonra «Rus ədəbiyyatının səciyyələri» oçerkində daha geniş işıqlandırdığı məsələlər haqqında müxtəsər məlumat verib, yenə Türkiyə problemlərinə qayıdıb bu ölkədə Tənziyatın böyük maneələrə rast gəldiyini göstərir. Mütarikə dövründə universitetin və onun kitabxanasının ittihadçılar tərəfindən dağıdılması böyük milli itki hesab olunur. «Bir zamanlar İran padşahlarının özlərindən əvvəl gəlmiş olan hökmdarların əsərlərini, məsələn, karvansaraylarını, çeşmələrini (...) dağıtdıqlarını eşitmişdim. Mən o zaman bu kimi vəhşi və heyvani həyatın insanda mövcud olduğuna inanmayırdım. Fəqət bu kərə İstanbulda sırf firqə ehtirasları ilə yapılan təxribatı gördüm. Şərqdə bir qism insanların hər şey edə biləcəklərinə artıq iman etdim».

Ağaoğlu müvafiq müəssisələrin yoxluğu üzündən elmi və fəlsəfi cərəyanlara dair mübahisə və müzakirələrin də keçirildiyini göstərərək təəssüf edir ki, «bir kanteizm, bir hegelyanizm, bir pozitivizm, bir darvi-

* Münzəvi-həyat – guşənişin ömür sürmək, yalnız həyat keçirmək.

nizm mücadilələri də bu mücadilələr ətrafında təşəkkül edən fikri zümrələr bizə tamamən yabançıdır». Son zamanlar fəlsəfəyə aid nəşr edilən yazılara «canbazlıqdan» başqa ad vermək olmaz. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə «müəyyən və müştərək fikirləri, zövqləri və həyəcanları daşıyan bir kütlə təşəkkül edə bilməz». Çox təbiidir ki, Vətənin başının üstünü təhlükə buludları bürüdüüyü zaman biz heç bir «müştərək təşəbbüsdə» olmadıq. Hərə özünü düşündü. Hətta rəislər arasında belə fikri, hissi birlik və həmrəylik olmadığını görüb heyret elədilər. «...bizdəki ən mətin və ən əsaslı görünən cəmiyyət, bax, belədir. Bu hal ilə bir cəmiyyət uzun müddət yaşaya bilərmə?».

Bölmə ümumilli nicata nail olmaq yolu haqqında məsləhətlə tamama yetir: «Biz yaşaya bilmək üçün yeni bir mədəniyyət zümrəsi içində atıldıq. *Müvəffəq olmaq arzu və amalına isək, durmadan həyatımızın bütün təməllərini bu iki mədəniyyətin tələbinə görə qurmaliyq* (kursiv mənimdir –Ə.M.)».

Deməli, həyatı Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin əsasında qurmaq – tələb belədir.

DÖVLƏT

Məsələnin tarixi haqqında kiçik girişdə deyilir ki, «qədim qərinələrdən bəri Şərqdə dövlət məfhumu çox qəribə bir mənada izah edilmişdir: «dövlət hökumətlə qarışdırılmışdır», guya ikisi də eyni mənə ifadə edir. Türklər bu barədə təsəvvürlərində «daha irəli» getmişlər. Onlar «dövləti yalnız hökumətlə qarışdırmamışlar. Təsis etdikləri hökumətləri, dövlətləri belə bir şəxsin ismi, bir ailənin adı ilə adlandırmışlar». Deyilənlərə misal olaraq Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar və s. yad edilir. «Halbuki, bu üç məfhum, yəni hökumət, sülalə və dövlət arasında istər zahiri, istər batini, istər maddi və istərsə də mənəvi cəhətdən çox bariz fərqlər mövcuddur. Fəqət Şərq bunları qarışdırmış, hər sülaləni ayrı bir dövlət hesab etmiş və hər yeni gələn özündən əvvəl gələnləri adətən əcnəbi hesab etmişdir...» Bunun yanlış bir cəhd olduğunu ondan görmək olar ki, hakim sülaləsini dörd dəfə dəyişdirən İngiltərə dünyanın bir çox ölkəsini zəbt etməsinə baxmayaraq, heç bir şair və ya tarixçi tərəfindən həmin sülalələrin adı ilə adlandırılmamışdır. Napalyon bütün Avropanı istila

etdiyi halda, «nə Fransa Napalyon adını aldı, nə də fransız dövlətinin təsisi ona aid edildi».

Mütəfəkkir bu əqidədədir ki, dövlətdə yeganə «paydar» və həlledici ünsür onu doğuran millətdir. Bunun mənasını başa düşmək üçün belə bir misal gətirmək olar: avropalılar bir dövlətin bir sülalə adı ilə adlanmasını zehinlərinə sığışdırma bilmədiklərinə görə «Osmanlı» kəlməsinə heç cur isinə bilmir, daim «Türkiyə» deyirlər. Bəs onda dövlət, hökumət və sülalə nədir? Əsərdə buna belə bir cavab verilir: «Həqiqətdə «dövlət» müstəqil bir millətin yerləşdiyi sahə ilə o millətin bütün siyasi, ictimai, iqtisadi təsisatına deyildiyi halda, «hökumət» yalnız o təsisatın bir qismini. «sülalə» isə onun çox məhdud bir hissəsini ifadə edir». Dövlət istiqlaliyyətsiz yaşaya bilməz, istiqlaliyyətini itirdimi, özü də yox olur. Halbuki o, sülaləsiz yaşaya bilər. Bu gün dünyanın çox hissəsi cümhuriyyət üsulu ilə yaşayır. «Hökumətə gəlincə, o zətən (...) dəyişkən bir şeydir və hər zaman başqa bir şəkil ala bilər.

Odur ki, bir dövləti bir sülalə və yaxud hökumət adı ilə adlandırmaq qədər qeyri-elmi və əsassız bir hərəkət təsəvvür edilə bilməz». Dövlətin varlığı sülalənin varlığı ya yoxluğu ilə bağlı olmadığından müəyyən bir sülalə yığılandan sonra da dövlət məhv olmayıb yaşayır; çünki onu yaradıb paydar edən millət paydardır. «Sülalə yığılır, fəqət millət yaşayır və daha ləyaqətli və istedadlı rəhbərlərin ardınca gedərək» dövləti də yaşatmağa və təzələməyə müvəffəq olur; ona daha artıq şəxə və dəbdəbə verir. Milli dövlət haqqında bu mühakimələrini Ağaoğlu, Polşa, İtaliya, Yunanıstan, İngiltərə, Hindistan və s. ölkələrin yeni dövrdə keçdikləri siyasi-dövlət inkişafına dair faktlarla izah edərək yazır ki, Osmanlı dövlətinin özünə tabe etdiyi ölkələrdən heç biri ona öz razılığı ilə birləşdirilməmişdir. Həmin ölkələrin «bir çoxu fəth olunduqları əsnada istiqlaliyyətə malik deyildir. Osmanlı dövləti onları digər əcnəbi tabeliyindən alaraq «həqqi-fəth» naminə özünə ilhaq etmişdir.

Demək lazımdır ki, bu məsələlərin izahında müəllif Osmanlı işğalı zamanı müsəlman ölkələri ilə xristian ölkələrin eyni vəziyyətdə olmadığını, onlardan hərəsinin milli və dövlət baxımından özgün vəziyyətini və işğalçıların bununla hesablanmalı olduqlarını aydınlaşdırmağa çalışır. Məsələn, o göstərir ki, osmanlılar fəthlər edirkən ispaniyalılar da İspaniyadakı ərəblər üzərində qələbə çalırtdılar. İspaniyalılar fəth etdikləri yerlərdə bir tək müsəlmana da aman verməyib mallarına və canlarına tam

MÜNDƏRİCAT

İlk söz.....	5
Şuşa, Tiflis, Peterburq, Paris.....	9
Rus jurnalistikasına ilk addımlar.....	24
İslam, Axund, Hatifulqeyb.....	41
İslama görə müsəlmanlıqda qadın.....	52
Milli mətbuatın tərəqqisi yolunda.....	76
Mollanəsrəddinçilərlə çiyin-çiyinə.....	91
Bədii publisistika yollarında.....	102
Siyasi iqtisad məsələləri.....	117
Milli məsələ haqqında.....	126
Millət və millətçilik.....	153
Nuru Paşanın müşaviri və ADR parlamenti sədrinin müavini Ə. Ağaoğlu.....	167
Digər qələm yoldaşları.....	172
«Sərbəst insanlar ölkəsində».....	178
«Üç mədəniyyət».....	221
Azərbaycan mütəfəkkirinin milli intibah arzuları.....	253

Çapa imzalanmışdır: 23.01.2014
Formatı 70x100 1/16. Həmi 16,5 ç.v.
Sifariş №02. Tiraj 1000

«Ərgünəş» FM nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diopozitivlərdən çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı ş. Talıblı 38
Tel/Faks (+99412) 4329307
E-mail: argunesh@yahoo.com